De Gulden Passer. Jaargang 36

bron
De Gulden Passer. Jaargang 36. De Nederlandsche Boekhandel, Antwerpen 1958

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/_gul005195801_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren i.s.m.

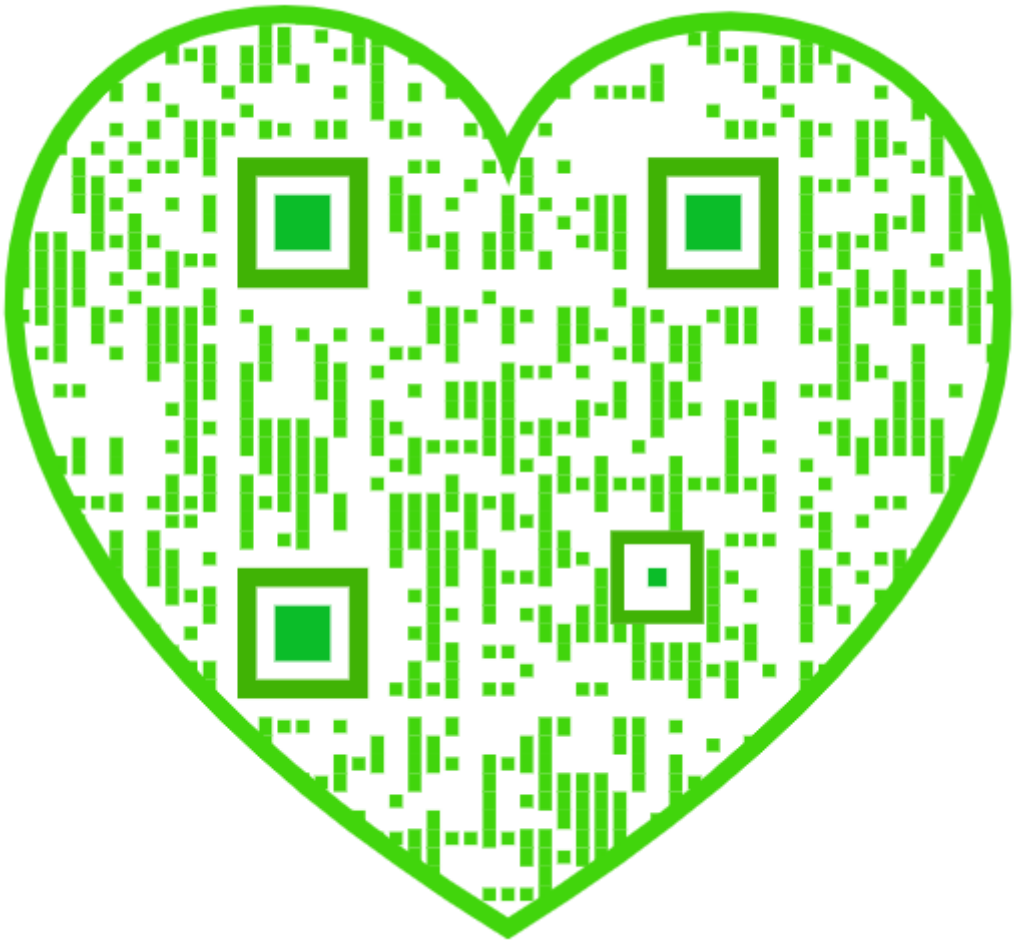

[De Gulden Passer 1958]

In memoriam prof. dr. J. van Mierlo, s.j. (1878-1958)

In de morgen van 30e mei werd Prof. Dr. Van Mierlo na zijn H. Mis in de sacristie van het Onze-Lieve-Vrouw-College te Antwerpen door een naar men dacht kleine beroerte getroffen. Gedeeltelijk verlamd, werd hij naar de kliniek overgebracht en ontving er de Laatste H. Sacramenten. 's Avonds rond 9 uur is hij daar gestorven. In de eenvoud zijns harten heeft hij zijn leven aan de liefde tot God gewijd: in de dood is hij de Minne genaderd voor eeuwig

> Ay, Minne, wildi oec mijn sneven,
> Hoe noede ic ye hebbe ghesnevet,
> Ic wilt al doghen om u ghenaken.
>
> (Hadewijch, Str. Ged. XLIII)

Een goed mens was hij, oprecht en fijnvoelend.
Hij was door en door vlaming, strijdend en overtuigd.
Hij was een vroom kloosterling en priester.

Hier willen wij hem huldigen als wetenschapsmens(1), die door zijn werk en bezieling de wetenschap en zijn ganse volk ten zeerste aan zich verplicht heeft. Het overdadig vele werk zelf, dat hij presteerde, kunnen we niet in passende mate ontleden, maar we trachten het geestesbeeld van deze begaafde en vrome geleerde in enkele, wellicht al te grove, trekken, te omlijnen, zoals het zich bij het doorbladeren van zijn nalatenschap aan ons opdrong.

Wanneer wij de levensloop van P. Van Mierlo naast zijn weten-

(1) Elders werd Van Mierlo gehuldigd als mens, priester en vriend. Vgl. *De Bode van het Heilig Hart/De Nieuwe Boodschap*, julinummer 1958; *Linie*, 6 juni (Fr. Baur); *Gazet van Antwerpen*, 3 juni (L. Moereels); *De Tijd* (Nederland), 6 Juni (L. Reypens); *Verslagen en Mededelingen der Koninklijke Vlaamse Academie* (L. Indestege).

schappelijk werk[2] leggen en beide in parallel trachten te overschouwen, worden we onwillekeurig getroffen door het feit, dat aan de basis van dit geleerdenwerk een *grote liefde* en een dienende mededeelzaamheid liggen. Zijn werk is gegroeid uit en bezield door nederige toewijding. Feitelijk ontstond zijn studie uit zijn paedagogisch contact met de jeugd onzer colleges en met zijn jongere studerende confraters te Drongen, terwijl hij later professor in de geschiedenis der middelnederlandse literatuur aan de Faculté de Notre-Dame de la Paix te Namen zou blijven tot aan zijn emeritaat. Aan die jeugd wilde hij kunstsmaak en volksfierheid bijbrengen. Daarbij verplichtte hij zich, zijn leerlingen een degelijke rechtvaardiging van beide te geven in een wetenschappelijk verantwoord inzicht van de literatuurgeschiedenis. Zo kon hij zich met de gangbare handboeken niet tevreden stellen, en hij werd van leraar (wat hij nooit zou ophouden te zijn) tot een vorser en verkenner, die vernieuwen moest en daarom zijn lange speurtocht begon over het wijde, nog grotendeels braakliggend veld onzer vroege letterkunde. Pas later zou hij een meer louter wetenschappelijke loopbaan inslaan, die hem toeliet de reeds opduikende, maar steeds groeiende synthese op wetenschappelijke basis uit te werken.

Dit geleerdenwerk zelf werd gedragen door een grote liefde voor zijn vlaamse volk, waarmee hij als kind der Kempen vergroeid was, en voor de Kerk, die hem een vrije ruimte voor een schoon menselijke uitbloei en goddelijke overbloei bood. De dienstbaarheid ‘voor outer en heerd’ spande de hartstochtelijkheid van zijn temperament, die, naast een meevoelende, hulpvaardige en innige menslievendheid en beproefde vriendschapstrouw, samen met een blijde goedheid en gezapige bedaardheid wonderlijk in hem samenleefde, tot een vergeestelijkte drijfkracht, die zich soms polemisch fel kon uiten en hem staag en onverdroten werk oplegde.

Die liefde was rijk en vruchtbaar, omdat hij door een klassieke humanioravorming aan zijn veelzijdige natuurlijke talenten een *harmonische ontplooiing* had gegeven. Zijn begaafdheid miste het

(2) Voor biografische gegevens raadplege men voornoemde doodsberichten, alsook R. ROEMANS, *Bibliografie van Prof. Dr. J. van Mierlo, S.J.*, in *Verslagen en Mededelingen der Kon. Vl. Academie*, 1956, p. 437 s. Voor bibliografische gegevens (tot 1956) zie voornoemd werk van *R. Roemans.*

*1

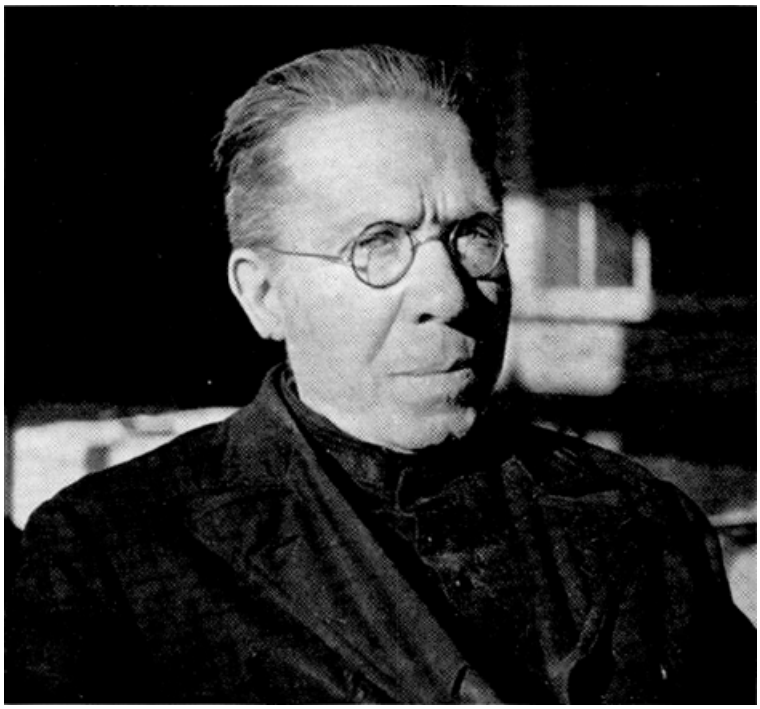

Prof. Dr J. Van Mierlo, S.J.
Ondervoorzitter van de ‘Vereeniging der Antwerpsche Bibliophielen’

geniale. Zijn technische vaardigheid tot versificatie verbaasde (hij vertaalde dag voor dag improviserend in nederlandse versmaat de griekse tragedies, die hij in de klas moest uitleggen enz.) maar was niet geraakt door de dichterlijke vonk, die hij toch in Hadewijch ontdekte. Zijn theologische vakkundigheid was telkens scherp (men herinnere zich zijn polemieken omtrent *Elckerlijc*!), maar wist toch niet tot de mystieke kern van Hadewijch of Ruusbroec door te dringen. Toch steeg zijn begaafdheid, gepaard met en opgedreven door een verbazende werkkracht en uithoudingsvermogen, verre boven de middelmaat uit. Hij beschikte over een fantastisch geheugen, dat nog in de laatste jaren hem toeliet, in buien van zwaarmoedigheid of lusteloosheid zijn kwaad humeur te laten optrekken door het reciteren van ganse bladzijden uit de klassieke auteurs; dat geheugen verklaart tevens zijn groot assimilatievermogen en zijn gemakkelijkheid van werk. Zijn helder verstand drong door, zoal niet steeds naar de diepte, dan toch naar de kern der zaak, en wist uit de veelheid der gegevens en der discussies telkens het essentiële af te zonderen en daarin de elementen ener synthese te onderscheiden.

Zijn klassieke vorming was formeel *aesthetisch* gericht, wijl hij in zijn levensdrang zocht, de ganse waarheid in schoonheid en kunst te laten opengaan. Hij trachtte de schoonheid, voornamelijk de schoonheid van het woord en de taal, te benaderen, zoals hij ze meende te ontdekken in onze nederlandse letterkunde. Men kent Van Mierlo hoofdzakelijk als historicus der middelnederlandse letterkunde, maar we mogen niet vergeten, dat zijn eerste artikels, vooral verschenen in *Dietsche Warande en Belfort*, sinds 1903, aesthetisch gericht waren, en zowel Henriette Roland Holst, Vondel of Streuvels als Wordsworth en Sophocles betroffen. Trouwens dit aesthetisch waarderen is bij hem in al zijn onderzoekingen een nooit uitgeschakeld perspectief gebleven, zodat zijn geschiedenis nooit loutere historiografie, feitenverzameling of eruditie-zakelijkheid werd, maar altijd beheerst werd door de drang naar schoonheid, die hij onder alle facetten wilde ontdekken.

Op deze dienende, onderschikkende functie der letterkundige geschiedenis komt hij meermalen terug. Zo in het belangrijke recensie-artikel ‘Over den, Ontwikkelingsgang der Nederlandsche

Letterkunde' door Dr. J. te Winkel':[3] 'Literatuurgeschiedenis zal toch steeds wel zijn: ook kunst-, schoonheidsgeschiedenis; wij vragen dat zij ons op dit schoone zou wijzen, waaruit het groeit, waarin 't bestaat; op de eigenschappen van des dichters bijzonder talent, op zijn beeldspraak, op zijn taalmuziek, op zijn oorspronkelijkheid, op zijn kunstprestaties, op zijn stijl en zegging, op zijn scheppende verbeelding, m.e.w. op al wat tot een aesthetische ontleding behoort... Zulk een geschiedenis moet toch wel zijn de geschiedenis van de schoonheidsidealen van een volk: wij verwachten, dat men ons die aantoone in hun wording en groei; dat men ons die ontlede in hare bestanddeelen, dat men ze vervolge in hun leven, en er aldus de waarde van bepale, om onze bewondering op te wekken, onze kennis van die bijzondere kultuur onzer vaderen te verdiepen en te bevestigen, om de schoonheidsidealen der toekomst te leiden' (p. 178-9).

Deze aesthetische fundering van de literatuurgeschiedenis was hem niet ingegeven door aestheticistische fijnproeverij, die wegens haar ivorentoren-afgezonderdheid in uitgeholde decadentie moet uitteren, en waarvan hij de innerlijke leegheid in de Tachtigers en latere vermommingen al te goed had aangevoeld. De schoonheid zag hij niet als een zwevende absolute waarde, die meteen in scepticisme en subjectivisme moet vervallen, omdat zij innerlijke verantwoording mist, maar als de uitstraling van de waarheidsbeleving en de levenswaarheid, die naar een gedegen vormgeving streven. Dit inzicht gaf hem een feilloze waardemeter voor zijn historisch oordeel. Een studie over *Beatrijs van Nazareth* besluit hij met volgende opmerking: 'Hoe hoog ascetisch-geestelijk leven er heerschte in die mystieke kringen uit de vroegste dertiende eeuw laat ik onvermeld. Maar dit leven bloeide op in Schoonheid; het noopte om zich uit te zingen in de kunst van het Woord. Daaruit is ons oudste proza en onze beste lyrische poëzie ontstaan. Wat intens intellectueel leven daar mede gevoerd werd bewijzen nu Beatrijs en Hadewijch...'[4].

Men merke, hoe Van Mierlo, van deze aesthetische beschouwing

(3) Verschenen in *Tijdschrift voor Taal en Letteren*, XI, 1923, 145-182. (geciteerd *T.T.L.*).
(4) In *Verslagen en Mededeelingen der Kon. Vl. Academie*, 1926, p. 72.

uitgaande, als van zelf kwam tot een indeling van de literatuurgeschiedenis, die principieel door aesthetische normen bepaald werd. Lapidair formuleert hij ergens zijn grondoordeel, waarin hij de diepste overtuiging van zijn hart blootlegde en meteen de wezenlijkste kern der zaak raakte: ‘Ik voor mij geef voor één lied van Hadewijch al de poëzie als zoodanig van Maerlant cadeau’[(5)]. In feite leggen de woorden *in nuce* zowel zijn literair credo als zijn historisch inzicht vast, zoals hij dit in zijn latere geschiedenis steeds klaarder en overtuigender zal uitwerken: ‘In de vroeg-M.E., tot de veertiende eeuw heerscht een veel bepaalder streving naar schoonheid als zodanig in de kunst dan gewoonlijk wordt erkend. De ridderlijk-christelijke levensatmosfeer met zijn hoofsche idealen heeft daar niet weinig toe bijgedragen. Men had toen in het leven als in de kunst, een veel sterker, bewuster drang om schoon te doen, dan later. Men leze eens b.v. *Hadewijch* met haar in verschillende vormen voortdurend weerkeerende: *vaert wel ende levet scone*... Met de veertiende eeuw komt een ommekeer, die door *Van Maerlant* was voorbereid: de nuttigheidsidealen der opstijgende burgerij krijgen de overhand... De strekking, waardoor voor goed de didactische literatuur wordt ingehuldigd, beinvloedde feitelijk alle uitingen der kunst en kan men vervolgen tot in de romanliteratuur toe van die tijden. De geest, de toon, de atmosfeer verandert; de gedachten, gevoelens, strevingen wijzigen zich; de beelden, rythmen, voorstellingen, taalverbindingen krijgen een nieuwe kleur, een nieuwen klank’[(6)].

Van Mierlo's aldus aesthetisch gericht inzicht heeft hem uitzonderlijk geholpen bij het uitwerken van zijn historische *synthese*, die hij tijdens zijn ganse speurtocht doorheen de geschiedenis der middeleeuwse letterkunde trachtte te ontdekken en uit te bouwen. Terwijl wij wellicht meer door zijn vele en uitgebreide détailstudies getroffen worden, zat het zoeken naar een synthese hem als 't ware in het bloed. Zo zien we, en wel in stijgende mate bij het vorderen der jaren, dat diepere doorvorsen van de ‘geschiedenis’, die essentieel een oorzakelijk geconditionneerd en organisch verantwoord ont-

(5) In *T.T.L*, p. 161.
(6) *Ib.*, p. 151.

staan, groeien en rijpen der feiten en een over-elkaar-grijpen van feitencompleksen is, waaruit de historicus waarheidsgetrouw de grote ontwikkelingslijnen moet trachten af te lezen. De geschiedenis was voor hem meer dan een feitenmassa, maar ontwikkelingsgang zelf: '(De taak van de historicus) veronderstelt toch, o.i., een poging om al ware 't slechts de inwendige ontwikkeling, den inwendigen samenhang, het inwendige leven te schetsen, zoo men al niet hij machte is om ze ook met het uitwendige leven in verband te brengen. De inwendige ontwikkeling n.l., die den groei van de woordkunst ontleedt in haar zelve; die aangeeft en samenvat de eigenaardige uitingen ervan, de eigenaardige gedachten, gevoelens, bestrevingen, beslommeringen; den zeer bepaalden geest, die in de elkander opvolgende tijden ter openbaring komt, de vormen, beelden, rythmen, stijlfiguren, enz. die afwisselen met de geslachten... Tot een wetenschappelijke behandeling der geschiedenis zal toch altijd wel zoo iets als een synthesis, die de feiten tracht te groepeeren in hun wording en groei, in hun werkelijkheid, een noodzakelijk vereischte blijken te zijn... Dit zou daarenboven in hoogere mate voldoen aan de eischen der wetenschap, die niet een bloote, zij het ook juiste, beschrijving der feiten slechts is, maar verklaring en groepeering, die het beeld der werkelijkheid, het volle leven, de geheele objectieve waarheid tracht te benaderen... En zoo zou ook een geschiedenis der letterkunde dit ideaal van het genre nabij komen, dat een kunstwerk is, een kunstwerk van objectiviteit, door voller aanraking met de gansche, levende werkelijkheid'[(7)].

De innerlijke oorzakelijkheid laat toe het wisselende gebeuren als een eenheid te beschouwen en in een synthese te vatten. Synthese is aldus een ingeboren noodzakelijkheid der wetenschap. Tot het inzicht en het uitwerken van een synthese werd Van Mierlo gebracht zowel door de aanleg van zijn geest, die rustig maar onverpoosd naar oorzakelijkheid en samenvattend begrijpen drong, als door het telkens verdiept onderzoek van zijn détailstudies. Zo heeft de studie van het afzonderlijke feit hem inzicht gegeven in de algemene ontwikkeling; en omgekeerd, bracht een verdiept inzicht

(7) *Ib.*, p. 149-150.

in de synthese een helderder begrip voor het détail bij. Aldus bleek Hadewijch voor hem de exponent van een hoge uitbloei, waartegenover al het overige afgemeten kon worden, en dat anderzijds verklaard moest worden van uit het voorafgaande en het volgende. Zo stellen we een blijvende wisselwerking tussen beide perspectieven vast, wegens de gerichtheid van de menselijke geest op het concrete en zijn gelijktijdig streven naar het algemene, om aan de beperking der feiten te ontkomen in de sfeer der gedachte. Zijn logisch denken zocht het verschijnsel van Hadewijch's kunst te verklaren; en geleid door het oorzakelijkheidsprincipe, kwam hij er toe, om Hadewijch lang vóór Ruusbroec en Maerlant te plaatsen, verder om de hoogtebloei van Veldeke lang vóór Hadewijch te zien en te ontdekken, en nog verder om lang vóór Veldeke naar de frankische en oudnederlandse literatuur te zoeken. Zo openden voor zijn oog zich steeds nieuwe horizonten... en hij volgde de klaarblijkelijkheid der feiten...

Bij het uitbouwen van deze noodzakelijke synthese diende hem uitstekend zijn diepere *aanvoeling* voor de *volkse* en *religieuze kultuur* der Middeleeuwen, waardoor hij als van zelf de golfslag van dat weidse leven besefte. Zijn zin voor het godsdienstige en het mystieke, zijn theologisch-historische vorming, zowel als zijn ‘sympathie’ met de levende stroom van het volkverleden, dat voor de Vlaming niet door een nationaalvreemde reformatie werd afgedamd, dat alles stemde zijn geest en hart af op een natuurlijk begrijpen van de middeleeuwse kultuur. In de inleiding tot de eerste uitgave van zijn ‘*Geschiedenis van de Oud- en Middelnederlandsche Letterkunde*’ (1928) verklaart hij ruiterlijk: ‘Bij dit werk heb ik geen ander doel gehad, dan de geschiedenis onzer letterkunde eens voor te stellen van een katholiek standpunt uit. De Middeleeuwsche letterkunde immers is in hoofdzaak Vlaamsch en katholiek. Toch werd ze voornamelijk tot nog toe door Noord-Nederlanders en niet-katholieken behandeld. Ik ben er van overtuigd, dat de Noord-Nederlandsche geleerden er geen bezwaar in zullen vinden, die geschiedenis ook eens door een Vlaming en een katholiek behandeld te zien...’ (p. VI).

Met deze passende en noodzakelijke ‘sympathie’, die hem toeliet, zakelijk en getrouw zich in het verleden in te leven, heeft Van

Mierlo eerlijk getracht, het ideaal, dat hij zich van de literatuurgeschiedschrijving had gevormd, te benaderen: ‘De geschiedenis is meer dan zulk een inventaris, als dien hij (=te Winkel) hier biedt: deze mist... de ziel, die, dringend door de duisternissen der tijden, geraakt tot de aanschouwing der Schoonheid van 't verleden, en die de man der wetenschap dan... in eene met werkelijkheid zwellende, door de kracht van de scheppende verbeelding gedragene, met den gloed der hartstochtelijke rede bewogene taal, in al haar volle en levende heerlijkheid openbaart... Zij moet, n.o.m., geboren worden uit de aanraking met de volle werkelijkheid zelf: objectiefscheppende kunst, door de kracht der verbeelding, waarmede zij 't verleden opwekt’[8]

Daarom kantte hij zich vinnig tegen ieder aprioristisch dogmatisme of zelfgenoegzaam subjectivisme, waarin noodzakelijk ieder rationalisme verzandt, terwijl hij grootmoedig en nederig wilde doordringen tot de bevrijdende waarheid, naar de grens van het menselijk-mogelijke. Van deze trouw aan de waarheid heeft hij een schitterend voorbeeld gegeven in zijn zoeken naar ‘De definitieve oplossing in zake den Reinaert-proloog’[9]: ‘Zoo is onze menschelijke wetenschap in voortdurende wording. Theorieën rijzen op, overheerschen het denken van een paar geslachten, en verdwijnen voor andere, die een vollere synthese van ons weten beloven. Wij waanden onze stoutste constructies op graniet gebouwd; tot daar plots een onvoorziene, onvermoede omstandigheid komt, die weer alles met den grond gelijkmaakt. In de ontdekking beleeft de mensch zijn zuiverste vreugde; die ondergang vestigt hem in 't besef van zijn onmacht en doet hem wonen in die “grondnederigheid”, die Gij (nl. Prof. A. Vermeylen), bij onze mystieken, bij onzen Ruusbroec, met gezag hebt geroemd: omdat in dien grond het Licht kan schijnen van de Waarheid, naar welke de mensch met geheel zijn wezen dorst’[10].

In dienst van dit wetenschappelijk ideaal, dat menselijkerwijs onbereikbaar blijft, heeft Van Mierlo onverpoosd gewerkt met de

(8) In *T.T.L.*, p. 181.
(9) Aldus de titel van een zijner Reinaert-studies, verzameld in: *Prof. Dr. J. van Mierlo S.J. en de proloog van de Reinaert* (Zwolle, 1953), p. 176.
(10) *Ib.*, p. 122-3.

ganse inzet van zijn krachten: zijn heldere geest, die in de analyse het inzicht van het essentiële gaf en telkens de lijnen tot de synthese doortrok; zijn veilig en omvattend geheugen, dat zijn werk zo vergemakkelijkte; zijn geweldige en vlotte werkkracht, die methodisch gevormd was, maar zich niet tot pedante techniciteit kon lenen; zijn grote gemakkelijkheid van uitdrukking en opstellen, die hem weleens verleidde tot wijdlopendheid, dreun of rhetoriek.

Hierbij bezat hij de *durf* om analyse en synthese te vernieuwen en gevestigde meningen van handboeken of geleerden aan de waarheid te toetsen en desnoods af te breken, wat meer dan eens de aanleiding is geweest tot polemische steekspelen... En toch was hij uiteraard *voorzichtig* en zelfs conservatief, zodat hij slechts moeizaam tot nieuwe werkhypothesen overging en liever doorwerkte op de veilige bodem der feiten en der gevestigde traditie. Hij koesterde een geenszins verheelde hekel aan 'hoge kritiek' en hield zich, soms hardnekkig, aan de traditie, speciaal aan de overgeleverde tekst, waaraan hij maar liefst geen emendatie wilde aanbrengen, m.n. aan de *lectio difficilior*, die hij door alles heen trachtte te redden, tenzij hij door de 'klaarblijkelijkheid der waarheid' gedwongen werd, een andere stelling aan te nemen: 'Wel is waar is de lectio difficilior op zich zelf nog geen afdoende reden van echtheid. Men zal er echter niet zoo licht van afwijken, dan wanneer men duidelijk kan aantoonen, dat het een vergissing moet zijn. Met haar echter heeft men steeds de beste kans de juiste bedoeling te treffen. Past zij objectief in zulk een bedoeling, dan verliezen de andere varianten alle waarde'[(11)].

Terwijl Van Mierlo gestimuleerd werd door de vernieuwende inzichten van zijn Professor Scharpé en de stuwing van P. Stracke's en P. Reypens' intuities over de oudnederlandse literatuur, over Reinaert, over Hadewijch, over Ruusbroec, enz., is zijn werk slechts zelden door eigen schitterende intuities gekenmerkt, maar eerder door geleidelijk veroverde en moeizaam veroverende inzichten, die door verdere taaie studie en onderzoek werden uitgewerkt.

Het is onze taak niet, een analytisch overzicht van Van Mierlo's werk, dat over tientallen publicaties van allerlei omvang verspreid

(11) *Ib.*, p. 186.

ligt, te geven, noch een critisch oordeel te vellen over wat definitief als blijvende verworvenheid of als wetenschappelijk onzeker zal blijken te zijn. Doch, zoals Baur in 1949 reeds schreef, 'het kan voor geen ter zake kundige een geheim zijn, dat de Antwerpse Jezuïet, méér dan wie ook in de beide Nederlanden, op dit ogenblik de eerst-aanwezende bevoegdheid is op dat gebied der Middelnederlandse letterkunde. Zijn arbeid aan Hadewijch, aan Ruusbroec, aan Beatrijs van Nazareth, aan Maerlant, aan Veldeke, aan Willem van Afflighem en Maerten van Torhout, aan de Reinaert en de geschriften die daarrond liggen, aan Elckerlyc, aan vrijwel ieder détailpunt met betrekking tot onze Middelnederlandse literatuurstudie besteed, had hem, beter dan wie ook, uitgerust om die periode in een indrukwekkende synthese te behandelen'(12). Men kan veilig zeggen, dat Van Mierlo aan de geschiedenis der middeleeuwse letterkunde een totaal vernieuwde verschijning heeft opgedrongen, zodat hij daarin ongetwijfeld een eersterangsplaats onder de grootste historici inneemt. Voorzeker wordt dieper graafwerk en bronnenonderzoek vereist, waar Van Mierlo nu en dan moest voortbouwen op niet altijd critisch betrouwbare bestaande voorstudies. Wegens de niet te omvademen massa der feiten werd weleens de analyse te haastig afgesloten, omdat de nood aan een ordenende synthese gevoeld werd. Deze aan menselijke zwakheid onvermijdelijke feilen doen niets af van de ware grootheid der reuzenprestatie, die bewondering en ontzag afdwingt.

Zo heeft hij meegewerkt aan een dubbele grootse taak: voor het nederlandse volk enerzijds de waarheid van zijn eigen christelijke en katholieke visie laten opstralen, zodat daaruit de mogelijkheid werd gegeven, om tot het eigen wezen van zijn eeuwenoude schoonheid en rijkdom door te dringen, en anderzijds het aandeel van Vlaanderen in de groot-nederlandse volksgemeenschap te laten aanvoelen, op basis van de ruime volkseenheid naar verleden en toekomst en van een intense geloofseenheid, waarin de natuurkrachten gaaf konden, en opnieuw moeten, openbloeien in weidse Godverbondenheid. Iedere verminking van beide perspectieven heeft Van Mierlo gefolterd, van welke zijde zij ook kwam. Daar-

(12) In *Geschiedenis van de Letterkunde der Nederlanden*, I; *De Letterkunde van de Middeleeuwen*, Eerste deel, p. V, 1949^2.

voor stelde hij zich te weer: ‘Waar men het bewust wordt, dat niet overtuiging, niet oprechtheid, niet heilige ijver, maar kwade trouw en haat de pen besturen, daar houdt alle aesthetisch genieten noodzakelijk op. Ik voor mij kan heel goed het werk ook aesthetisch genieten van een schrijver die niet mijn overtuiging, zelfs niet mijn godsdienstige overtuiging deelt, ja ze aanvalt; als ik daarin maar in aanraking kom met een ziel die in alle oprechtheid naar de waarheid streeft, of datgene verdedigt wat hij oprecht als de waarheid huldigt. Maar een werk van kwade trouw, nooit’[13].

Daarom vocht hij met open vizier voor de waarheid, maar heeft nooit een persoon minder gewaardeerd, omdat hij meende diens stelling te moeten wraken. Zijn schoonste, ja kinderlijke, vreugde was het, te mogen vaststellen dat de waarheid ingang vond. Zo is het voor hem een ongemene zielsvreugde geweest, wanneer hem bij zijn 75e verjaardag een oprechte en ruiterlijke huldegave en huldiging werd aangeboden door ‘zijn Noordnederlandse vrienden en bewonderaars’, die, aaneengesloten boven alle grenzen van politiek, geestesrichting en confessie, in de priester-vlaming een hoogstaand wetenschapsmens erkenden en dankten: ‘Diens baanbrekend werk als onderzoeker van de middelnederlandse letterkunde onderscheidt zich, bij standvastigheid van grondslag, door verscheidenheid van voorwerp... Een aanzienlijk deel der onderzoekingsresultaten van pater van Mierlo werd gemeengoed van onze letterkundige geschiedenis’[14].

De dankbaarheid van het nederlandse volk, speciaal van de letterkundige en wetenschappelijke wereld, weze hem een schamel loon op aarde, terwijl, zo bidden wij,, den minnenden wert ghetoent dat rijcke Gods boven al ghescapen licht in eenen onghemetenen godlijcken lichte (RUUSBROEC, *Rijcke der ghelieven*).

Antwerpen, juli 1958.

DR. A. AMPE, s.j.

Lid van het Ruusbroec-Genootschap

(13) Zie *T.T.L.*, p. 175.

(14) In de Reinaert-bundel vernoemd in n. 9, pp. 7.

Eerwaarde Pater van Mierlo was gedurende jaren ondervoorzitter van de ‘Vereeniging der Antwerpsche Bibliophielen’. Steeds heeft hij, met zijn bijna spreekwoordelijk geworden geestdrift en energie, ‘zijn’ vereniging geholpen en gesteund. Geen enkele bestuursvergadering sloeg hij over; altijd wist hij goede raad te geven om, wanneer het moest, zelf de handen uit de mouwen te steken.

Eerwaarde Pater van Mierlo, Uw overlijden betreuren we ten zeerste, Uw heengaan laat in ons midden een grote leemte!

Namens het bestuur van de ‘Vereeniging der Antwerpsche Bibliophielen’

De Voorzitters
R. De Bock
L. Baekelmans

In memoriam Jan Borms

Jan Borms was in meer dan één opzicht een Grenzgänger. Geboren te Sint-Niklaas in 1888 verhuisde hij naar Nederland in 1918; hij overleed plotseling te Parijs, 7 maart 1956, op een van zijn zakenreizen en werd te 's Gravenhage niet ver van zijn woonplaats Voorburg begraven.

Zijn akademische opleiding ontving hij in zijn geboortestad, daarna te Leuven in de filologie en te Mechelen in de muziek. In Nederland moest hij, om den brode, overstappen in het zakenleven, veroverde aldaar een vooraanstaande plaats, die hij tot het jaar vóór zijn overlijden schitterend waarnam.

Hij wist evenwel een brug te slaan tussen zijn functie, die schier zijn gehele tijd in beslag nam en zijn ingeboren liefde voor wetenschappelijk en kultureel werk, waarin hij een verpozing vond. Met zijn vlugge geest, zijn wonderbaar geheugen, en zijn alzijdige belangstelling vond hij de wegen en vele verborgen paadjes op allerlei terreinen van kunstgeschiedenis, volkskunde, familiekunde, numismatiek, enz. In Nederland was hij thuis in alle musea, biblioteken en archieven en op zijn zakenreizen in het buitenland maakte hij van zijn rustuurtjes gebruik om zijn kunst-, boeken- en kuriositeitenverzameling aan te vullen; hij had een flair om allerlei zeldzaamheden op de kop te tikken. Hij liet dan ook een schat na, die menig wetenschappelijk instituut benijdenswaardig zou vinden. Eén voorbeeld slechts: waar vindt men een biblioteek met meer dan 400 werken en werkjes over emblemata?

Zijn bijdragen in tijdschriften over allerlei onderwerpen, steeds van een eigen standpunt bekeken, werden immer opgemerkt en bezorgden hem een drukke briefwisseling met de specialisten in het vak.

Gedurende het kort verlof dat hij zich jaarlijks gunde, kwam hij voor enkele uren terug in zijn geboortestad en in zijn Waasland, dat hij nog in alle hoeken en kanten kende. Het was dan voor zijn

vrienden telkens een groot genoegen hem een avond bij zich te hebben, zijn schrandere geest en scherp geheugen, zijn werklust en alomvattende belangstelling te bewonderen en van zijn geestdriftig-jonge en vriendelijke omgang te genieten.

Zijn hart was nog in Vlaanderen. De spreuk van Guido Gezelle, die, op een eenvoudig plankje gegrift, in zijn studeerkamer hing, had voor hem in goede en kwade dagen haar inhoud bewaard:

> 'Zoo is mijn land, zo weze mijn hert!'

Vlaanderen moge Jan Borms niet vergeten!

Broeder Alois
(Sint Niklaas)

Jan Borms, U was steeds een trouw lid van de 'Vereeniging der Antwerpsche Bibliophielen' en een even trouw medewerker aan De Gulden Passer. Uw heengaan heeft ons diep getroffen.

Namens het bestuur van de 'Vereeniging der Antwerpsche Bibliophielen',

De Voorzitters

R. De Bock
L. Baekelmans

In memoriam Albert Boeckler
door P.J.H. Vermeeren

Op 5 juli 1957 overleed te Freiburg i. Br. ALBERT BOECKLER, vermaard kenner der middeleeuwse boekverluchting. Zijn verscheiden is door velen betreurd; voor de geesteswetenschappen betekende het een zwaar verlies, voor zijn bekenden en vrienden het heengaan van een even bescheiden als innemend mens, nog onlangs in warme bewoordingen als geboren gentleman gekarakteriseerd(1). Redenen te over hem ook hier te gedenken, waarbij er vooral op gewezen moge worden, hoe deze kunsthistoricus pur sang op voortreffelijke en zeldzame wijze de eisen zijner eigen wetenschap met die der boekkunde wist te verbinden, om aldus op het veld der miniaturenstudie tot nieuwe en omvattende resultaten te komen. Leerling van Adolf Goldschmidt kwam hij via de musea naar de bibliotheken; het laatst naar de Beierse Staatsbibliotheek te München, waar hij in het moeilijke decennium na de tweede wereldoorlog het ambt van conservator der handschriftenafdeling bekleedde.

Handschriften hebben trouwens altijd zijn grootste liefde gehad. Zijn debuut handelde over het Hirsauer Passionale te Stuttgart(2), welke publikatie spoedig gevolgd werd door een meesterwerk over de Zuid-Duitse boekverluchting uit de twaalfde en dertiende eeuw(3). Beide boeken onderscheidden zich door heldere opbouw, weloverwogen compositie, en - voornamelijk - door het metho-

(1) META HARSEN, *Central European Manuscripts in the Pierpont Morgan Library.* New York, 1958; IX.
(2) ALBERT BOECKLER, *Das Stuttgarter Passionale.* Augsburg, 1923.
(3) ALBERT BOECKLER, *Die Regensburg-Prüfeninger Buchmalerei des XII. und XIII. Jahrhunderts.* München, 1924. Miniaturen aus Handschriften der Bayerischen Staatsbibliothek VIII.

dologisch zo belangrijke aspect van een juist begrip voor de wisselende verhoudingen tussen tekst en verluchting. Thans - na drie decennia - komt dit ons vanzelfsprekend voor. Daarbij moet echter bedacht worden, dat tot op heden de meeste kunsthistorici bij de studie van middeleeuwse boekverluchting veelal te grote aandacht geschonken hebben - én schenken - aan de miniatuur op zichzelf, dikwijls zonder daarbij de tekst(en) in het onderzoek te betrekken.

Niet aldus Albert Boeckler. Met zijn sterk ontwikkeld gevoel voor de band tussen alle kunsten, kon het hem niet ontgaan, dat de miniatuur deel uitmaakt van een groter geheel, te weten de codex. Door deze eenheid bij voortduring in het oog te houden, leerde hij zijn lezers de miniatuur werkelijk zien in haar eigen raam.

Die lezers - waaronder ook de schrijver dezer regels - kunnen hem niet erkentelijk genoeg zijn. Nimmer ontbreekt in Boecklers betoog een weliswaar verscholen maar toch beslissend element van voorlichting, waarzonder elke verklaring aan leven inboet. En om dit leven nu is het hem steeds te doen geweest. Ik heb mij - bij de voorbereiding van dit beknopte ‘in memoriam’ zijn werken andermaal ter hand nemend - afgevraagd, of juist niet dit levende in het middeleeuwse boek (een codex toch is nooit ‘dood’) zijn voorkeur voor de miniatuurkunst ten volle verklaart. De veronderstelling is te aanlokkelijker als men ziet met hoeveel verve de auteur steeds weer het verwikkelde karakter der middeleeuwse boekverluchting doorzag, beschreef en in al zijn aspecten tevens duidde. Een onmiskenbare hang naar volledigheid heeft hem daarbij nooit tot opsomming verleid.

Overziet men nu zijn gehele oeuvre, dan blijken verschillende boeken gelegenheidspublikaties. Om twee voorbeelden te kiezen: èn zijn studie over de codex Wittekindeus[4] èn zijn werk over de miniaturen in het Berlijnse handschrift van Veldeke's ‘Eneide’[5]

(4) *Der Codex Wittekindeus.* Im Auftrag der Preussischen Staatsbibliothek bearbeitet von Albert Boeckler. Leipzig, 1938.

(5) HEINRICH VON VELDEKE, *Eneide. Die Bilder der Berliner Handschrift.* Im Auftrag der Preussischen Staatsbibliothek bearbeitet von Albert Boeckler. Leipzig, 1939.

verschenen als huldeboeken, waarbij men er zich overigens van overtuigd kan houden, dat de gevierden moeilijk een fraaier geschenk aangeboden hadden kunnen krijgen. Enerzijds hebben zulke uitgaven het voordeel, dat in materiële zin kosten noch moeiten eraan gespaard worden; anderzijds echter het nadeel, dat hun bewerkers aan grotere, vaak ook belangrijkere ondernemingen onttrokken worden. Als men in dit verband nagaat hoe voortreffelijk Boeckler zich van zijn taak gekweten heeft in het door hem - samen met Alfred A. Schmid - geschreven hoofdstuk over de boekverluchting voor het 'Handbuch der Bibliothekswissenschaft'(6); dan kan men zich niet aan de indruk onttrekken, dat hij bij uitstek de man zou zijn geweest voor een nieuwe geschiedenis der miniatuurkunst, waaraan al zo lang dringend behoefte bestaat.

Dit te meer omdat deze geleerde bijzonder wel de kunst verstond zijn kennis aan anderen mede te delen. Specialist met de specialisten, leidde hij tevens op onnavolgbare wijze leken tot zijn gebied van wetenschap in en bracht hen aldus gegronde bewondering bij voor wat hem zelf zo lief was. Men onderschatte dit niet en overtuige zich derhalve van het overwegend belang zijner geslaagde meer algemene publikaties, illustere voorbeelden van enthousiasmerende voorlichting(7).

Uiteraard heeft Boeckler daarbij - op smaakvolle wijze - gebruik gemaakt van de reproduktietechniek onzer dagen, welke in haar technische vervolmaking een kunstgeschiedschrijving heeft doen ontstaan, die - vooral omwille der vaak gekleurde afbeeldingen - bij deskundige zowel als leek grote bewondering wekt. Al deze verspreiding van het voorheen slechts in musea en bibliotheken te bezichtigen bezit heeft het grote voordeel, dat velen thans 'zien' wat hun vroeger alleen uit lectuur of 'van horen zeggen' bekend was; kwalijk te overschatten element in de waardering van alle beeldende kunst, die het natuurlijk vóór alles van dit zien moet hebben. Men moet echter ook léren zien en dat was nu iets

(6) *Handbuch der Bibliothekswissenschaft.* Begründet von Fritz Milkau. Zweite, vermehrte und verbesserte Auflage herausgegeben von Georg Leyh. Erster Band - Schrift und Buch. Wiesbaden, 1952; 249-387.

(7) Ik noem in het bijzonder: ALBERT BOECKLER, *Deutsche Buchmalerei vorgotischer Zeit.* Königstein im Taunus, [1952]. Die Blauen Bücher.

waaraan Albert Boeckler alle krachten gaf. Velen heeft hij op deze wijze aan zich verplicht; ontelbaren ook schoonheid voor ogen gevoerd, waarvan zij de zin door hem hebben leren verstaan.

Het stemt bij alle weemoed om zijn verscheiden tot verheugenis dit te kunnen getuigen van een man, die gearbeid heeft zo lang het dag was. Het leven heeft hem niet gespaard - zware in de eerste wereldoorlog opgelopen verwondingen eisten onafgebroken hun tol -, maar het moet hem toch een voldoening geweest zijn te hebben kunnen terugblikken op een werk waarin schoonheid en wetenschap hand aan hand gaan[8].

Koninklijke Bibliotheek

's-Gravenhage.
Juli 1958.

(8) Voor een beknopte samenvatting van bio- en bibliografische data verwijs ik naar *Das Antiquariat* XIII (1957), 163 vlg.

Plantiniana 1943-1958
Bibliografie betreffende Plantin, de Moretussen en het Museum Plantin-Moretus verschenen tussen 1943-1958
door Dr L. Voet
(Antwerpen)

Tot en met 1942-43 bezitten we een zeer degelijk en zeer volledig overzicht van de studies gewijd aan het leven en de werken van Plantin en zijn opvolgers de Moretussen(1). In de 15 jaar die sindsdien verstreken, zijn de grote aartsdrukker en zijn afstammelingen niet in de vergeethoek geraakt. Integendeel zelfs: tal van zeer belangwekkende bijdragen werden gepubliceerd welke we hier wensen te detailleren(2).

Christoffel Plantin

A.J.J. DELEN, gewezen adjunct-conservator van het Museum Plantin-Moretus, ere-conservator van het Stedelijk Prentenkabinet, en ere-hoofdconservator van het Koninklijk Museum voor Schone Kunsten te Antwerpen, schonk ons een voortreffelijke biografie van de stichter van De Gulden Passer: *Christophe Plantin*, *imprimeur de l'humanisme* (Collection nationale, 5e série, n° 50.

(1) A. DERMUL en H.F. BOUCHERY, *Bibliographie betreffende de Antwerpsche drukkers* (Antwerpen, 1938); A. DERMUL, *Aanvullingen en verbeteringen op de 'Bibliographie betreffende de Antwerpsche drukkers'* (De Gulden Passer, 21, 1943, blz. 119 e.v.).

(2) We maken van de gelegenheid dankbaar gebruik om prof. Dr. H.F. Bouchery, Z.E.H. Dr. C. De Clercq, Dr. M. Van Durme, de hr. A.W. Haks, Dr. B. Vermaseren en Dr. H. Vervliet van harte te bedanken voor de belangrijke gegevens en vingerwijzingen die ze ons hebben verstrekt.

Brussel, Office de Publicité, 1944; 79 blz., portr.)[3]. Een Spaanse vertaling verscheen in 1957: *Cristobal Plantin*, *impresor del humanismo* (Madrid, Escuela nacional de Artes Graficas, 1957; 79 blz.; portr.).

Meer beknopte schetsen over het leven van Plantin (en van de Moretussen) zijn aan te treffen in F. VAN DEN WIJNGAERT, *Glorie en nood van het Plantijnse huis* (Antwerpen, De Nederlandsche Boekhandel, 1947, 53 blz., ill.)[4], in de gidsen van het Museum Plantin-Moretus[5] en in de catalogussen van de onderscheidene tentoonstellingen waar de *Officina Plantiniana* het middelpunt vormde[6].

Eveneens mag worden gewezen op de beknopte geïllustreerde bijdragen van G.J. BUSCHMANN, *Un prince du métier 1514-1589* (Graphica-jaarboek, 1948; 15 blz.) COLIN CLAIR, *Christopher Plantin c. 1520-1589. A quater-centenary tribute* (The Book Collector, 4, n° 3, 1955, blz. 200-207), L. DELFOS, *Der goldene Zirkel*, *Die Antwerpener offizin Plantin-Moretus 1555-1866* (Tradition, Zeitschrift für Firmengeschichte und Unternehmerbiographie, 3, 1958, blz. 79-97) alsmede op de studie in het Deens van C. DUMREICHER, *Poeten Christophe Plantin* (in een onder het teken van *Labore et Constantia* geplaatste verzamelstudie, Kopenhagen, Det Berlingske Bogtrykkeri, 1953, blz. 41-71), die enkele algemene bijzonderheden geeft over het leven en het werk van Plantin, doch meer in het bijzonder het dichtwerk van de aartsdrukker bestudeert (met vertaling in het Deens).

Ter gelegenheid van de 400e verjaardag van het verschijnen van Plantins eerste boek werd in het Museum Plantin-Moretus van 4 tot 10 september 1955 een *Internationaal Congres voor Boekdrukkunst en Humanisme* gehouden[7].

De lezingen van dit congres werden gebundeld in het monumentaal *Gedenkboek der Plantin-dagen* (Antwerpen, Vereeniging der Antwerpsche Bibliophielen, 1956; 385 blz., ill.; eveneens verschenen in De Gulden Passer, 33, 1955, nr 3-4 en 34, 1956).

(3) Vgl. de bespreking in De Gulden Passer, 23, 1945, blz. 227-228.
(4) Zie eveneens verder bl. 36.
(5) Zie verder bl. 36.
(6) Zie verder bl. 40.
(7) Zie eveneens verder bl. 40.

Een deel der bijdragen behandelt meer in het bijzonder de achtergrond en de omgeving waarin Plantin zich heeft bewogen: V.L. SAULNIER, *L'humanisme français et Christophe Plantin*[8]; M. DELCOURT, *L'humanisme aux Pays-Bas au temps de Plantin;* A. BANK, *Calligraphy and its influence in the time of Plantin;* H. DE LA FONTAINE VERWEY, *Le livre au temps de Plantin;* A. RUPPEL, *Die Bücherwelt des 16. Jahrhunderts und die Frankfurter Büchermessen;* L. INDESTEGE, *De boekband in de Zuidelijke Nederlanden tijdens de 16e eeuw;* S. CLERCX, *Les éditions musicales anversoises du XVIe siècle et leur rôle dans la vie musicale des Pays-Bas.*

De overige hebben meer rechtstreeks betrekking op de figuur, het werk en de betekenis van Plantin: L. VOET, *The personality of Plantin;* M. VAN DURME, *Plantin*, *Granvelle et quelques documents inédits ou non publiés dans la* '*Correspondance*'*;* R. DE ROOVER, *The business organisation of the Plantin press in the setting of sixteenth century Antwerp;* H. CARTER, *Plantin's types and their makers;* R. NASH, *Plantin's illustrated books;* C. DE CLERCQ, *Les éditions bibliques*, *liturgiques et canoniques de Plantin;* J. GUIGNARD, *A propos des éditions françaises de Plantin;* J. VAN KRIMPEN, *Plantin and our time.*

Enkele van de problemen door Dr M. VAN DURME aangesneden in zijn lezing, en wel de verhouding tussen de drukker Plantin en kardinaal Granvelle, de 'grand commis' van Filips II, die in feite tot 1565 de Nederlanden heeft bestuurd, had de geleerde reeds voordien gedetailleerd in zijn zeer interessante bijdrage: *Antoon Perrenot van Granvelle*, *beschermheer van Plantin* (Katholieke Vlaamse Hogeschooluitbreiding, jg. XLII, nr. 4, verhandeling nr 399. Antwerpen-Brussel-Gent-Leuven, Standaard-Boekhandel, 1948, 55 blz.)[9].

De betrekkingen tussen beide heeft hij eveneens belicht in

(8) Vgl. eveneens de samenvatting *L'humanisme et l'imprimerie. De Tours à Anvers. Christophe Plantin* (Conférence prononcée à l'École Estienne à Paris, le 3 novembre 1955, 15 blz.).

(9) Vgl. de bespreking in De Gulden Passer, 28, 1950, blz. 159. Het standaardwerk van Dr Van Durme over Granvelle en andere studies betrekking hebbend op de kardinaal, worden besproken in een volgende aflevering van De Gulden Passer. Vgl. de bemerking bl. 31.

Granvelle et Plantin (Estudios dedicados a Menendez Pidal, Madrid, 1957, blz. 225-272).

Een belofte en een verzekering tijdens zijn spreekbeurt op het congres gegeven, heeft Dr Van Durme inmiddels eveneens ingelost: de publicatie van het *Supplément à la Correspondance de Christophe Plantin* (Antwerpen, De Nederlandsche Boekhandel, 1955; 408 blz.)[10].

Zoals uit de titel duidelijk blijkt vormt deze uitgave een aanvulling van de *Correspondance de Christophe Plantin*, uitgegeven door M. ROOSES en J. DENUCÉ (9 delen; 1883-1920). Ze brengt heel wat nieuwe gegevens en is als zodanig van grote betekenis voor de studie van het leven en de werken van Plantin.

In totaal worden 225 brieven of fragmenten van brieven gereproduceerd, benevens een 63 'appendices' - documenten die zonder 'brieven' in de eigenlijke zin van het woord te zijn, niettemin een belangrijk licht werpen op Plantins activiteit (o.m. contracten met uitgevers en lettersnijders; het contract van de vennootschap van 1563; de verklaring van 1552 betreffende Plantins poorterschap, enz.) en zijn intellectuele-kulturele bedrijvigheid (o.m. de onderscheidene 'Rîmes de Plantin').

Een vrij belangrijk percentage van de in het *Supplément* opgenomen stukken was reeds vroeger gepubliceerd geworden, doch deze uitgaven lagen verspreid over talloze tijdschriften en werken[11]. Het is niet één van de geringste verdiensten van Dr Van Durme al deze *membra disjecta* te hebben samengebundeld in één werk.

Een groot aantal van de documenten was evenwel geheel of gedeeltelijk onbekend. Vermelden we meer in het bijzonder de gelijktijdige afschriften van 35 brieven van Granvelle aan Plantin, bewaard in het 'Archivo General' te Simancas (allen nog onuitgegeven); de 10 originelen van brieven van Plantin aan Granvelle

(10) In werkelijkheid verschenen begin 1957. Herhaaldelijk wordt overigens in de tekst verwezen naar studies gepubliceerd in 1956.

(11) Tussen 1943 en 1958 zijn o.m. dergelijke brieven en documenten gepubliceerd geworden door A. LOUIS, *Beschouwingen bij een ongekende brief van Rembertus Dodoens (1517-1585)* (De Gulden Passer, 30, 1952); W.H. BOND, *A letter from Sir Philip Sidney to Christopher Plantin* (Harvard Library Bulletin, VIII, 1954, nr. 2); H. VAN CROMBRUGGEN, *Een brief van Adriaan Saravia over Lipsius en* '*Het Huis der Liefde*' (De Gulden Passer, 28, 1950).

in de Bibliothèque Municipale te Besançon, en de 34 te Simancas berustende originelen van brieven van Plantin aan de Çayas, welke vaak op vrij beduidende wijze afwijken van de in het Museum Plantin-Moretus bewaarde minuten gepubliceerd in de *Correspondance;* de 17 originele brieven van Plantin aan Camerarius, teruggevonden in de Universiteitsbibliotheek van Erlangen (Beieren).

Uitvoerige indices laten toe snel de weg te vinden in de rijke oogst die Dr M. Van Durme ons hier aanbiedt....

Plantin heeft in zijn prille jeugd, met zijn vader, enkele jaren doorgebracht te Lyon of liever te Saint-Just, een voorgeborchte van Lyon. Aldaar woonde eveneens de familie van zijn boezemvriend, Pierre Porret. Over dit verblijf en over de familie Porret handelt Prof. V.L. SAULNIER (aan wie we reeds de lezing *L'humanisme français et Christophe Plantin* op de Plantin-dagen zijn verschuldigd) in de studie *Sur le séjour à Lyon de Christophe Plantin* (Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance, XVIII, 1956, blz. 96-100). Het onderwerp werd nog uitvoeriger hernomen door Mrs. NATALIE ZEMON DAVIS, *Christophe Plantin's childhood at Saint Just* (De Gulden Passer, 35, 1957, blz. 107-120).

Prof. H. DE LA FONTAINE VERWEY heeft op de Plantin-dagen gesproken over *Le livre au temps de Plantin.* De directeur van de Universiteitsbibliotheek te Amsterdam heeft zich echter eveneens toegelegd op de studie van de eigenaardige ‘heterodoxe’ stromingen die het religieus en kultureel leven in de Nederlanden in de 16e eeuw zo diep hebben beïnvloed en zonder de kennis waarvan ook het leven van Plantin onbegrijpelijk is.

Aan een drietal ‘profeten’ en leiders van heterodoxe stromingen - David Joris, Hendrik Niclaes en Hendrik Barrefelt zich noemend Hiël - wijdde Prof. H. DE LA FONTAINE VERWEY zijn spreekbeurt op het zesde congres van Nederlandse historici gehouden te 's-Gravenhage, 23 april 1949, onder de titel *Libertijnen en geestdrijvers in de zestiende eeuw* (samenvatting van de spreekbeurt in Tijdschrift voor Geschiedenis, 63, 1950, blz. 249-252). Hij hernam het onderwerp in een Franse bijdrage, zeer overzichtelijk, bevattelijk en lezenswaardig: *Trois hérésiarques dans les*

Pays-Bas du XVIe siècle (Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance, XVI, 1954, blz. 312-330)[12].

Aangezien Plantin een trouw volgeling is geweest van H. Niclaes en H. Barrefelt vinden we er zijn naam voortdurend vernoemd. Het is zelfs meer dan waarschijnlijk dat H. Niclaes aan Plantin de financiële hulp heeft verleend die de jonge Fransman heeft toegelaten te Antwerpen een *officina* te openen. In verband met deze hulp of om gebruik te maken van de gunstige conjonctuur, moet Plantin, op het einde van het 'wonderjaar' (1566), één zijner drukkersgezellen, Augustijn van Hasselt - eveneens een aanhanger van de secte van Niclaes - met typografisch materiaal naar Vianen, het machtscentrum van de heer van Bredero, hebben gestuurd om aldaar heterodoxe werken te drukken.

Deze episode uit het leven van Plantin werd reeds herhaaldelijk belicht[13]. Prof. DE LA FONTAINE VERWEY heeft thans deze geschiedenis in haar algemeen kader geplaatst: *Hendrik van Bredero en de drukkerijen van Vianen. Een episode uit het voorspel van de tachtigjarige oorlog* (Het Boek, XXX, 1949-1951, blz. 3-41)[14].

Zijn bijdrage tot de Plantin-dagen - *Les éditions bibliques*, *liturgiques et canoniques de Plantin* - heeft Z.E.H. Dr C. De Clercq tot verdere opzoekingen aangespoord nopens Plantin en zijn werken. De voorzitter van het 'Genootschap voor Antwerpse Geschiedenis' heeft de resultaten thans neergelegd in twee studies: *Deux épisodes plantiniens* (Gutenberg Jahrbuch, 1958, blz. 155-163) en *Jean et Jacques Taffin*, *Jean d'Arras et Christophe Plantin* (in deze aflevering van De Gulden Passer) die werkelijk ophefmakende bijzonderheden brengen betreffende een zeer duister hoofdstuk in de loopbaan van Plantin, de jaren 1562-63. Zo heeft

(12) Over David Joris zie eveneens F. PRIMS, *Het probleem van David Joris* (Antwerpiensia, 18, 1947, nr. 12) en *De lering van David Joris*, *1544-1556* (Bijdragen tot de geschiedenis, reeks III, I, 1949, blz. 231-238, zelf een bespreking van R.H. BAINTON, *David Joris Wiedertäufer und Kämpfer für Toleranz im 16. Jahrhundert* (Archiv für Reformationsgeschichte [Leipzig], 1937).

(13) Vgl. o.m. H. DE LA FONTAINE VERWEY, *De geschriften van Hendrik Niclaes* (Het Boek, XXXVI, 1941); H. BOUCHERY, *Aanteekeningen betreffende Plantin's houding op godsdienstig en politiek gebied* (De Gulden Passer, 18, 1940).

(14) Zie eveneens H. DE LA FONTAINE VERWEY, *Over enige boeken te Vianen gedrukt tijdens het* '*voorspel*' (Opstellen... aangeboden aan Dr. F.K.H. Kossmann; 's Gravenhage, Martinus Nijhoff, 1958, blz. 20-34).

de geleerde kunnen aantonen dat de drie drukkersgezellen van Plantin, die in 1562 werden aangehouden en zogezegd naar de galeien verwezen, in werkelijkheid zijn 'ondergedoken' en dat de ringleider, Jean d'Arras, is te vereenzelvigen met de latere befaamde hervormde drukker van die naam te Metz.

De tweede van de *Deux épisodes plantiniens* handelt over het optreden van Plantin, als vertegenwoordiger van de gouverneurgeneraal Requesens, op het concilie van het aartsbisdom Mechelen te Leuven in mei 1574; een eveneens eigenaardige en weinig bekende episode uit het leven van de grote aartsdrukker.

De heer H. CARTER, van de Oxford University Press, mag beschouwd worden als één van de voornaamste hedendaagse vorsers op het gebied van de geschiedenis van de drukletter. Het resultaat van zijn persoonlijke opzoekingen in het Museum Plantin-Moretus heeft de geleerde o.m. uiteengezet op de reeds hoger aangehaalde en in het Gedenkboek der Plantin-dagen opgenomen lezing *Plantin's types and their makers*.

Tevoren had de heer Carter reeds een bondige samenvatting van het probleem gegeven in *The types of the Plantin-Moretus Museum* (Printing and Graphic Arts, The Stinehour Press, Lunenburg, Vermont, III, nr. 3, Sept. 1955, blz. 53-56), terwijl hij anderzijds op 15 november 1955 een min of meer gelijklopende lezing als deze op de Plantin-dagen hield voor the 'Bibliographical Society' te Londen, welke lezing, onder de titel *The types of Christopher Plantin*, werd opgenomen in The Library, Sept. 1956, blz. 170-179.

Plantin heeft beroep gedaan op de diensten van tal van stempelsnijders en lettergieters. Aan de betrekkingen tussen de aartsdrukker en de beroemde Franse meester Guillaume le Bé, meer in het bijzonder over een nota geschreven door Plantin in de rand van een Hebreeuwse letterproef van Le Bé, wijdt H. CARTER een speciale studie, *A message from Plantin to Guillaume le Bé*, in deze aflevering van De Gulden Passer.

Over een ander specialist, de Gentenaar Thomas de Vechter, die, na de dood van zijn beroemde meester Hendrik van den Keere (juli 1580), een tijdlang diens zaken voortzette te Gent, daarna verhuisde

naar Antwerpen, om tenslotte, einde 1584, naar het Noorden uit te wijken, handelt H.F. WIJNMAN, *Thomas de Vechter*, *lettergieter te Leiden*, *1584-1602* (Het Boek, XXIX, 1948, blz, 149-153).

Dezelfde geleerde heeft eveneens in *De studie van het Ethiopisch en de ontwikkeling van de Ethiopische typografie in West Europa in de 16de eeuw. De ontwikkeling van de Ethiopische typografie in West Europa in de 16de eeuw* (Het Boek, XXXII, 1955-57) een paar paragrafen gewijd aan het materiaal van Plantin en diens schoonzoon Frans Raphelengius (§ 6: *De Ethiopische lettertypen van Franciscus Raphelengius te Leiden*, en § 7: *Jodocus Hondius de stempelsnijder en Thomas de Vechter de gieter van het Ethiopische lettermateriaal van Raphelengius*, blz. 235-241).

Een deel van de Oosterse lettertypen werd naderhand door Frans Raphelengius jr. verkocht aan zijn Antwerpse familieleden, de Moretussen; een ander deel kwam in het bezit van de Leidse hoogleraar in Oosterse talen, Thomas Erpenius, die hen gebruikte in de door hem opgerichte *officina.* Over de lettertypen van de Leidse geleerde verscheen destijds een studie van L. WILLEMS, *De herkomst van het typografisch materiaal van T. Erpenius* (De Gulden Passer, 9, 1931). Het probleem werd thans opnieuw onderzocht door DAVID W. DAVIES, *The provenance of the Oriental types of Thomas Erpenius* (Het Boek, XXX, 1949-51, blz. 117-122).

Het Plantijnse huis op de Vrijdagmarkt te Antwerpen alsmede de ‘speelhof’ die de grote aartsdrukker te Berchem bezat, worden besproken in ROGER MORETUS PLANTIN DE BOECHOUT, *Demeures familiales. Notices historiques sur la maison Plantin à Anvers et quelques propriétés urbaines et rurales ayant appartenu à la famille Moretus*, *principalement dans l'ancien pays de Ryen* (Antwerpen, De Sikkel, 1950; 391 blz., 277 ill.)[15]. De hoofdbetekenis van dit werk ligt nochtans in de studie van de domaniale bezittingen van Plantins opvolgers.

In 1934 handelde de Leidse architect H.J. Jesse over het huis van Plantin te Leiden, het latere H. Geest Hofje (De Gulden Passer, 12, 1934). Zijn stadgenoot, Dr. A.J. SORMANI, geeft in De Gulden Passer, 22, 1944, blz. 51-55, onder de titel *Het huis van*

(15) Vgl. onze bespreking in De Gulden Passer, 33, 1955, blz. 104-110.

Plantin te Leiden, enkele zeer waardevolle aanvullingen en illustraties.

Plantin is zijn loopbaan begonnen als boekbinder. Zijn bedrijvigheid als zodanig werd - ondanks verschillende waardevolle studies - nog steeds niet volledig belicht. We durven niet beweren dat ILSE SCHUNKE, *Die Einbände des Christoph Plantin* (Gutenberg Jahrbuch 1956, blz. 319-330) dit doel heeft bereikt, doch haar verhandeling schenkt in elk geval nieuwe belangrijke gegevens over de Plantijnse boekbanden uit de jaren 1550-1556.

Enkele werken gedrukt door Plantin hebben het onderwerp uitgemaakt van afzonderlijke bijdragen.

Plantins eerste grote meesterwerk komt ter sprake in de studie van J.G. DE BROUWERE, *La magnifique et somptueuse Pompe funèbre de Charles Quint*, *1558* (Annuaire de la Société Héraldique de Luxembourg, 1950, blz. 47-62).

In *La premiere et seconde partie des dialogues françois pour les ieunes enfans. Her eerste ende tweede deel van de Françoische t'samensprekinghen*, *overgheset in de Nederduytsche spraecke*, gedrukt bij Plantin in 1567, is een belangwekkend hoofdstuk te vinden over de boekdrukkunst (denkelijk van de hand zelf van Plantin). Een Engelse vertaling van de hand van Prof. RAY NASH verscheen in 1940 onder de titel *An Account of Calligraphy and Printing in the Sixteenth Century* (Department of Graphie Arts, Harvard College Library). Een nieuwe uitgave werd thans bezorgd in 'Liturgical Arts. A quarterly devoted to the arts of the catholic church', 17, August 1949.

In een korte notitie besprak COLIN CLAIR, *The Antwerp Polyglotta* (Irish Ecclesiastical Record, August 1954, blz. 118-125).

De reacties op de publicatie van de *Biblia Polyglotta* komen ter sprake in F. ASENSIO, *Juan de Mariana y la Poliglota de Amberes: censura oficial y sugerencias de M. Bataillon* (Gregorianum [Rome], XXXVI, 1955, blz. 50-80).

De uitgave door Plantin van de door het concilie van Trente herziene liturgische werken heeft aanleiding gegeven tot heel wat geschrijf en gewrijf, inzonderheid met Paulus Manutius, de beroemde Italiaanse drukker, die hiervoor reeds een pauselijk

privilege had ontvangen. Over dit probleem zijn thans nieuwe gegevens te vinden in F. BARBERI, *Paolo Manuzzio e Cristoforo Plantin* (Accademie e biblioteche d'Italia, XVI, 1941-42, blz. 83-94).

De allerbelangrijkste studie die in de jongste 15 jaar aan de werken van Plantin werd gewijd is echter ongetwijfeld J.A. STELLFELD, *Bibliographie des éditions musicales plantiniennes* (Verhandelingen in 8° van de Koninklijke Academie van België, Klasse der Schone Kunsten, V, aflev. 3, 1949; 248 blz.; ill.).

Schrijver heeft zich niet vergenoegd met de bibliografische beschrijving van de muzikale edities en met biografische bijzonderheden over hun auteurs, doch heeft tevens in het Plantijns archief alle gegevens opgespoord (en weergegeven) nopens vervaardiging, prijs, verkoopmodaliteiten, e.d. Het geheel is hierdoor uitgegroeid tot een magistrale bijdrage én van het muziekleven in de 16e-17e eeuw én van een bepaalde welomschreven groep uitgaven van Plantin en van zijn opvolgers, de Moretussen en de Raphelengen.

In totaal worden 21 werken bestudeerd waarvan ongeveer de helft (11) gedrukt werden door Plantin, vijf door de eerste Moretussen (1602-1644), en vijf door de Raphelengen van Leiden (1600-1612).

Andere gegevens over Plantijnse drukken of het optreden van Plantin als drukker liggen verstrooid in studies die een algemener thema behandelen.

Vermelden we in de eerste plaats het pas verschenen werk van L. FEBVRE en H.J. MARTIN[16], *L'apparition du livre* (L'Évolution de l'humanité, XLIV; Parijs, Éditions Albin Michel, 1958; XXIX-557 blz.), een groots opgevatte en zeer goed geslaagde synthese van de geschiedenis van de boekdrukkunst waarin we voortdurend de namen van Plantin en de Moretussen terugvinden.

Plantin vinden we eveneens terug in M. DE GRÈVE, *Rabelais au Pays de Brueghel. Réflexions sur la popularité de Rabelais dans les Pays-Bas du XVIe siècle* (Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance, XVII, 1955, blz. 154-187), meer in het bijzonder in verband

(16) In feite, door het overlijden van L. Febvre, practisch volledig van de hand van H.-J. Martin.

met zijn uitgaven van Reinaert de Vos en van zijn *Index librorum prohibitorum* van 1570.

De bekende maar zo uiterste zeldzame Plantin-uitgaven van Reinaert de Vos (1564-1566) krijgen eveneens een bespreking in Dr L. DEBAENE, *De Nederlandse volksboeken* (Antwerpen, De Vlijt, 1951), blz. 148 en 154.

Nadere details over de Plantin-drukken die de blijde intredes van vorsten en landvoogden behandelen, worden aangetroffen in Dr IRMENGARD VON ROEDER-BAUMBACH-Prof. Dr H.G. EVERS, *Versieringen bij Blijde Inkomsten* (Van Maerlantbibliotheek, XIII; Antwerpen, De Sikkel-Utrecht, W. De Haan, 1943).

Enkele gegevens over de activiteit van Plantin als drukker van nieuwsberichten en actualiteitsliteratuur, zijn te vinden in onze studie over *Abraham Verhoeven en de Antwerpse pers* (De Gulden Passer, 31, 1953, blz. 1-37).

De Fransman Plantin heeft tal van werken uitgegeven die in de groei en de zuivering van de Nederlandse taal een belangrijke rol hebben gespeeld: ze worden uitvoerig besproken door Dr L. VAN DEN BRANDEN, *Het streven naar verheerlijking en opbouw van het Nederlands in de 16e eeuw* (Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde, reeks VI, nr 77, 1956; VI-320 blz.).

Plantin bezorgde tal van Hebreeuwse drukken en is zelfs de voornaamste niet-Joodse drukker van Hebreeuwse werken te Antwerpen geweest. Het is dan ook in hoofdzaak over zijn figuur dat EPH. SCHMIDT handelt in *Hebreeuwse boekdrukkunst in de 16e eeuw door Antwerpse niet-Joden* (Nieuw Israëlitisch Weekblad, 27/6, 18/7, 8/8, 22/8, 5/9 1952).

De Antwerpse prentkunst heeft in de 16e eeuw en de eerste helft van de 17e eeuw een internationale uitstraling gekend die niet tot ons continent is beperkt gebleven.

Als een van de grote specialisten van de geschiedenis van de grafische kunst in de Nederlanden in de 16e en 17e eeuw, is het niet te verwonderen dat de heer A.J.J. DELEN in zijn overzichtsstudies *De grafische kunsten door de eeuwen* (Antwerpen-Amsterdam, N.V. Standaard-Boekhandel, 1956) en *De grafische kunstenaars* [in België] (in *Flandria Nostra*, I: Antwerpen, De Standaard-Boekhandel, 1957,

blz. 265-321), belangwekkende overzichten geeft van de grafische kunstenaars rond Plantin en de Moretussen[17].

De uitstraling van de Antwerpse prentkunst is voor het Verre Oosten bestudeerd geworden door Dr J. JENNES, *Invloed der Vlaamsche prentkunst in Indië*, *China en Japan tijdens de XVIe en XVIIe eeuw* (Leuven, Davidsfonds, 1943; ill.)[18]. Anderzijds zijn, voor de invloed van de Vlaamse graveurs op de kunstenaars van Latijns Amerika, zeer interessante inlichtingen te vinden in PÁL KELEMEN, *Baroque and Rococo in Latin America* (New York, The Macmillan Company, 1951; ill.). Het spreekt vanzelf dat in beide verhandelingen de geïllustreerde werken van de *Officina Plantiniana* voortdurend worden geciteerd: de Antwerpse prentkunst in de 16e en 17e eeuw is niet denkbaar zonder de namen van Plantin en de Moretussen.

Gegevens over de activiteit van Plantin én als mens én als drukker liggen eveneens verstrooid in tal van andere studies. De aartsdrukker is een zo belangrijke figuur geweest in het geestesleven van zijn tijd; hij is als vriend of als uitgever (en vaak in beide hoedanigheden tegelijk) met zovele personen en persoonlijkheden in aanraking gekomen dat we in vrijwel elke verhandeling over een of andere figuur uit onze gewesten in de 16e eeuw zijn naam en deze van zijn *officina* vinden vernoemd. Zo o.m. in de bijdragen tussen 1943 en 1958 gewijd aan B. Arias Montanus, R. Benoist, Van Bomberghen, J.M. Bruto, A.G. Busbequius, H. Cock, D.V. Coornhert, J.M. Cordero, H. Cuyckius, R. Dodoens, J. Douza, F. Galle, J. Goropius Becanus, Granvelle, J. Grévin, L. Guicciardini, P. Heuterus, P. Heyns, J.B. Houwaert, H. Junius, C. Kiliaan, D. Lampson, J. Lernutius, J. Lipsius[19], M. Lobelius, J. Molanus,

(17) Vgl. eveneens A.J.J. DELEN, *Oude kunst en graphiek* (Antwerpen, N.V. Het Kompas, 1943; 219 blz., ill.) en *Oude Vlaamsche graphiek* (Antwerpen, N.V. Het Kompas-Amsterdam, L.J. Veen's Uitgevers Mij, 1943; 168 blz., ill.): deze beide bundels 'verzamelde opstellen' bevatten enkele herdrukken of vertalingen van vroegere - vóór 1943 - verschenen studies over Plantin en de Plantijnse boekillustratoren (o.m. in *Oude Vlaamse graphiek: Fransche illustrators in dienst bij Christoffel Plantin; Christoffel Plantin als prentenhandelaar*).

(18) Vgl. de uitvoerige bespreking door F. VAN DEN WIJNGAERT in De Gulden Passer, 21, 1943, blz. 302-308.

(19) Een speciale vermelding verdient H. VAN CROMBRUGGEN, *Een brief van Adriaan Saravia over Lipsius en* '*Het Huis der Liefde*' (De Gulden Passer, 28, 1950, blz. 110-117) omdat dit document eveneens de religieuse houding van Plantin scherp belicht.

C. Musius, J. Nemius, F. Orsini, A. Ortelius, Cl. Perret, A. Pevernage, S.W. Pighius, H. Ranzovius, J. Sambucus, A. Schottus, M. Smetius, S. Stevin, L. Torrentius, S. Verepaeus, A. Vesalius, C. Vladeraccus, N. Van Winghe. Wegens plaatsgebrek dienen we evenwel de bibliografische noten betreffende deze persoonlijkheden te verschuiven naar een volgende aflevering van De Gulden Passer.

In de Plantijnse drukkerij bestond een soort vakvereniging van de gezellen, de 'kapelle' of 'kamer'. PH. J. TURNER in *The origin of the Printer's Chapel* (Gutenberg Jahrbuch, 1957, blz. 350-354) situeert deze 'kapel' in het algemeen kader van de oorsprong der 'drukkerskapellen' in West-Europa, en poogt omgekeerd, uit de toestanden in de Plantijnse 'kamer', gegevens te halen betreffende de oorsprong dier verenigingen. Zijn betoog blijft echter zeer oppervlakkig en heeft ons niet kunnen overtuigen. De gegevens betreffende de Plantijnse 'vakbond' werden geput uit M. SABBE, *De Plantijnsche werkstede* (Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie, 1935, blz. 595-694).

In mei of begin juni 1569 werd de bibliotheek van de te Antwerpen vertoevende Spanjaard Marcus Nunez door een schuldeiser aangeslagen om verkocht te worden. De boeken dienden evenwel eerst onderzocht door een speciale 'expurgatie'-commissie die de 'verboden boeken' had te weren. Naast Le Saige, algemeen ontvanger der domeinen van Brabant in het kwartier van Antwerpen, werden Arias Montanus en Christoffel Plantin met dit werk belast. In enkele dagen waren ze klaar met de schiftingslijsten. Aldus Dr F. PRIMS, *De bibliotheek van Marcus Nunez*, *1569* (Bijdragen tot de geschiedenis, reeks III, jr. III, 1951, blz. 133-149)[20].

De Moretussen

In tal van de in de voorgaande bladzijden opgesomde werken zijn het leven en de werken van Plantins opvolgers, de Moretussen,

(20) In de vorm van een korte nota reeds behandeld door FL. PRIMS in *Verboden lectuur bij Marcus Nunez 1569* (Antwerpiensia, 18, 1947, nr. 20).

eveneens ter sprake gekomen. Signaleren we hier o.m. F. VAN DEN WIJNGAERT, *Glorie en nood van het Plantijnse huis*[21]; L. DELFOS, *Der goldene Zirkel*[21bis]; ROGER MORETUS PLANTIN DE BOUCHOUT, *Demeures familiales*[22]; J.A. STELLFELD, *Bibliographie des éditions musicales plantiniennes*[23]; L. FEBVRE en H.J. MARTIN, *L'apparition du livre*[24]; ROEDER-BAUMBACH-EVERS, *Versieringen bij Blijde Inkomsten*[25]; A.J.J. DELEN, *De grafische kunsten door de eeuwen heen* en *De grafische kunstenaars*[26]; Dr J. JENNES, *Invloed der Vlaamsche prentkunst in Indië*, *China*, *en Japan tijdens de XVIe en XVIIe eeuw*[27]; P. KELEMEN, *Baroque and Rococo in Latin America*[28][29].

De naam van de Moretussen is eveneens terug te vinden in tal van biografieën of detailstudies betreffende humanisten en kunstenaars uit onze gewesten. Zo o.m. in deze gewijd aan B. Bauhusius, Ph. en J.J. Chifflet, F. Costerus, J. David, A. Van Dijck, L. Fromondus, L. Lessius, J. Lipsius, Peiresc, P. Ribadeneira, P.P. Rubens, L. Torrentius, N. van Winghe[30].

Balthasar I Moretus kon voor het ontwerpen en graveren van zijn boekillustraties beroep doen op eersterangskrachten, te beginnen met Rubens in hoogst eigen persoon. Doch na Rubens en Balthasar I Moretus begonnen de grafische scholen te Antwerpen snel te verkwijnen. De latere Moretussen hadden het moeilijker en moeilijker om aan hun illustraties een zekere standing te verlenen.... Over hun tribulaties met tekenaars, houtsnijders en kopergraveurs handelt F. VAN DEN WIJNGAERT in zijn uitvoerige en merkwaardige studie *De late Moretussen en de boekillustratie* (De Gulden Passer, 25, 1947, blz. 186-240; 26, 1948, blz. 150-205).

(21) Cf. hoger bl. 20 en hierna bl. 36. Zie eveneens de gidsen en catalogussen opgesomd, bl. 36 en 40.
(21bis) Cf. hoger, bl. 20.
(22) Cf. hoger, bl. 26.
(23) Cf. hoger, bl. 28.
(24) Cf. hoger, bl. 28.
(25) Cf. hoger, bl. 29.
(26) Cf. hoger, bl. 29-30.
(27) Cf. hoger, bl. 30.
(28) Cf. hoger, bl. 30.
(29) Over de aanwezigheid van Moretus-drukken in Engelse 'reisbibliotheken', cf. hierna, bl. 35.
(30) Zullen worden gedetailleerd in een volgende aflevering van De Gulden Passer. Vgl. de bemerking, bl. 31.

Zelf hebben we in een algemeen overzicht van de typografische bedrijvigheid te Antwerpen in de 18e eeuw een niet onbelangrijke plaats ingeruimd aan de activiteit van de Moretussen: L. VOET, *Boeken en drukkers* in het verzamelwerk *Antwerpen in de XVIIIde eeuw* (Antwerpen, De Sikkel, 1952, blz. 314-347).

De heer A. VERHAEGEN verschaft enkele gegevens over de lonen in de *Officina Plantiniana* in de 18e eeuw - des te belangwekkender daar ze worden geplaatst in hun algemeen kader, de lonen in België in de 18e eeuw: *Note sur le travail et les salaires en Belgique au XVIIIe siècle* (Bulletin de l'Institut de Recherches Économiques et Sociales de l'Université de Louvain, XIX, 1953, blz. 1-17).

Dr HANS H. BOCKWITZ handelt over *De firma Plantijn-Moretus en haar Hollandse papierleveranciers. De lotgevallen van een papierhandelaar omstreeks 1700* (Tété, Technisch Tijdschrift voor de Grafische Industrie, 5, 1950, blz. 177-179) - in feite enkel een gecommenteerde samenvatting van de studie van M. SABBE, *Ysbrand Vincent en zijn Antwerpsche vrienden* (*De Moretussen en hun kring. Verspreide opstellen.* Antwerpen, V. Resseler, 1928).

De intrede van aartshertog Ernst van Oostenrijk te Antwerpen in 1594, werd beschreven door Joannes Bochius en gepubliceerd door Jan I Moretus. De blijde intocht van de landvoogd te Brussel in hetzelfde jaar kreeg eveneens de eer van een ‘actualiteitseditie’ (van de hand van Hendrik Bogaert) maar werd verzorgd door de Brusselse uitgever J. Mommaert.

Tal van bibliografen - te beginnen met Max Rooses - blijken deze twee werken niet goed uit elkaar te hebben gehouden. Mej. M.H. BOTTENHEIM zet de puntjes op de i in een korte notitie met de welsprekende titel *Een bibliografische verwarring* (Bulletin van het Rijksmuseum. Den Haag, II, 1954, blz. 93-94).

In de omvangrijke studie van P. HILDEBRAND, *De Kapucijnen in de Nederlanden en het prinsbisdom Luik* (10 delen; Antwerpen, Archief der Kapucijnen, 1945-1956) zijn enkele terloopse bemerkingen te vinden over de Moretussen in hun betrekkingen met de Kapucijnen....

Paul Moretus kocht in 1806 de gronden van Terlist; in de loop van de 19e eeuw werd die oude heerlijkheid opgeslorpt door het snel groeiend Antwerpen, en gemetaformoseerd in de huidige Sint-Jozefswijk. Over de geschiedenis van Terlist, haar groei tot stadswijk - en het optreden van de Moretussen in dit proces, handelt uitvoerig Dr FL. PRIMS, *De metamorphose van Terlist (nu Sint-Jozefkwartier, Antwerpen)* (Uitgave van 'Bijdragen tot de Geschiedenis'; Antwerpen, De Vlijt, 1949; 100 blz., ill.).

De raphelengen

Over Franciscus Raphelengius, Plantins geleerde schoonzoon die zich als drukker en professor te Leiden heeft gevestigd, en zijn afstammelingen, is heel wat minder gepubliceerd dan over de meesters van de Gulden Passer. Wel komt hun lettermateriaal ter sprake in een tweetal studies, waarover hoger reeds gehandeld werd. Nml. H.F. WIJNMAN, *De studie van het Ethiopisch*, en DAVID W. DAVIES, *The provenance of the oriental types of Thomas Erpenius*[31].

De heer WIJNMAN heeft in een ander artikel, *Jodocus Hondius en de drukker van de Amsterdamsche Ptolemaeus-uitgave van 1605* (Het Boek, XXVIII, 1944-46, blz. 1-49) eveneens enkele woorden kunnen wijden aan de *Officina Plantiniana* te Leiden: de vermoedelijke drukker van de Ptolemaeus-uitgave van 1605, Jan Theunisz, is inderdaad, omstreeks 1595, een tijdlang corrector geweest van Fr. Raphelengius in wiens *officina* hij denkelijk de rudimenten van Hebreeuws, Arabisch en Ethiopisch heeft geleerd die hem later, als zelfstandig drukker, zo goed te pas zijn gekomen.

De Raphelengen te Leiden hebben o.m. werken van Janus Dousa sr., Hugo Grotius, M. Smetius en S. Stevin gepubliceerd - zodat we in de aan deze humanisten gewijde studies hun namen terugvinden[32]. Anderzijds blijken hun publicaties een ereplaats

(31) Zie bl. 26.
(32) Te detailleren in een volgende aflevering van De Gulden Passer. Vgl. de bemerking bl. 31.

te hebben ingenomen in verschillende 'reisbibliotheken' van Engelse bibliofielen uit de eerste helft der 17e eeuw, zoals blijkt uit de in deze aflevering van De Gulden Passer verschenen artikels van Mrs SHEILA WILLIAMS, *Books printed by the Officina Plantiniana in Antwerp and Leyden in the Travelling Library of Sir Julius Caesar* en van de hr COLIN CLAIR, *Plantiniana in the Brotherton Library-University of Leeds.*

Egidius beys

Over een schoonzoon van Plantin waarover de aartsdrukker zich maar weinig heeft te beloven gehad, verscheen een korte nota van J.B.W.M. VAN ROOSMALEN, *Gielis Beys*, *schoonzoon van Plantin* (Jaarboek 'De Oranjeboom' [Breda], II, 1949, blz. 86-89), met enkele interessante bijzonderheden over de afkomst en familie van E. Beys.

Het museum Plantin-Moretus

Het Museum Plantin-Moretus heeft, lang vóór te zijn omgevormd tot museum, de toeristen aangetrokken als een magneet het ijzer.

Over deze aantrekkingskracht hebben we reeds enkele kleine bijdragen gepubliceerd waarvan de meest uitvoerige is verschenen in het tijdschrift Antwerpen, jg. I, 1955, nr. 1, blz. 12-18, onder de titel: *Het Plantijnse Huis als toeristisch centrum.*

Het eerbiedwaardige Plantijnse Huis ontsnapte in de laatste maanden van de tweede wereldoorlog slechts bij mirakel aan een volledige vernietiging. De V2 die op 2 januari 1945 de gebouwen rond de Vrijdagmarkt als het ware wegblies, liet weliswaar de voorgevel van het Museum Plantin Moretus en van het aangrenzend Prentenkabinet overeind, doch de aangerichte schade was niettemin uiterst zwaar....

Aan deze katastrofe en haar gevolgen heeft F. VAN DEN WIJNGAERT, conservator van het Stedelijk Prentenkabinet te Ant-

werpen, die in die sombere dagen met zijn gezin in de kelders van het museum leefde, een aangrijpend hoofdstuk gewijd in zijn *Glorie en Nood van het Plantijnse Huis* (Antwerpen, De Nederlandsche Boekhandel, 1947)[33].

De herstelwerkzaamheden van het Plantijnse Huis werden geleid door de technische diensten van de stad Antwerpen onder leiding, aanvankelijk van architect A. De Mol, naderhand van hoofdarchitect A. Fivez, bijgestaan door architekt R. Van Noten. In een uitvoerige en technisch zeer belangwekkende studie geeft architect A. DE MOL hieromtrent nadere details: *Restauratie van het Museum Plantin-Moretus* (Bulletin van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen, 1955, blz. 9-35).

Op 28 juli 1951 kon het Museum Plantin-Moretus, na meer dan tien jaar gesloten te zijn geweest, eindelijk plechtig worden ingehuldigd en opnieuw opengesteld voor het publiek. Ter dier gelegenheid lieten we onder de titel *Het Museum Plantin-Moretus heropend* in De Gulden Passer, 30, 1952, blz. 17-23, een beknopt overzicht verschijnen én van de ramp en haar gevolgen én van het reconstructiewerk.

Tevens konden we het publiek een beknopte gids aanbieden over *Het Museum Plantin-Moretus* (Antwerpen, Museum Plantin-Moretus, 1951; 47 blz., 20 ill.), dewelke sedertdien reeds verscheidene heruitgaven heeft gekend, en eveneens in het Frans, Engels en Duits werd vertaald.

De hr. EDMOND VERMEYLEN maakte in 1954 een reeks van 30 kunstfoto's die werd gebundeld in een album *Museum Plantin-Moretus*.

Het Museum Plantin-Moretus is niet alleen een architectonisch juweel; het bevat allerlei waardevolle verzamelingen, zo rijk als uiteenlopend. Buiten het algemeen overzicht gegeven in de beknopte gids van het Museum, en in onze beknopte notitie *The Plantin-Moretus Museum as study center* (Printing and Graphic arts, Stinehour Press, Lunenburg, Vermont, I, 1953, blz. 80-82), kunnen we de belangstellenden eveneens verwijzen naar de mede-

(33) Vgl. eveneens F. VAN DEN WIJNGAERT, *Het Museum Plantin-Moretus en de V-ramp op de Vrijdagmarkt te Antwerpen* (Tété, 2, 1947, blz. 110-113); IDEM, *Aspecten van de wederopbouw van het Plantijnse Huis* (Tété, 2, 1947, blz. 168-170).

deling van Dr H. VERVLIET, adjunct-conservator van het Museum Plantin-Moretus: *Grafische kostbaarheden in het Museum Plantin-Moretus - Objets d'art graphique au Musée Plantin-Moretus* (Graphica, december 1956, nr 4, blz. 47-58).

De rijke verzameling stempels en matrijzen bewaard in het Museum Plantin-Moretus dagtekent in hoofdzaak uit de 16e eeuw en werd gerealiseerd door de Franse en Zuid-Nederlandse grootmeesters van de tijd; als zodanig is ze uniek te noemen. De catalogisatie werd in de laatste jaren actief ter hand genomen: Dr H. VERVLIET, '*Poinsoenen ende matrijsen*'. *Over recent werk aan de Plantijnse lettercollectie* (Antwerpen, 3, nr. 3, 1957, blz. 94-97). In deze catalogisatie heeft de Engelse specialist Harry Carter een voorname rol gespeeld; de verzameling van het museum komt dan ook voortdurend ter sprake in de talrijke hoger opgesomde studies van deze geleerde(34).

De verzameling tekeningen werd door de heer F. VAN DEN WIJNGAERT, conservator van het Stedelijk Prentenkabinet, gecatalogiseerd. Hopelijk zal binnenkort dit omvangrijk werk in druk kunnen verschijnen.

Inmiddels heeft de heer VAN DEN WIJNGAERT reeds een paar voorstudies laten verschijnen: de hoger reeds geciteerde *De late Moretussen en de boekillustratie* (De Gulden Passer, 25, 1947, blz. 186-240; 26, 1948, blz. 150-205); alsmede *De botanische teekeningen in het Museum Plantin-Moretus* (De Gulden Passer, 25, 1947, blz. 34-51).

Een van de pronkstukken van de handschriftenverzameling van het Plantijnse Huis is de zogenaamde Wenceslas-Bijbel. Aan dit kleinood van de Praagse miniatuurscholen van het begin van de 15e eeuw, wijdde mejuffer M.L. VERMEIREN een uitvoerige studie: *La bible de Wenceslas du Musée Plantin-Moretus à Anvers* (De Gulden Passer, 31, 1953, blz. 191-229). Beknopter was de bijdrage van A. MATEJECK, *La bible du frappeur de monnaie Konrad de Vechta* (Arts plastiques, 1950, blz. 275-282).

(34) Zie bl. 25.

Een ander handschrift, vermeld in J. DENUCÉ, *Catalogus der handschriften van het Museum Plantin-Moretus*, nr 216, bl. 168, als *Spelen van sinnen: Judith en Holifernes*, 1577, werd vereenzelvigd als een werk van de rederijker R. Lawet: A. VAN ELSLANDER-L. DE SCHEERDER, *Een teruggevonden spel van den Roeselaarsen rederijker R. Lawet* (Album Prof. Dr Frank Baur, Antwerpen-Brussel-Gent-Leuven, N.V. Standaard-Boekhandel, 1948, I, blz. 242-252).

In zijn verhandeling *Der Avicenna-Kommentar des Chirurgen Leonardo de Bertapaglia* (Sudhoffs Archiv für Geschichte der Medizin und der Naturwissenschaften, 41, 1957, blz. 18-26) bestudeert Dr L. ELAUT een vijftiendeeuws handboek over geneeskunde, eveneens bewaard in de handschriften-afdeling van het Museum Platin-Moretus (DENUCÉ, *Catalogus*, nr 297).

In zijn uitgave van de beroemde *Philosophiae consolatio* van Boethius (*Anicii Manlii Severini Boethii Philosophiae Consolatio.* Corpus Christianorum: Series Latina, XCIV. Pars I. Turnhout, Typographi Brepols editores pontificii, 1957; XXVIII-124 blz.) heeft L. BIELER o.m. de codex M 16.8 (begin 10e eeuw) uit de verzameling van het museum benuttigd (DENUCÉ, *Catalogus*, nr 190).

In de verzameling koperplaten van het museum berust een reeks toegeschreven aan Lucas van Leiden. Hiervan werd in 1947 een bibliofiele uitgave gebracht: *De Passie van Ons Heer door Lucas van Leyden zijnde een suite van XIV koperplaten die van de originelen werd gedrukt*, met een inleiding door F. VAN DEN WIJNGAERT (Antwerpen, De Nederlandsche Boekhandel, 1948).

Tijdens de oorlog werd in één der kelders van het museum belangwekkende fragmenten gevonden van Antwerpse tegeltableaux. Deze werden beschreven en bestudeerd door C. VAN HERCK, *Een vondst van Antwerpsche tegeltableaux uit het einde der XVIe eeuw* (Jaarboek van de Koninklijke Oudheidkundige Kring van Antwerpen, XX-XXI, 1944-1950, blz. 121-127).

De verzamelingen van het Museum Plantin-Moretus werden in de laatste jaren o.m. verrijkt door twee prachtige giften.

In 1950 droeg graaf Charles Moretus-Plantin, burgemeester van

Stabroek, en lid van de raadgevende commissie van het Museum Plantin-Moretus, zijn rijke verzameling familiepapieren over aan het museum, waar ze voortaan in het archief het afzonderlijk fonds *Graaf Charles Moretus-Plantin* vormen.

Deze verzameling, die honderden documenten, schepenacten, kaarten en plattegronden omvat, is uiterst belangrijk voor de 'domaniale' geschiedenis van de Moretussen en aanverwante families in de 17e, 18e en vooral 19e eeuw. We hopen binnenkort de inventaris in druk te laten verschijnen.

Hetzelfde jaar verrijkte graaf Charles Moretus-Plantin het Museum Plantin-Moretus nog met twee portretten voorstellend zijn overgrootouders: Augustin T.J. Moretus (1791-1871) (getekend B. Pagani, 12 juillet 1870) en diens echtgenote Pauline della Faille (1796-1864) (niet gesigneerd; vermelding van het jaartal 1853).

De tweede verzameling die het Museum Plantin-Moretus zo gelukkig was te verwerven, draagt een heel ander karakter.

De heer Max Frédéric Horn (Antwerpen, 6 juni 1882-Brussel, 2 maart 1953) liet bij testament zijn bibliotheek na aan het Plantijnse Huis.

De heer Max Horn, die een zeer vooraanstaande rol heeft gespeeld in de economische groei van Belgisch Congo, was tevens een gepassioneerd bibliofiel: gedurende een halve eeuw heeft hij jacht gemaakt op dit edel wild. Het resultaat was een bibliotheek die een groot deel van de Franse literatuur omvat van de aanvang tot het eind van de 18e eeuw, in de originele of de zeldzame en mooie edities; in onberispelijke staat en het merendeel gehuld in prachtbanden.

Een unieke verzameling die op 6 juni 1953 op plechtige wijze werd overgedragen aan de stad Antwerpen door de zuster van de overledene, Mej. Horn, en ondergebracht in de laatste zaal van het Museum Plantin-Moretus, die, naar de edelmoedige schenker, de naam 'zaal Max Horn' heeft gekregen.

Bij deze gelegenheid werd op de persen van het Museum een *In Memoriam Max Horn. Huldeadres ter gelegenheid van de plechtige overdracht van de bibliotheek van wijlen de heer Max Horn aan het Museum Plantin-Moretus te Antwerpen* gedrukt.

De catalogus van deze verzameling is reeds ver gevorderd en zal eveneens worden gepubliceerd.

Een andere belangrijke gift verdient eveneens een bijzondere vermelding: de heer A. de Granges de Surgères heeft in 1953, gevolg gevend aan een wens van wijlen zijn vader, markies de Granges de Surgères, de portretten van diens grootvader en grootmoeder van moederszijde, geschilderd door Delin (1852) overgedragen aan het Museum Plantin-Moretus. Die grootouders waren inderdaad jonker Edward Moretus, laatste eigenaar van het Plantijnse huis, en zijn echtgenote Albertine du Bois.

De activiteiten van het museum Plantin-Moretus

Over de activiteit van het museum Plantin-Moretus wordt ieder jaar een verslag opgesteld door de conservator, bestemd voor de stedelijke autoriteiten. Sedert 1954 worden deze verslagen, samen met deze van de andere instanties afhangend van de heer schepen voor Schone Kunsten van de stad Antwerpen, gebundeld in een algemeen gestencileerd verslag: *Stad Antwerpen: Schone Kunsten*, *Musea*, *Toerisme*, *Feesten. Verslag over het dienstjaar...*, dat onder een ruim publiek wordt verspreid.

Het museum heeft deel genomen aan tal van kulturele manifestaties en er zelf ettelijke ingericht.

Van deze laatste dienen twee meer in het bijzonder vermeld omdat ze de figuren van Plantin en de Moretussen als middelpunt hadden, en tegelijkertijd een blijvende herinnering hebben nagelaten in de vorm van omvangrijke en waardevolle catalogussen: de tentoonstelling *Anvers*, *ville de Plantin et de Rubens*, die werd gehouden in de Bibliothèque nationale te Parijs in maart-april 1954, en de tentoonstelling *Antwerpens Gouden Eeuw* in de Stedelijke Feestzaal te Antwerpen, 13 augustus-2 october 1955[35].

Deze laatste tentoonstelling sloot aan bij het *Internationaal Congres voor Boekdrukkunst en Humanisme* dat ter gelegenheid van de 400e verjaardag van het verschijnen van Plantins eerste boek werd georganiseerd in het museum Plantin-Moretus[36]

(35) Over laatstgenoemde manifestatie: zie eveneens De Gulden Passer, 33, 1955, blz. 149-152.
(36) Zie eveneens hoger, blz 20.

Anderzijds heeft het Antwerps stadsbestuur gemeend dat de stad van Plantin diende heraan te knopen met de roemrijke typografische tradities uit het verleden: om mede te helpen het esthetisch peil van het hedendaagse Belgisch drukwerk op te voeren, heeft het in 1951 het *Plantin-Genootschap*, *Hoger Instituut voor Drukkunst* gesticht, dat zijn zetel heeft gekregen in de aloude *Officina Plantiniana.* In october 1951 begon het Plantin-Genootschap met zijn cursussen en voordrachten - en tot heden is het succes in stijgende lijn gegaan(37).

In de groei van de verzamelingen van het Museum Plantin-Moretus, het Stedelijk Prentenkabinet en de Stadsbibliotheek heeft het *Bestendig Dotatiefonds voor de Stadsbibliotheek en het Museum Plantin-Moretus* (gesticht in 1905) een zeer belangrijke rol gespeeld - die nog geenszins aan het verminderen is!

Wat het Bestendig Dotatiefonds heeft verwezenlijkt werd belicht in een merkwaardige tentoonstelling die onder de titel *XL jaar Antwerps Maecenaat* doorging in de Stedelijke Feestzaal te Antwerpen op 6-23 januari 1949.

Ter dier gelegenheid verscheen onder dezelfde titel *XL jaar Antwerps Maecenaat* een bijdrage van de heer G. SCHMOOK, directeur van de stedelijke bibliotheken van Antwerpen, in De Gulden Passer, 28, 1950, blz. 57-70, die ons een merkwaardige historiek brengt van het Bestendig Dotatiefonds en dezes intense bedrijvigheid.

Zoals zoëven aangestipt is die bedrijvigheid geenszins verzwakt: van 2 tot 17 februari 1957 kon in het Stedelijk Kunstsalon een nieuwe tentoonstelling worden ingericht die een overzicht schonk van de jongste verrijking van het Antwerps kunstpatrimonium door bemiddeling van het Bestendig Dotatiefonds. Om hier de titel, of juister de motivering, van het aanplakbiljet over te nemen: *Tentoonstelling... Rik Wouters*, *een keuze van circa 150 tekeningen geschonken aan de stad Antwerpen door het Bestendig Dotatiefonds voor de Stadsbibliotheek*, *het Museum Plantin-Moretus en het Prentenkabinet. Ook de andere sinds 1949 door het Bestendig Dotatiefonds geschonken kunstwerken worden tentoongesteld.*

(37) Zie over het Plantin-Genootschap o.m. de nota van adjunct-conservator Dr H. VERVLIET in De Gulden Passer, 30, 1952, bl. 152.

Plantin in literatuur, film en folkore

Op het eerste zicht is de loopbaan van Plantin niet zo spectaculair verlopen dat zijn levensgeschiedenis tot de verbeelding van de romanschrijvers zou spreken. En nochtans zijn de aartsdrukker en zijn familieleden reeds enkele malen de helden geworden van min of meer geromanceerde verhalen.

Voorzover ons bekend, is het J. BERTHEROY die met *Le journal de Marguerite Plantin* (Parijs, A. Colin; 1e editie: 1899; 9e editie: 1935) de reeks heeft geopend.

Een paar jaren terug heeft H. HERMANS, *Meester Plantin* (Antwerpen, De Sikkel, 1952, 139 blz., ill.) verhaald voor de jeugd(38).

Thans is het de beurt aan L. THOORENS om, onder de titel *L'Encre et le Sang (Plantin d'Anvers)* (Brussel, Éditions Durendal, mai 1956, nr. 5; 131 blz.), de wereld van Plantin te schilderen - in detail tot 1576, met een korte epiloog die 1585 als datum draagt.

Doch de populariteit van Plantin - althans in zijn goede stede Antwerpen - reikt nog verder: het poppentheater van de gebroeders Van Campen in de Lange Nieuwstraat heeft het aangedurfd - en met succes - *Christoffel Plantin* in haar repertorium op te nemen(39).

Anderzijds heeft de Brusselse cineast, de heer G. Vernaillen, in opdracht van het Ministerie van Arbeid en Sociale Voorzorg, in de loop van 1953, een o.i. zeer geslaagde film gedraaid over *Christoffel Plantin*, *drukker der humanisten van de 16e eeuw*, waarvan de meeste opnamen vanzelfsprekend het Museum Plantin-Moretus als kader hadden.

Kopieën van deze film (35 en 16 mm.; zwart-wit; speelduur: ongeveer 20 minuten; Nederlandse en Franse versie) kunnen door belangstellenden voor vertoning bekomen worden op het Ministerie van Openbaar Onderwijs.

(38) Vgl. onze bespreking in De Gulden Passer, 35, 1957, blz. 237.
(39) Vgl. o.m. de reportage in *De Post* van 6 december 1953.

De correspondentie van Simon Verepaeus met de Officina Plantiniana te Antwerpen

door Dr. M.A. Nauwelaerts
(Mechelen)

Simon Verreept of Vereept, die zich Verrepaeus en later Verepaeus noemde, werd geboren te Dommelen bij Valkenswaard (Noord-Brabant) in 1522; hij stierf 10 november 1598 te 's-Hertogenbosch als kanunnik van het kathedrale kapittel van Sint-Jan. Zijn leven en werk stonden in het teken van het humanistisch onderwijs(1). Hij schreef 24 grotere of kleinere werken, waarvan 21 in druk zijn verschenen bij verschillende drukkers in de Nederlanden en daarbuiten, onder meer te Antwerpen, ook bij Christophe Plantin(2). Deze boeken waren de vrucht van zijn werkzaamheid als leraar te Hilvarenbeek, Mechelen en 's-Hertogenbosch.

Van de nog bewaarde briefwisseling van Simon Verepaeus zijn er dertien brieven, die betrekking hebben op zijn relatie met de *Officina Plantiniana* te Antwerpen: drie brieven werden door Plantin en vier door Joannes Moretus aan Verepaeus gericht en zes door Verepaeus aan de drukkerij. Deze correspondentie loopt over de jaren 1587 tot (vermoedelijk) 1593.

Toch moeten de eerste betrekkingen van Verepaeus met Plantin reeds dateren uit 1570. Simon Verepaeus had een bewerking van

(1) Vgl. M.A. NAUWELAERTS, *Simon Verepaeus (1522-1598)*, *Paedagoog der Contra-Reformatie* (Tilburg, 1950); H. DE VOCHT, *History of the Foundation and the Rise of the Collegium Trilingue Lovaniense*, *1517-1550*, IV: *Strengthened Maturity* (Leuven, 1955), pp. 406-415.

(2) M.A. NAUWELAERTS, *Bijdrage tot de Bibliographie van Simon Verepaeus* (De Gulden Passer, 25, 1947, pp. 52-90), verder aangehaald als *Bibliogr. Verepaeus.*

Joannes Despauterius' Latijnse grammatica laten verschijnen bij Antonius Tilenius Brechtanus te Antwerpen in de zestiger jaren van de 16de eeuw. Wie nu het initiatief heeft genomen, de auteur: Verepaeus, of de drukker: Plantin, het is niet meer uit te maken, doch een opnieuw bewerkte editie van deze *Grammatica Despauteriana* verscheen in vier delen in-quarto bij Plantin in 1571 en 1572. Het Leuvense exemplaar ervan is verloren gegaan bij de brand van de universiteitsbibliotheek in 1914 en het misschien enig overblijvende exemplaar berust thans in de Bibliothèque nationale te Parijs. Een nieuwe druk van deze bewerking kwam uit, en nogmaals bij Plantin, in 1573 tot 1576; daarvan is een exemplaar aanwezig in de universiteitsbibliotheek te Utrecht(3).

Daar Simon Verepaeus in die jaren te Hilvarenbeek in Noord-Brabant verbleef, zal de zaak van het drukken en uitgeven van dit werk voornamelijk schriftelijk zijn behandeld. Van deze correspondentie is echter geen spoor meer over. De enige vermelding van Verepaeus' boek wordt aangetroffen in een brief van Plantin aan zijn kleinzoon, Christoffel van Raphelingen, geschreven 13 september 1575(4). Grootvader Plantin deelt aan zijn kleinzoon mede, dat hij hem vier exemplaren van de grammatica en vier exemplaren van de syntaxis van Despauterius heeft gezonden; daarmede bedoelde hij ongetwijfeld de door hem gedrukte bewerking van Despauterius door Verepaeus.

Een vermelding van Verepaeus is nog te vinden in het door ‘Jehan Mourentorf’ gehouden kasboek, begonnen in januari 1578 en nagezien door Plantin 1 maart 1578; daar werd geboekt, dat aan Simon Verepaeus, waarschijnlijk als honorarium, 13 gulden werd uitbetaald(5).

Inmiddels is Verepaeus naar Mechelen teruggekeerd en vanuit die stad schrijft hij, 1 juli 1577, de voorrede van een geheel nieuwe bewerking, ditmaal in vijf delen, van zijn grammatica, die nu bij Plantin uitkomt in 1578 als *Noua Grammatices Despauterianae*

(3) *Bibliogr. Verepaeus*, p. 67, nr. V, 4-5.
(4) *Correspondance de Christophe Plantin*, publiée par J. DENUCÉ, V (Antwerpen, 1915), nr. 650, p. 5, brief van 13 september 1575. Hierna afgekort als: *Corr. Plantin.*
(5) Museum Plantin-Moretus, Archief, nr. 14, fol. 19 rechts.

Epitome en waarvoor het privilege was gegeven te Brussel 12 november 1577.

De eerste vier brieven door Plantin en Moretus aan Verepaeus geschreven, gaan dan ook over nieuwe drukken van deze uitgave; deze brieven van 14 april 1587, 20-23 november 1587, 3 maart 1588 en 31 augustus 1588, werden gepubliceerd in de briefwisseling van Plantin(6).

Ook liet Plantin niet na het veelgebruikte schoolboek van Verepaeus bekend te maken, tot in Spanje toe. Samen met andere grammatica's zond hij een nieuwe druk van Verepaeus' spraakleer, blijkbaar naarmate de delen van de pers kwamen, van eind 1585 tot maart 1586, aan Gabriel de Çayas, secretaris van Filips II, en aan Benitus Arias Montanus, biechtvader van de koning en boekencensor(7).

Na de dood van Plantin werden nog brieven gewisseld tussen Moretus en Verepaeus; daarvan zijn er negen bewaard. Echo's van de relatie tussen beide mannen staan genoteerd in het grootboek van de drukkerij: *D. Simon Verepeus Canonicus Buscoducensis habuit subnotatos*, en dan volgen krabbels over gezonden auteursexemplaren en andere presentexemplaren vanaf 11 november 1590 tot (zonder dagtekening) 1597(8). Van honoraria geen letter.

Heel de zestiende eeuw door gaat de *Officina Plantiniana* voort met het drukken en verspreiden van de inmiddels bijna overal ingevoerde grammatica van Verepaeus; de laatste mij bekende druk, die door de Plantijnse drukkerij werd geleverd, is die van 1597; mogelijk zijn er nog latere geweest. In de 17de en 18de eeuw zullen de Verdussens dit schoolboek drukken en uitgeven. Bekend is een privilege, dat voor dit werk werd verleend aan Hiëronymus Verdussen (III) 16 december 1675 en werd hernieuwd tot 22 november 1720(9). Ook andere uitgevers hebben zich voor dit schoolboek

(6) *Corr. Plantin*, VIII-IX (Antwerpen, 1918), nrs. 1244, 1325, 1352 en 1400, pp. 204-205, 325-326, 365, 431-432.
(7) *Corr. Plantin*, VII (Antwerpen, 1918), brieven aan G. de Çayas, nrs. 1056 (21 december 1585), 1065 (9 januari 1586), 1072 (5 februari 1586) en 1079 (15 maart 1586), pp. 244, 256-257, 273, 284.
(8) Museum Plantin-Moretus, Archief, nr. 21, fol. 116.
(9) *Bibliogr. Verepaeus*, p. 70, nr. V, I, 12.

geïnteresseerd tot in 1864, wanneer de laatste bewerking het licht ziet te Bergen-op-Zoom[10].

Over andere boeken van Verepaeus is in deze brieven maar heel weinig te vinden en slechts terloops.

De uitgave van de correspondentie, die werd gevoerd tussen Simon Verepaeus en het Plantijnse huis, wordt bemoeilijkt door het feit dat een gedeelte van de brieven niet met zekerheid in chronologische volgorde kan worden gerangschikt.

De brieven, die van de drukkerij uitgaan, zijn van een datum voorzien of wanneer ze geen dag- of jaartekening dragen kan men, uit de plaats waar de minuten in het register staan, tot een benaderende datering komen. Deze minuten komen alle voor in register 10 van het archief van het Museum Plantin-Moretus.

De brieven van Verepaeus zijn later in register 94 gebundeld, maar hun plaats garandeert hun volgorde niet en het is niet meer mogelijk ze te dateren behalve twee: het slot van een brief draagt de dagtekening 18 Septembris 93; op een andere brief, die werd geschreven 21 en 22 september, staat het jaartal niet aangegeven, maar men heeft op de rugzijde bijgeschreven: 1590. De vier overige brieven van Verepaeus hebben geen jaartal naast de vermelding van dag en maand; ze zijn echter gericht aan Joannes Moretus en moeten dus zijn van na de dood van Christophe Plantin (1 juli 1589).

Uit de inhoud van de niet-gedateerde brieven kan wel iets worden afgeleid in is dus getracht ze te rangschikken. Vanzelfsprekend gebeurde dit met het nodige voorbehoud.

Het is best, de teksten zelf te laten spreken; daarom worden ze hier in extenso opgenomen, met uitzondering evenwel van de vier die reeds in de *Correspondance de Plantin* werden uitgegeven. Toch moge worden gewezen op de vele leerrijke details, die in deze correspondentie verspreid voorkomen en die enig licht kunnen werpen op feiten en toestanden uit de 16de eeuw.

Enkele voorbeelden. De taal, waarin de correspondentie wordt gevoerd, is het Latijn, met uitzondering van één Nederlandse brief (nr. 7). Opvallend is, dat Moretus korter schrijft en dat zijn Latijn niet zo zwierig en zuiver is als dat van zijn schoonvader. Boden

(10) *Bibliogr. Verepaeus*, p. 79.

voor het overbrengen van brieven zijn in die tijd moeilijk te vinden of zij lopen gevaar in die troebele omstandigheden (nrs. 8 en 12); daarom worden brieven en boodschappen gaarne met vrienden meegegeven (nrs. 2, 3, 5, 6, 8). Drukkers ondervinden concurrentie op de boekenmarkt en sommigen wagen het een boek over te drukken zonder de minste toelating van auteur of uitgever (nrs. 1, 13); dat wil Plantin echter niet doen (nr. 2). Het papier is duur en soms schaars in die jaren, en men ziet ervan af een voorraad in te slaan (nrs. 1 en 11). De strijd om de handboeken gaat nog steeds, zoals in het begin van de 16de eeuw, zijn volle gang (nr. 12); hetzelfde boek verschijnt ook wel in verschillende formaten (nrs. 4, 8 en 12); nieuwe drukken brengen veranderingen in de tekst mee, soms tot ongenoegen van uitgever en gebruikers (nrs. 5 en 10). Uit de gehele correspondentie blijkt echter, dat de Plantijnse drukkerij zeer gesteld is op verbeteringen van drukfouten en op een correcte tekst. Een langzaam afglijden van de handboeken in het Latijn naar die in de volkstaal is waarneembaar; de veeltalige verklaringen in de Latijnse tekst vormen hierbij een overgangsstadium (nr. 8). Geen enkele brief rept over auteurshonoraria, maar de auteur ontvangt geregeld presentexemplaren, naast zijn auteursexemplaren, ook wel op zijn verzoek (nrs. 4, 8, 9, 11, 13). De humanist priemt bij Verepaeus herhaaldelijk door: belangstelling voor eigen werk blijkt uit iedere brief; hij heeft ook interesse voor de boeken van anderen (nr. 10); vraagt om de catalogus van de Frankforter boekenmarkt (nrs. 9 en 10); vertelt dat hij zelfs tijdens zijn ziekte veel leest ofwel iemand laat voorlezen, en dan is deze lectuur steeds kritisch (nr. 10). Zelfs over ziekten, dokters en chirurgijnen krijgen de lezers een paar aardige bijzonderheden onder de ogen (nrs. 8, 9, 10).

Aan de humanistisch geïnteresseerde lezer kan ik nog maar één ding zeggen: Tolle, lege et fruere.

1. Christoffel Plantin aan Simon Vereept.

Antwerpen, 14 april 1587.

Plantin zendt verschillende nieuwe boeken door hem gedrukt, ook de herdruk van Vereepts *Grammatica*, die evenwel klaar was vóór de nieuwe voorrede en de verbetering aankwamen. Weldra hoopt hij een nieuwe druk uit te geven, waarin

deze verbeteringen zullen worden opgenomen. Het drukken van de *Grammatica* te Keulen, Leuven en elders, schaadt aan de verkoop van Plantins uitgave. Hij wacht op papier, dat zeer duur is. Hij wil de werken van Granada wel drukken, op verzoek van Vereept, als deze wil zorgen voor een correcte tekst.

Corr. Plantin, VIII-IX, nr. 1244, pp. 204-205.

2. Christoffel Plantin aan Simon Vereept.

Antwerpen, 20-23 november 1587.

Plantin zendt nieuwe editie van het eerste en tweede boek der *Grammatica* en een stuk van het derde, volgens de nieuwe verbetering. Hij zal het boek van C. Vladeraccus spoedig ter perse leggen. De jezuïeten van St. Omer zonden hem Verepaeus' *De Epistolis conscribendis*, met verzoek dit te willen drukken; hij zal het slechts doen met goedvinden van Vereept en de vorige drukker, A. Tilenius.

Corr. Plantin, VIII-IX, nr. 1325, pp. 325-326.

3. Jan Moerentorf aan Simon Vereept.

Antwerpen, 3 maart 1588.

Zijn schoonvader, Chr. Plantin, die thans ziek is, zal zorgen voor een spoedige druk van [Canisius'] *Manuale* en voor de figuren in de tekst. Hij zendt de eerste bladen van Vereepts *Epistolicae.* Weldra zal Vladeraccus' *Polyonyma* volgen; verzoekt hem dit mede te delen.

Corr. Plantin, VIII-IX, nr. 1352, p. 365.

4. Christoffel Plantin aan Simon Vereept.

Antwerpen, 31 augustus 1588.

Plantin zendt exemplaren van P. Canisius' *Manuale Catholicorum*, en andere werken. Verzoekt om desiderata betreffende het *Manuale*, want hij zal ook een uitgave in kleiner formaat laten verschijnen.

Corr. Plantin, VIII-IX, nr. 1400, pp. 431-432.

5. Jan Moerentorf aan Simon Vereept.

Antwerpen, (augustus 1589).

Domino Simoni Verepeo .S.

Reverende admodum Domine, gratissim□ tuae traditae fuere in taberna nostra me absente. Cum easdem aper[u]issem dolui, quandoquidem Rudimentorum grammatic□ tu□ mentionem facerent, nec quis cum accipiat vbi hospitaretur intellexisset, quod me tangit pr□cipuè quia nouam Rudimentorum editionem parare cogitamus et festinandum nobis est quia exemplaria breui deficient; si quid in reliquis partibus obseruaueris, significabis aut mittes aliquando commodius recudendis ista exemplaria in quibus notata quae corrigenda erunt; sequemur in omnibus ordinem tuum. Hoc tarnen dicam: si toties mutetur librorum grammaticalium ordo pueris confusionem nonnunquam parari cum libros quibus vtuntur non conuenire dicant.

Minuut: Arch. Plantin, 10, fol. 252 v°.

6. Jan Moerentorf aan Simon Vereept.

Antwerpen, (december 1589).

Domino Simoni Verep□us *(sic)* S.

Accepi tuas vir Reverende, quas mihi Dominus Vligerus[11] tradidit simul cum Etymologia et Syntaxi. Dolui cum de incommoda tua valetudine intelligerem. Mortales tamen omnes tam infirme quam firmiori subiecti sumus. Deum precor vt optimam et salutarem tibi concedere dignetur.

Minuut: Arch. Plantin, 10, fol. 265.

7. Jan Moerentorf aan Simon Vereept.

Antwerpen, 11 juli (1590).

Domino S. Verep□o, S. den 11n Julij.

Eerweerdigh heere, Voor antwoorde op uwen brief zoo laete ick uwe E. weten hoe dat ick Jan Scheffer wel gescreuen hebbe dat als ick sijn exemplar soude hebben dat ick tselfste soude drucken zoo haest alst mij eenichsins soude moge-

(11) Aegidius de Vlieghere, magister artium van Leuven (1565), secretaris van Adolf van Cortenbach (heer van Helmond), vriend van Verepaeus; was van september 1566 tot december 1567 leraar (hypodidascalus) aan de kapittelschool van Sint-Donatianus te Brugge. A.C. DE SCHREVEL, *Histoire du Séminaire de Bruges*, I (Brugge, 1895), pp. 82, 233.

licken wesen, maer noyt aen sekeren tijt verbinden, ende dat ter oorsaken dat op onse persse sijn veel boeken begost, die teghen de merckt uijt moeten wesen, zoo ick hem hebbe gescreuen, zoo dat ick dencke hij onse schaden oock niet en soude begheren, ende zal beghinnen soo haest mij mogelijken zal wesen, want ick oock het papier niet en hebbe willen aanveerden voor dat ick gereet en waer te beghinnen, het welck ick ter liefden van uwe E. als oock om sijnen twille zal doen, zoo haest alst mij eenichsins mogelijcken zal wesen. Ik hopen dat het corts wesen zal. Supplementum hebbe ick ontfanghen ende zal dienen tot de eerste editie(12).

Minuut: Arch. Plantin, 10, fol. 277.

8. Simon Vereept aan Jan Moerentorf.

's-Hertogenbosch, 21 en 22 september (1590).

S.P. Optime Morete, Nuper cum primos tres Etymologi□ quaterniones Scoeffero misisses, admonuj te secutum non esse postremam nostram recognitionem(13). Qu□ res quamuis nos male haberet idque eo magis, quod in librj fronte addj curauimus, huic editionj summam nunc additam esse manum(14), quod procul abest a vero, et falsitatis nos arguit. Interim cum id quod factum est infectum fierj nequeat, quî possit hic error corrigj certa aliqua ineunda ratio. Sic igitur facias velim vt absoluta hac editione pro Scoeffero, Tu pro Scholis alijs denuo excudas in 8° et ibj postremam sequaris, quam istuc misj recognitionem, omissis sj ita tibj probatur Vocabulis, nam ea ego non adiecj nec adijcienda existimauj(15). Sed vnus id fecit huius nostr□ Schol□ Pr□ceptorum, vt placeret collegis suis, quj in priorj Despauterio, per multos iam annos vocabulorum significationes explanare

(12) Het door Simon Verepaeus klaargemaakte exemplaar bevindt zich in de bibliotheek van het Museum Plantin-Moretus (nr. R 13. 29). Het in handschrift bijgevoegde slot van de voorrede is gedateerd: *Silue-Ducis Anno parte salutis*, *CI□ I□ LXXXX*, *7 Idus Iunias* (7 juni 1590).

(13) Over deze quarto-uitgave zie brief 8. Een dergelijke editie van het Huis Plantin uit 1593 is nog bekend; *Bibliogr. Verepaeus*, p. 68, nr. 9. - De Bossche drukker Jan Schoeffer ontving het getuigschrift van meester-drukker vanwege Plantin, 6 juli 1570. Vgl. PH. ROMBOUTS, *Certificats délivrés aux imprimeurs des Pays-Bas par Christophe Plantin et autres documents se rapportant à la charge du Prototypographe* (Uitgaven der Antwerpsche Bibliophilen, nr. 10, Antwerpen/ Gent, 1881), pp. 2-3.

(14) Op de latere edities van Verepaeus' grammatica staat inderdaad op het titelblad: *cui summa nunc manus addita.*

(15) Misschien zijn die aanvullende vertalingen het werk van Christophorus Vladeraccus, collega te 's-Hertogenbosch van Verepaeus, die ook wordt vermeld in brieven 2 en 3. De *Etymologia*, of deel II van Verepaeus' grammatica, verscheen bij Plantin in 1590 met de vermelding op de titelpagina: *cum explicatione Vocabulorum; Bibliogr. Verepaeus*, p. 71, nr. V, II, 4.

consueuerunt. Et sj addj quis malit, non tantum Teutonicè aut flandricè id fierj deberet, sed etiam Gallicè. Nam iam breuj litteras accepj ex Casleto flandri□, jn generalj Capitulo Societatis Tornacj celebrato, decretum esse a Patribus, vt Grammatica nostra in omnibus Collegijs totius Prouinci□ pr□legeretur[16]. Quamobrem velim modis omnibus editionem hanc vltimam fore quam perfectissimam, quam talem nunc fore magnopere sperabam. Qu□ huius erroris caussa extiterit, scripsistj fortassis Scoeffero, cum postremos mitteres quaterniones. Sed scito eas litteras non esse redditas, dicebat enim nuncius, eas litteras, quendam suorum comitum habere, qui easdem vel eo ipso die redderet, vel proximè sequentj. Sed nihil allatum, nec venit quisquam comitum. Sunt e□ litter□ igitur denuo describend□. Iam illud te monitum volo. Sj fortasse videar in postrema hac recognitione intricatior, quam vt oper□ satis mentem nostram assequantur, age sic facito priusquam denuo incipias. Remittes ad me semel omnia, qu□cunque ad postremam hanc editionem pertinere videantur, et ego accepto alio Etymologi□ exemplarj scribam in eo omnia apertissimè vt errorj nihil reliquatur locj. Idque sj ita velis vel intra triduum et cum primo tunc occurrente nuncio, ad te remittam nec tuam hic fidem, aut expectationem nullo modo fallam. Mea certe interest, nec ad minus tua, vt editio h□c postrema, cuj summa scribitur addita manus, sit quam politissima.

Pr□positus Casletensis Langecrucius[17], scripsit ad me se misisse tibi Quadragesima superiorj librum quendam abs te excudendum et se nihil abs te accepisse litterarum ex quibus intelligere posset, quid de hoc libro egisses, immo an librum hunc etiam accepisses, metuens ne casu forte quopiam liber interierit. Velim igitur vt per primum huc venientem tabellarium ad me scribas, quid eo de libro actum. Tum etiam aliquid ad ea qu□ nunc et aliâs de Grammatica scripsj. De nuper missis Vitis Sanctorum Franciscj Har□j[18] ingentes et immortales ago gratias,

(16) Nadat de jezuïeten in hun colleges van de Zuidelijke Nederlanden een tijdlang de grammatica van hun ordesgenoot Alvarez hadden gebruikt keerden zij in 1586 terug naar het handboek van Verepaeus. Doch reeds in 1593 drukte Moretus een editie van Alvarez op last van de jezuïeten en dit handboek werd dan door de provinciaal, pater Olivier Manare, opgelegd, terwijl Moretus zelf het monopolie ontving voor het drukken van de schoolboeken voor de jezuïetencolleges. Vgl. A. PONCELET S.J., *Histoire de la Compagnie de Jésus dans les anciens Pays-Bas. Établissement de Compagnie de Jésus en Belgique et ses développements jusqu'à la fin du règne d'Albert et d'Isabelle*, II: *Les oeuvres* (Brussel, 1926), pp. 46, 49.

(17) Jan Langecruys, geboren te Hilvarenbeek, was in 1568 proost geworden van het Sint-Pieterskapittel te Kassel, † 1604. Vgl. *Biographie Nationale de Belgique*, XI (Brussel, 1890-1891), kol. 267-268.

(18) Frans Verhaer (Haraeus) was een vriend van Verepaeus; hij maakte hun beider grafschrift. Vgl. J.F. FOPPENS, *Bibliotheca Belgica*, I (Brussel, 1739), pp. 294-295; L.H.C. SCHUTJES, *Geschiedenis van het Bisdom 's Hertogenbosch*, IV (St.-Michiels Gestel, 1873), pp. 274-275; uitvoerig: B.A. VERMASEREN, *De Katholieke Nederlandsche Geschiedschrijving in de XVIe en XVIIe Eeuw over den Opstand* (Maastricht, 1941), pp. 223-246. Haraeus' boekje *Vitae Sanctorum*, een verzameling heiligenlevens, getrokken uit Laurentius Surius, verscheen voor het eerst bij Plantin in 1588; *Corr. Plantin*, VIII-IX, pp. 347-348. Een vermeerderde druk werd uitgegeven in 1590 en nadien nog in 1594. In Moretus' Grootboek, reg. 21 van het Museum Plantin-Moretus, fol. 116, staat opgetekend, dat 10 november 1590 aan Simon Vereept werden gezonden: *1 Panis quotidianus*, *1 Vit□ Sanctorum Har□i*, *12 Verrep*[□*i*] *Etymologia nova.* Hoe kan Verepaeus voor deze boeken bedanken in september? Of zijn er data die niet kloppen?

relaturus sj liceat viuere gratiam suo tempore. Nunc iterum conflictor catarrho morbo mihj admodum familiarj. Bene vale candidissime Morete, ex nostro Museo, festo B. Matth□j.

Tuus ex asse totus
Simon Verep□us.

Domj me continuj dies aliquot afflictus catarrho, quj in maximum incidens, intolerabilj cruciatu mihj denuò affligit, is nunc [------] nunc paulo est mitior. Has igitur litteras cum domj scripsissem et adolescentem quendam expectarem, quj istuc perferret, ecce hac hora accurrit ad me Scoefferus, et tuas ad se et me afferens litteras, quibus lectis, exilij gaudio [cum] intelligerem te etiam alteram meditarj editionem in 8° atque in ea te postremam nostram □ditionem per omnia sequi. Istud sanè quod volebam et superioribus his litteris scripsj. Vnum est quod huic postrem□ recognitionj adhuc add[am.] Fol. 159, versu 7. Pro hoc versu Vm Quarto, reliquis V casibus optat Iesus, Hunc versum delebis & eius loco hunc substitues.

Iesvs vt Vm Quarto, Reliquis sic casibus V dat[19].

Et infra p. 9 versus XI, vbj Iesvs declinatur, Sic scribes:

Iesvs ex doctissimorum sententia dictio est disyllaba potius quam trisyllaba, et primam producit syllabam.

Iterum vale mj Morete, 22 Septembris.
Amico sincero et percaro
Joannj Moreto In officina
Plantiniana Bibliopol□
In die camer straet
Tot Antuerpen.

francq

(andere hand:) Verrepeus ad 24n Nouemb. R. 1590.

Arch. Plantin, 94, fol. 301-303.

9. Simon Vereept aan Jan Moerentorf.

's-Hertogenbosch, 9 april (1591?).

S.P. Recte et amice fecistj mj Morete, quj ad Verep□um Breuarium maioris litterae misistj, etenim illius iam oculj incipiunt caligare, et vel prorsus illj c□cutiendum, vel huiusmodi occurendum remedijs. Quamobrem magnum hic tuum agnosco beneficium, Deumque precor vt tibj istuc remuneretur donis suis coele-

(19) Deze verbetering werd inderdaad uitgevoerd: zij komt nog in de 18de-eeuwse drukken geregeld voor. Als voorbeeld: de uitgave te Antwerpen gedrukt door de weduwe van Hendrik Verdussen in 1728, p. 108.

stibus. Conualuj iam fere ex vulnere tibj[20], quam initio Quadragesim□ ex leuissimo casu ita afflixeram, vt ferme ad Pascha vsque lecto mihj fuerit decumbendum. Sed Dej magna gratia et opera optimj chirurgj sum restitutus, vt templum denuo adeam aliquando. H□c mi Morete quod tam diu ad te literarum nihil. Vbi ex Francforto nouorum librorum catalogum acceperis, accipiam rogo eius exemplar vnum. His bene vale optime Morete. Silu□ducis, 9 Aprilis.

H(umanitati) T(uae) deditissimus
S. Verep□us.
Eersamen ende vorsienighen Jehan
Moretus boeckuercoper
Inden Pesser
Tot Antuerpen

Arch. Plantin, 94, fol. 287.

10. Simon Vereept aan Jan Moerentorf.

's-Hertogenbosch, 19 juni (1591 of 1592?).

S.P. Optime et integerrime Morete, Quod tam diuturno temporis interuallo, ad te nihil Litterarum miserim, non obliuituj[21], aut id nostr□ tribuendum negligenti□ cum tuj nostra memoria ob oculos p□ne semper nobis obseruetur, sed in ijs menses amplius quinque iam vixj miserijs vt ex dolore dextrj cruris fere extrema timerem; vsus sum doctore medico ad menses duos, Chirurgis vero, fere semper duobus, interdum tribus, etiam foris vno aut altero interdum accersito. Lecto decubuj toto hoc fere tempore. Caro nunc fere restituta, et cutis non nihil subducenda, per domum quo libet obambulo; die vt spero nunc D. Ioannis[22], ad templum etiam egressurus. Deo sit gratia, cuius me virga et baculus sunt consolata. S□pe in hoc morbo Canisij tuj sum vsus precibus[23], aut easdem per alium mihi prelegj curauj, easque perspexj esse tales, qu□ ferent aetatem, nec aliorum eas facile obscurabunt; sunt pi□ et doct□ □quo ferè prolixiores, quo nomine displicent nonnihil, sed alioquj select□ ipsius Gratensis[24], sed ist□ du□ auctoris suj pr□stantiam et eruditionem vbique redolent. Quapropter hortamur, vt quod coepistj in ijsdem exornandis vt pergas. Annotauimus in ijs errorem vnum, aut

(20) *Tibj:* lees *tibie.*
(21) *Obliuituj:* lees *oblituj* of *obliuionj tuj.*
(22) Feest van Sint-Jan Baptist, 24 juni.
(23) Het boekje *Manuale Catholicorum* van Petrus Canisius, uitgegeven bij Plantin, waarover sprake in brief 1. Vermelding hiervan, met aanduiding van de bijdrage van Simon Vereept, in een brief van 1 augustus 1588, door Plantin geschreven aan de jezuïet Franciscus Costerus: '*... uti nuper feci Exercitiis Rev. P. Canisii quae jam praelo sub figuris ex descriptione D. Verepaei'; Corr. Plantin*, VIII-IX, nr. 1389, p. 416.
(24) *Gratensis:* lees *Granatensis.* Bedoeld wordt: Luis de Granada, wiens *Sermones* door Plantin werden gedrukt, en over dewelke nog sprake is in brief 1.

fortassis alterum, quj editione proxima restituantur. Pagina 283, versu 17, loco, Carnes, leges, Canes. Vna est dictio restituenda, sed neglexj notare locum, vt nequeam nunc inuenire. Pr□terea pagella 10, an ibj erratum sit aliquod, ipse iudicabis. Nam vbj vsum ostendis epactarum, qu□ ibj reperj non videntur mihi respondere, sequentj ibj tabul□ temporari□ de inuenienda littera Dominicalj, de festis mobilibus, Pasch□, Pentecostes etc. Fierj potest vt oculj in hoc morbo mihj caligarint, aut ex eius reliquijs adhuc caligent, si quid huiusmodi fortasse fuerit, id manus tua medica absterget spero.

In ipsa etiam Grammatica nostra erratulum occurrit vnum aut alterum, quod citra cuiusque offensam facile restituetur. In Rudimentis[25]. Pagina 27, versu 20, loco Musa scribe Mensa, vt alias emendauj et valde id placuit Frischlino[26]. In Etymologia[27], pag. 99, versu 3, loco Arbor, substitue Herba; pag. 100, versu 10, lege disyllabum; pag. 118, versu vltimo, pro Hic lege His; pag. 177, versu p□nultimo malim Potiuntur legere, quemadmodum prima habet editio et versus 23 pagin□ 190; pag. 185, versus 6 (sextuplicia) expungatur. Plura non notauj, et h□c minutula.

Vidj Grammaticam Emmanuelis Aluarj, quam videntur pr□lecturj Professores Societatis[28]. Sed mirabor. Legj proximè a Scoeffero mihj missum nouorum librorum catalogum ex proximis nundinis Francfordensibus, et in eo reperj excusum apud Nicolaum Bass□um opinor, Grammaticam Latinam ex recentioribus rej Grammatic□ scriptoribus methodo paulo accuratiore pro Casselana et inferioris Hassi□ Scholis[29], eam sj mihj semel inspiciendam posses mittere magnj id beneficij loco ducerem, vt quid in nostra desideret aliquis, ex illa perspicerem.

Aliquid succurrat ad ornandum Manuale. Habet Bellerus in fronte nostrj Enchiridij precationum, Bona est oratio, cum Ieiunio et Eleemosyna, qu□ ibj tribus includuntur circulis. Quid sj tu in fronte Manualis ita includas tribus circulis h□c 3^{a} verba, Emendemus Oremus et Vincemus, qu□ et pr□sentj conueniunt temporj, et gratiam haberent sj elegantioribus includerentur circulis, quod fecit Bellerus pag. 46 Enchiridij[30], quj crassius sunt depictj quam sunt quj in fronte eius librj.

(25) *Rudimenta* heet het eerste deel van Verepaeus' grammatica; *Bibliogr. Verepaeus*, pp. 67-71.

(26) Nicodemus Frischlinus (1547-1590), auteur van een *Grammatica Latina compendiose scripta et in octo libros distributa*, Frankfort 1586. Vgl. *Allgemeine deutsche Biographie* (Leipzig), VIII, pp. 96-104.

(27) *Etymologia* is de titel van het tweede deel van Verepaeus' grammatica; *Bibliogr. Verepaeus*, pp. 71-73.

(28) De Portugese jezuïet Emmanuel Alvarez publiceerde in 1572 een *Grammatica Latina*, die tot in de 19de eeuw als handboek in vele jezuïetencolleges werd gebruikt. Zie noot 16.

(29) Deze uitgave heb ik niet gevonden in *Collectio in vnum corpus*, *omnium librorum hebraeorum*, *graecorum*, *latinorum... qui in nundinis Francofurtensibus ab anno 1564. usque ad nundinas Autumnales anni 1592. ... venales extiterunt...* (Frankfort, N. Bassaeus, 1592).

(30) Het *Precationum piarum Enchiridion* van Simon Verepaeus verscheen voor het eerst bij Jan Bellerus te Antwerpen in 1565; het werd herhaaldelijk opnieuw uitgegeven en vertaald. Vgl. *Bibliogr. Verepaeus*, pp. 61-66.

Pr□terea posses curare depingendum vnum illum ante Crucifixj imaginem, quem habet Bellerus pagina 70, sed vna cum vxore et liberis. Ne huiusmodi adijciam plura charta, vt vides, admonet. Valebis igitur, ex lecto 19 Iunij.

Tuus S. Verep□us.

[Eersam]en gheleerden en voersienigen
[Iohannj] Moreto Inden pesser
[Boeck]uercoper
Tot Antuerpen

Arch. Plantin, 94, fol. 295.

11. Simon Vereept aan Jan Moerentorf.

's-Hertogenbosch, 8 augustus (1592?).

S.P. Humanissime D. Morete, Postremas tuas accepj cum magnifico munere, Tomo scilicet 3 Soranj[31], et Precibus Costerj[32]. Quo nomine non habeo quod digne rependam, nisj meipsum accipias totum, quo cum vsus inciderit pro tuo vtaris arbitratu, et mihj sj vires suppetent et se remiserit non nihil h□c temporis malignitas conspiciemus aliquid spero quo nos gratos exhibebimus. H□c raptissime, cum audissem hic affuturum tabellarium, qui an venturus adhuc incertum. Bene vale optime Morete, et Verep□um quod facis amare pergito. Ex museolo nostro 8 Augustj.

Tuj Cupidissimus
S. Verepaeus.

Eersamen en voersienighen Joannes Moretus Boeckuercoper Inden pesser franq

Arch. Plantin, 94, fol. 297.

(31) Derde boekdeel van de *Annales ecclesiastici* van Kardinaal Caesar Baronius (Sora 1538-Rome 1607). Vgl. H. MORETUS, *L'édition plantinienne des Annales ecclesiastici du Cardinal Baronius* (z.p., z.j.).

(32) Frans de Coster (Franciscus Costerus; Mechelen 1532-Brussel 1619), provinciaal van de jezuïeten, schrijver van tientallen theologische, apologetische en asketische werken. Hier doelt Verepaeus op het *Libellus Sodalitatis*, uitgegeven te Keulen in 1575; Plantin gaf er reeds een druk van uit in 1586. Vgl. *Biographie Nationale de Belgique*, V (Brussel, 1876), kol. 12-16; C. SOMMERVOGEL, *Bibliothèque des écrivains de la Compagnie de Jésus*, II (Brussel/Parijs, 1892), kol. 1510-1534; A. PONCELET, *Histoire de la Compagnie de Jésus...*, I, passim; R. HARDEMAN, *Franciscus Costerus. Een Vlaamsche Apostel en Volksredenaar* (Alken, 1933).

12. Simon Vereept aan Jan Moerentorf.

's-Hertogenbosch, 7 oktober (1592?).

S.P. Humanissime Morete, Silentij nostrj tam diuturnj caussa fuit Tabellariorum solito multo rarior oportunitas, quj vel Beca[33] hue excurrere vix ausj fuere. Sed nunc denuo incipiunt sperare melius, viamque propediem fore paulo tutiorem. Nunc ad scribendum me impulerunt querel□ potissimùm nostr□ Schol□. Multi ita queruntur Grammaticam non excudj in 4to, pr□sertim Rudimenta et Sijntaxim, vt simul cum Etymologia Scoefferj in 4to[34] compingj possint, vt nisj sic illa excudantur, vt minentur bibliopegj se Schol□ Despauterij Grammaticam denuo administraturos, idemque et Pr□ceptoribus ferme persuaserunt; quod sj fiat, etiam ali□ Campini□ et Taxandri□ schol□ horum exemplum sequentur[35]. Huiusmodj multorum motus sopieris, sj priores Grammatic□ nostr□ libres Scholis multis in 4to excuderis. Quemadmodum Despauterius a nonnullis in 8to, ab alijs in 4to vendj consueuit. Quamobrem sj citra tuum incommodum magnum fierj posset rogarem vt hac in re Scholis certè multis gratificeris. Quod ad Societatis scholas attinet, sparsit hic institor quidam, Coloni□ loco nostr□, pr□legj nunc aliam[36]. Id sj verum sit scire velim, et quis sit, eiusque primo quoque tempore vnum mittj exemplar mihj, vt gustem. Sj verum narrauit ille, suspicor esse compendium Emmanuelis Aluarj Societatis in Lusitania, quod tamen compendium nondum vidj[37]. Sed ipsa eius Grammatica et longior est, et difficilior quam vt paruulorum conueniat Scholis. Peruelim eius videre compendium. Vale feliciter. 7 Octobris.

Tuus ex animo S. Verep□us.

Viro doctissimo humanissimoque Iohanni Moreto In officina Plantiniana Antuerpiae.

Arch. Plantin, 94, fol. 299.

(33) Beca = Hilvarenbeek (bij Tilburg).

(34) Deze uitgave wordt niet vermeld bij CH. C.V. VERREYT, *Het Geslacht Schoeffer*, *later Scheffer en Scheffers*, *te 's-Hertogenbosch van 1541-1796*, *in betrekking tot de Boekdrukkunst* ('s-Gravenhage, 1888).

(35) Tot de Latijnse scholen van de Kempen mogen worden gerekend die van Oirschot, Hilvarenbeek, Eindhoven, Breda, Hoogstraten, Brecht, Turnhout, Lier, Diest e.a.

(36) De Keulse jezuïeten hebben eerst de Latijnse grammatica van Verepaeus gebruikt in het Gymnasium Tricoronatum; daarna hebben zij die van Emmanuel Alvarez ingevoerd; 12 maart 1595 maakten ze bij de *facultas artium* te Keulen bezwaren tegen het werk van Verepaeus, omdat het te uitgebreid was. Vgl. J. KUCKHOFF, *Die Geschichte des Gymnasium Tricoronatum. Ein Querschnitt durch die Geschichte der Jugenderziehung vom 15. bis zum 18. Jahrhundert* (Veröffentlichungen des Rheinischen Museums in Köln, I, Keulen, 1931), pp. 195-196, 353-354, 470, 497.

(37) Alvarez gaf een korte Latijnse spraakleer uit onder de titel: *De constructione octo partium orationis* (Venetië, 1571); C. SOMMERVOGEL, *Bibliothèque...*, I (1890), kol. 224. Wordt dit werkje door Verepaeus gevraagd? Zodra Moretus de grammatica van Alvarez had gedrukt in 1593 (zie noot 16), zond hij een exemplaar aan Vereept, 3 september 1593; Archief Museum Plantin-Moretus, nr. 21, fol. 116.

13. Simon Vereept aan Jan Moerentorf.

's-Hertogenbosch, 18 september 1593.

Humanissime Domine Morete, nescio quas tibj gratias agam pro tam ingentj librorum fasciculo, a quorum lectione vix queo tantisper auellj, vt debitam gratiarum actionem tibj perscribam. Interim pr□stat tibj animus quod potest, gratissimam omnium beneficiorum tuorum memoriam, vultque tibj debere quam plurimum. Mitto tibj nostram Sciagraphiam cum vacabis a grauioribus denuo excudendam, vel in annum proximum, quo vt confidimus Schol□ denuo aperientur et instaurabuntur(38). Adiecj illj libellorum [no]strorum catalogum, quod nonnullos conquestos audierim vbi eorum non [nulli] venales habeantur(39). Hunc si videbitur licebit addere Sciagraphi□. [Sed] h□c omnia arbitratuj tuo commissa sunto. H□c raptissimè, quod aurig□ discessum metuam. Bene vale, charissime Morete. Ex edibus nostris, 18 Septembris 93.

Addictissimus vestr□ humanitati
S. Verep□us.
Spectatissimo humanissimoque
viro Iohannj Moreto
ad signum Circinj Bibliopol□

Antuerpi□
franq

Arch. Plantin, 94, fol. 289.

(38) Verepaeus' *Scholae Latinae et Christianae Sciagraphia* was in 1588 verschenen als een samenvatting van zijn *Institutionum Scholasticarum libri tres* (Antwerpen, Bellerus, 1573). Een tweede druk is mij niet bekend. Vgl. *Bibliogr. Verepaeus*, p. 81.

(39) De bijlage van deze brief, de *Catalogus* van Verepaeus' geschriften, is hier niet opgenomen; hij staat met bibliografische aantekeningen in *Bibliogr. Verepaeus*, pp. 58-90.

Résumé français
La correspondance de Simon Verepaeus avec la maison Plantin a Anvers

Une partie de la correspondance de l'humaniste néerlandais Simon Verepaeus ou Vereept (1522-1598) est conservée aux archives du Musée Plantin-Moretus à Anvers. Il s'agit de treize lettres échangées entre 1587 et 1593 (?); elles traitent des publications de Verepaeus qui ont été éditées par l'Officina Plantiniana. Trois lettres sont écrites par Plantin, quatre par son gendre et successeur Jean Moerentorf ou Moretus, six par Verepaeus. Les quatre premières lettres ont été publiées dans le dernier volume de la Correspondance de Plantin; la publication des neuf autres lettres est faite ici avec quelques notes explicatives. La plupart de ces lettres renferment des détails très intéressants relatifs à la vie des lettres et des livres au XVIme siècle.

M.A. Nauwelaerts.

A message from Plantin to Guillaume le Bé
by Harry Carter
(Oxford)

A note written by Plantin in the margin of a page printed in Hebrew and put by Guillaume Le Bé in one of his albums was noticed by Henri Omont in 1887 (‘Spécimens de caractères hébreux gravés à Venise et à Paris par Guillaume Le Bé, 1546-1574’, *Mémoires de la Soc. de l'histoire de Paris et de l'Ile de France*, t. xiv, p. 6). This note addressed to the famous punchcutter gains in interest if it is related to a set of matrices in Plantin's collection.

The note is on fol. 16 *verso* of Rés. X, 1665, at the Bibliothèque Nationale, one of two albums preserved there in which Le Bé put specimens of types that he had cut and of some cut by others and his remarks on them. Both are believed to have belonged in the 18th century to P.-S. Fournier (le jeune) and were acquired by the B.N. by 1888 (H. Omont in *Mémoires* as above, t. xv, pp. 273-4).

Plantin asks Le Bé in the note to cut him a Hebrew type with all the letters made in various widths. He illustrates his request with drawings of aleph and beth in two degrees of extension, one normal and the other about one-and-a-half times the normal. By drawing beth in this way he showed that he was not asking merely for the five extended forms of aleph, he, lamed, tav and final mem that are generally used in printing Hebrew; and his drawings show that the width of these customary extended forms - about three times the normal - was not the only one that he had in mind.

Underneath the message Le Bé wrote that he was too busy at the

time to cut the punches and make the matrices that Plantin wanted. It is not possible to tell the date of the request: the page is put in the album among miscellaneous material. Nor does the type that Plantin sent as a sample help to fix the date: it is one that had been used at Venice by Daniel Bomberg and, no doubt, brought into the stock of the company headed by Plantin when Cornelis van Bomberghe joined it in 1563. Le Bé put several specimen-pages of this type into his albums; but he did not name it. However, on fol. 20 *verso* of MS. Rés. X, 1665, it is shown in a page from Bomberg's edition of David Kimhi's *Sefer ha-sharashim (1529)*, together with a 'moyenne glose des Bombergues': it must, therefore, have been one of Daniel Bomberg's types. The design appears to be characteristic of Jean Arnoul, 'dit le Picard, le jeune', of whose work Le Bé put three examples in his collection. Plantin showed this type in his 'Folio Specimen' of about 1579 (Plantin-Moretus Museum, Arch., *Varia V*, reproduced in part in *Gedenkboek der Plantin-Dagen 1555-1955* as a folding plate), where he calls it '[Hebrieu] Sur la Garamonde et Bible', meaning that it was cast on both those bodies, approximately 9 and 7 points, respectively, in the Didot scale. Twenty-seven matrices for it are now in Box 83 at the Museum, and with them are 16 unjustified strikes for the letters with dagesh.

Although Plantin's inquiry of Le Bé can have led to no immediate result, there is in the existing collection of matrices in his house a set made on the plan that he favoured. It is kept in an old box (No. 72) which has inside the lid an inscription in an Italic hand probably of the early 17th century: 'Hebrieu sur la facon de Venise de la taille de G. le Bé 76/77'. The number is of pieces in the set when the label was written: there are now 76 matrices and resh is missing. Some of the characters are present in several degrees of extension: aleph and final mem in four different widths, he, lamed and tav in three, and 'ayin in two. There are 25 characters with a dagesh and/or holam, the stop (:) and six loose vowelpoints.

The 'Hebrieu sur la facon de Venise' is not traceable in Plantin's inventories until 1588 (Arch., vol. 98, fol. 459), when matrices for it were in store at Frankfurt. It is there described

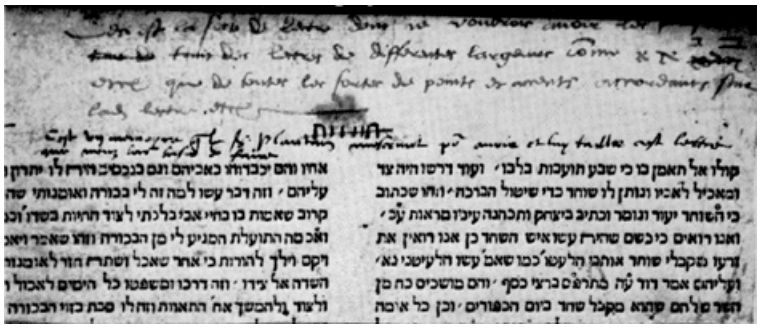

A MESSAGE FROM PLANTIN TO GUILLAUME LE BÉ

Plantin's instructions to Guillaume Le Bé for a new Hebrew type, written in the margin of a page set in the 'Garamond ou Bible' Hebrew of Bomberg. The plan of having the letters cut in several thicknesses was followed in Le Bé's 'Hebrieu sur la facon de Venise', for which the Plantin-Moretus Museum has the matrices.

(Ceci est la sorte de Lectre dont ie voudrois avoir les poinsons tant des lectres de differentes largeurs comme---- etc. que de toutes les sortes de points et accents accordants sur ladicte lectre etc.
Cest un memoyre que le Sr Plantin mescrivit pour avoir et luy tailler ceste lettre que neuz lors loisir de faire.)

Bibliothèque Nationale, Paris, Rés. X, 1665, fo. 16v. Reproduced by permission.

as ‘Hebrieu sur la facon de Venise fourny en tout de la taille de G. le Be’, nor is it shown in the Folio specimen. Le Be did not put a proof of it in his albums, which he posted up to 1592. It is included by name in the ‘Quarto Inventory’ of punches, matrices and moulds (Arch. vol. 215), which appears to have been made in the time of Jean Moretus, about 1610. Le Bé outlived Plantin by 9 years, dying in Paris in 1598. A search of the books printed in the Plantinian office might reveal the first use of the type. Plantin's desire to have the Hebrew letters variously extended may have been aroused by the germ of the idea in a type that Le Bé cut for Garamond in 1551. Two years after Garamond's death, that is to say in 1563, the Plantin company bought a set of matrices and three moulds for this face: the purchase is recorded by Le Bé and by Plantin (Arch., vol. 2, fol. 46). In Le Bé's proof and in the set of matrices now at the Museum (in Box 82) this type has the he in three forms of differing widths. In his note Le Bé implies that he had provided the letters in greater variety: he wrote that he had cut ‘lettres communes, lettres larges demy larges et estroittes pour faciliter la composition en la contraincte es fins des lignes dautant que les Hebr. nusent point de division et separation des motz en la fin de ligne. Les Imprimeurs ont indifferement mesle lesd. lettres en la besogne faisant servir a toutz rencontres celles qui ne se doibvent mettre que en fin de lignes et menbrousliant et meslant le tout’ (Bibl. Nat., MS, Nouv. acq. fr. 4528, p. 8).

Plantin's inventories attribute three other Hebrew types to Le Bé: the ‘Gros Hebrieu fort gros’ (Inv. 1563), the ‘Lectre Hebraique taille du Be pour Garamont’ (ibid.) and the ‘Coronelle Hebrieu de Guillaume le be’ (Inv. 1576(?) and 1581). In addition his ‘Hebrieu de la Grande Bible’ was cut by this artist. They are all shown in the albums made by Le Bé, in each case with a note that Plantin had acquired matrices or strikes. The ‘Hebrieu de la facon de Venise’ was therefore the fifth. And, besides these, the ‘Double Paragonne’ of the Folio Specimen appears to be the type numbered 12 by Le Bé in his albums. They are all magnificent types, probably the most beautiful ever made for the Hebrew script, and matrices for all six are at the Museum in good condition.

There seems to be nothing in Jewish tradition forbidding

variation in the width of the letters. Ludwig Blau on ‘Das Schreiben der Sefer Thora’ writes: ‘Wortbrechung, Wortteilung kennt das Hebräische nicht... dürfen zwei Buchstaben, wenn sie kein selbständiges Wort bilden, in die Zwischenkolumne eingestreut werden. In der Praxis kommt dies schon seit alter Zeit nicht mehr vor, denn die Schreiber verlängern oder verkürzen nach Bedarf die obere Linie gewisser Buchstaben (*litterae dilatabiles* מתלהא, aber auch andere), so dass sie die Zeile immer mit einem ganzen Wort beendigen’ (*Soncino-Blätter*, 1. Jhrg., Berlin, 1925, at p. 23)[1].

(1) I am indebted to M. Jacques Guignard, of the Bibliothèque Nationale, for checking my transcript of the autographs of Plantin and Le Bé.

De oudste atlassen van de Nederlanden; een merkwaardige atlas van Mercator in het stadsarchief van 's Hertogenbosch

door Mr. B. van 't Hoff
(Den Haag)

Wanneer en door wie is de oudste wereldatlas gemaakt? Welke is de oudste atlas van de Nederlanden? Het is gemakkelijker deze vragen te stellen dan ze afdoend te beantwoorden. Wat het ontstaan van de wereldatlas betreft mag Antwerpen zich er op beroemen de geboorteplaats van de oudste wereldatlas te zijn. Enige tijd heeft hierover een controverse tussen Italië en Antwerpen bestaan. Terwijl volgens de gangbare voorstelling het *Theatrum Orbis Terrarum* van Abraham Ortelius, waarvan de eerste uitgave in 1570 in Antwerpen verscheen[1], als de eerste atlas werd be-

(1) Over Ortelius zie J.H. HESSELS, *Abrahami Ortelii et virorum eruditorum ad eundem... epistulae... ex autographis mandante ecclesia Londino-Batavia edidit Joannes Henricus Hessels* (Cantabrigiae, 1887). Aldaar blz. XXIII seq. levensbeschrijving van Ortelius, blz. XXVI seq. verbeterde en aangevulde lijst van de uitgaven van Ortelius' Theatrum en blz. XLIII seq. lijst van kaarten in de verschillende edities met vermelding van de paginatuur. De Nederlandse kerk in Londen is in de oorlog verwoest en sindsdien herbouwd. De daar berustende brievenverzameling, waaronder de briefwisseling van Ortelius, bleef behouden, maar is helaas (er moest geld gevonden worden voor de herbouw van de kerk) verkocht op een veiling bij Sotheby in Londen voor £13.000 aan O. Fischer, Detroit, U.S.A. Zie Imago Mundi XII (1955), bl. 182.
Zie verder over het leven en de werken van Ortelius: WAUWERMANS, *Abraham Ortelius (1527-1598)* (Biographie Nationale de Belgique, 16, 1901, kol. 291-332); P.A. TIELE, *Het kaartboek van Abraham Ortelius* (Bibliographische Adversaria III, 1889, blz. 83-121) en L. BAGROW, *A. Ortelii Catalogus Cartographorum*, deel I (Petermanns Mitteilungen, Ergänzungsheft 199, Gotha, 1928, blz. 1-25). Zie verder J. DENUCÉ, *Oud-Nederlandsche kaartmakers in betrekking met Plantijn*, deel II (Antwerpen-'s Gravenhage 1913) verder aangehaald als Denucé II, blz. 1-252. Aldaar blz. 92-148 lijst van de uitgaven van Ortelius' Theatrum, aanwezig in het museum Plantin-Moretus.
Behalve in Antwerpen zijn o.a. in het Brits Museum in Londen en in de Library of Congress in Washington een groot aantal uitgaven van het Theatrum aanwezig. Zie R.K. DOUGLAS, *Catalogue of the printed maps*, *plans and charts in the British Museum* (2 vols. London, 1885); PHILIP LEE PHILLIPS, *A list of geographical atlases in the Library of Congress*, vol. I (1909), blz. 130-179, nos. 374-431 en vol. II (1909), 1280-1281 en 1529, vol. III (1914), bl. XCVIII-XCIX, bl. 77-122, nos. 3389-3414 en bl. 903 en vol. IV (1920), bl. CXVI-CXVIII.

schouwd, wilde de Italiaan Filippo Porena in 1888 de prioriteit toekennen aan de z.g. atlas van Antonio Lafreri. Onze grote kaartenkenner, wijlen dr. F.C. Wieder, heeft in zijn artikel: *Lafreri versus Ortelius* overtuigend aangetoond, dat een 'atlas van Lafreri' niet heeft bestaan.(2) Wel hebben een zekere Antonio Lafreri († 1577), graveur en boekverkoper in de Heilige Stad, en na hem anderen, o.a. twee Ducchetti's, recueils van kaarten verkocht, soms met een titelblad met de tekst: 'Geografia. Tavole moderne di geografia de la maggior parte del mondo di diversi autori raccolte et messe secondo l'ordine di Tolemeo con i disegni di molte citta e fortezze di diverse provintie. Stampate in rame con studio et diligenza in Roma' en komen in die verzamelingen de kaarten voor in de traditionele volgorde van Ptolemaeus, n.l. wereldkaarten, kaarten van Groot Brittanië, Spanje, Frankrijk, de Nederlanden, het Noorden, Rusland, Duitsland, Italië, Griekenland, Afrika, Azië en tenslotte het extra-Ptolemaeische Amerika. Maar niets werd vermeld over de samensteller en uitgever. Evenmin werd het jaar van uitgave genoemd, wél, dat de kaarten in Rome gedrukt waren. Aan deze verzamelingen ontbrak dus het meest wezenlijke van een atlas, n.l. dat het een regelmatig boek is met een bepaald aantal kaarten, waarvan een oplage, groot of klein, bij een uitgever aanwezig was. Bovendien heeft Wieder aangetoond, dat al die recueils van 1572 of later dateren, dus minstens twee jaar jonger zijn dan Ortelius' Theatrum. Verder wijst Wieder er nog op, dat

(2) *Nederlandsche historisch-geographische documenten in Spanje*, (Leiden, 1915), blz. 111-158; ook in Tijdschrift Aardrijkskundig Genootschap, deel 31 (1914), blz. 285-300 en extra-aflevering blz. 1-32. Over de Lafreri-atlassen zie ook R.V. TOOLEY, *Maps in Italian atlases of the 16th century*, *being a comparative list of the Italian maps issued by Lafreri*, *Forlani*, *Ducchetti and others found in atlases* (Imago Mundi, III, 1939), blz. 12-47 en J. DENUCÉ, II, blz. 32-37.

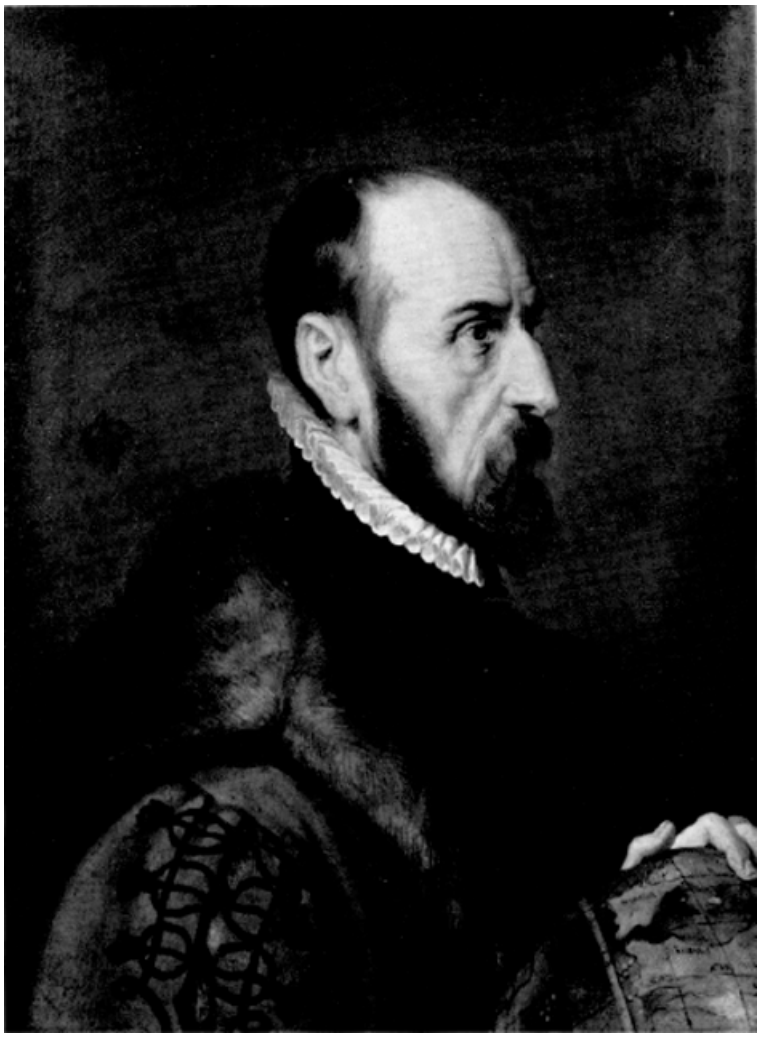

Afb. 1 - Abraham Ortelius (1527-1598). Schilderij van P.P. Rubens c. 1635. Antwerpen, Museum Plantin-Moretus

ÆTATIS SVÆ. LXII.
GERARDI MERCATORIS RVPELMVNDANI EFFIGIEM ANNOR.
DVORVM ET SEX – AGINTA, SVI ERGA IPSVM STVDII
CAVSA DEPINGI CVRABAT FRANC. HOG. CIↃ. IↃ. LXXIV.

Afb. 2 - Gerard Mercator (1512-1594), anno 1574. Gravure van Frans Horenberg

Afb. 3 - Titelblad voor de kaarten van de Nederlanden, sinds 1585 voorkomend in Mercator's Atlas

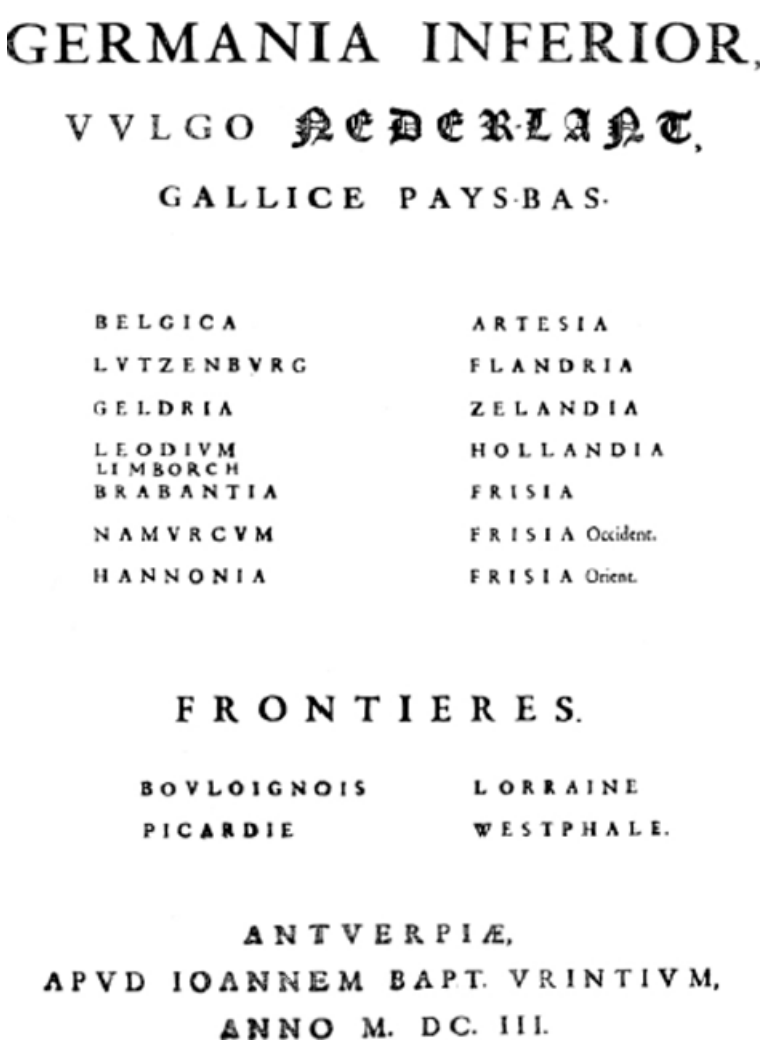

Afb. 4 - Titelblad van de atlas van de Nederlanden, Ortelius-Vrints, 1603. Amsterdam, Universiteits-Bibliotheek.

Ortelius' Theatrum reeds in 1572 in grote getale in Rome verkocht is en dat omgekeerd Ortelius in zijn atlas geen kaarten aan Lafreri's recueil ontleende, hetgeen hij zeker gedaan zou hebben, indien die verzameling reeds in 1570 had bestaan. Wij mogen dus met zekerheid Ortelius beschouwen als de samensteller en Antwerpen als geboorteplaats van de eerste wereldatlas.

Ongeveer tegelijk met Ortelius had de grote geograaf en cosmograaf Gerard Mercator (geboren in Rupelmonde in 1512, overleden in Duisburg in 1594) plannen om een wereldatlas samen te stellen(3). Hij had toen reeds een lange weg op het gebied van de wetenschap der geografie achter zich liggen. Een van zijn vroegste werken was de in 1540 gedrukte kaart van Vlaanderen, waarvan het enig bekende exemplaar tot de schatten van het museum Plantin-Moretus in Antwerpen behoort(4). In 1552 was Mercator naar de stad Duisburg in het hertogdom Gulik uitgeweken, waar hij in de jaren 1559-1563 leraar in de geografie en mathematica aan de Latijnse school was. In 1554 verscheen de eerste uitgave van zijn kaart van Europa. Plantin heeft honderden van deze kaart aan de man gebracht(5) en de kaart moet dus in zijn tijd wijd verspreid geweest zijn. Des te merkwaardiger, dat pas in 1889 een exemplaar van de kaart van Europa werd teruggevonden en wel... in de Stads-Bibliotheek van Breslau(6). Helaas is deze kaart met andere kostbaarheden uit deze biblio-

(3) Het standaardwerk over Mercator is nog steeds het fraai geïllustreerde en uitstekend gedocumenteerde werk van H. AVERDUNK en J. MÜLLER-REINHARD, *Gerhard Mercator und die Geographen unter seine Nachkommen* (Ergänzungsheft 182 zu Petermanns Mitteilungen, Gotha, 1914). Daarnaast raadplege men het oudere werk van J. VAN RAEMDONCK, *Gérard Mercator*, *sa vie et ses oeuvres* (St. Nicolas, 1869) en J. DENUCÉ II, blz. 279-323.
Een korte levensbeschrijving door J. KEUNING vindt men in het Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek, deel X, 1937, kolom 614-619, door A. BREUSING in de Allgemeine Deutsche Biographie 21 (1885), blz. 385-397 en door WAUWERMANS in Biographie Nationale de Belgique, XIV (1897), kol. 372-421.

(4) De grote kaart van Vlaanderen vervaardigd door Geeraard Mercator, gereproduceerd met een inleiding van J. van Raemdonck, Antwerpen 1882.

(5) DENUCÉ II, blz. 283 en 307.

(6) Mercator's kaarten van Europa, de Britse eilanden en van de wereld kan men in reproductie raadplegen in A. HEYER, *Drie Karten von Europa*, *Britische Inseln*, *Weltkarte* (herausgegeben von der Gesellschaft für Erdkunde, Berlin 1881, folio).

theek in 1945 als oorlogsslachtoffer te niet gegaan[7]. In 1572 verscheen een nieuwe verbeterde uitgave, waarvan twee exemplaren bekend zijn.

In 1564 verscheen Mercator's kaart van de Britse eilanden; voor de samenstelling van deze kaart had hij gebruik gemaakt van een voortreffelijke tekening van een ongenoemde Engelse vriend. Het enig bekende exemplaar van deze kaart werd eveneens in de Stads- en Universiteits-Bibliotheek van Breslau teruggevonden en is in 1945 eveneens te niet gegaan.

In augustus 1569 verscheen in Duisburg de wereldkaart, die Mercator voor altijd onsterfelijk heeft gemaakt, de 'Nieuwe en aangevulde wereldkaart tot gebruik van de zeevaarders verbeterd en ingericht,' waarvan vier exemplaren bekend zijn. Verder is in het Maritiem Museum 'Prins Hendrik' te Rotterdam een Mercator-wereldatlas voor de zeevaart, eveneens uit 1569 daterend, die niet anders bleek te zijn dan de in boekvorm gebrachte zo juist genoemde 'Nova et aucta orbis terrae descriptio ad usum navigantium emendata et accomodata, Duisburgi, mense Augusto 1569'. Deze atlas is zee- en landatlas tegelijk, maar het karakter van zeeatlas ('ad usum navigantium...') overheerst. Behalve het exemplaar in het Maritiem Museum te Rotterdam, waarvoor drie exemplaren van de oorspronkelijke kaart verknipt werden, kent men van deze wereldbeschrijving geen ander exemplaar, zodat het onwaarschijnlijk is, dat meer exemplaren in boekvorm zijn verspreid, terwijl, zoals wij reeds zagen, Ortelius' Theatrum sinds 1570 in talrijke uitgaven met tekst in verschillende talen over de gehele wereld verspreid werd. Zo kunnen wij deze atlas van Mercator niet als een wereldatlas in boekvorm beschouwen en blijft Ortelius' Theatrum de oudste wereldatlas.

En nu de eigenlijke wereldatlas van Mercator, die pas in het jaar na zijn dood, in 1595 voltooid werd. Deze atlas heeft een lange voorgeschiedenis. Mercator beschouwde zijn wereldatlas n.l. als een onderdeel van een veel groter plan. In het voorwoord van zijn in 1569 verschenen werk over de chronologie zegt hij van plan te zijn uit te geven werken over: 1) de schepping van de wereld;

(7) Imago Mundi VI, 1949, bl. 38.

2) de beschrijving van de hemel (cosmografie); 3) de beschrijving van de aarde (geografie); 4) een werk over genealogie en de geschiedenis van de staten; 5) een werk over de chronologie. Slechts enkele onderdelen van dit plan kwamen tot uitvoering.

Als onderdeel van sub 3 verscheen in 1578 zijn uitgave van Ptolemaeus met een aantal nieuwe kaarten. Toen hij 14 juli 1578 een exemplaar van deze Ptolemaeus-uitgave aan Werner von Gymnich, maarschalk van Gulik, toezond, schreef hij, dat hij bezig was met een werk over de nieuwe geografie. Dit werk vlotte slechts langzaam. Zoals hij in een brief van 1583 aan Heresbach schreef was een van de oorzaken van de vertraging het gebrek aan kundige graveurs in Duisburg. Hoe dit zij, pas in 1585 verscheen het eerste deel van zijn atlas, bevattende kaarten van Frankrijk, n.l. het oude Gallië met Helvetië (Zwitserland) en Germania inferior (de Nederlanden) en van Duitsland (Germania), gedrukt in Mercator's eigen drukkerij in Duisburg. Dit eerste deel bevat 51 kaarten, n.l. 16 van Frankrijk, 9 van de Nederlanden en 26 van Duitsland. Elk van de drie onderdelen had een afzonderlijk titelblad. Hoewel Mercator de Nederlanden dus als onderdeel van Frankrijk (of liever van het oude Gallië) beschouwde, geeft hij toch aan de Nederlanden een afzonderlijk titelblad, dat wij als afbeelding 3 hier reproduceren. Hier bestond dus de mogelijkheid tot uitgave van een zelfstandige atlas van de Nederlanden.

Eerst vier jaar later, in 1589, verscheen in Duisburg het tweede deel van de atlas met 22 kaarten van ‘Italia, Slavonia et Graecia’, dus Italië en de Balkanlanden. En pas in 1595, kort na Mercator's dood, zag de voltooide atlas, nu uitgegeven in Düsseldorf, het licht. Hier werd voor het eerst het woord atlas gebruikt in de sindsdien ingeburgerde betekenis van een boekwerk met kaarten[8]. De atlas bevatte toen 107 kaarten, maar was ook toen nog niet volledig. Immers ontbraken kaarten van het Iberische schier-

(8) De naam ‘Atlas’ is niet ontleend aan de bekende titaan, die de hemel wilde bestormen en toen tot straf gedwongen werd de hemel te dragen, maar aan een Lybische koning, een wijsgeer, wiskundige en astronoom, die volgens de sage de eerste hemelsglobe zou hebben vervaardigd. Zie AVERDUNK-MÜLLER-REINHARD, bl. 83.

eiland en gedetailleerde kaarten van de werelddelen buiten Europa[9].

Deze lange voorgeschiedenis van Mercator's atlas is verklaarbaar. Ortelius had er zich toe bepaald om de kaarten van alle landen, die hij te pakken kon krijgen, op het formaat te brengen van zijn atlasbladen. Dit deed hij zonder veel kritiek, zodat het voorkomt, dat dezelfde landstreek op verschillende kaarten geheel anders wordt afgebeeld. Wel verhoogde hij de waarde van zijn 'Theatrum' door de auteurs van zijn kaarten te noemen en een nauwkeurige lijst van de kaartmakers bij te voegen (de 'Catalogus auctorum') met vermelding van de door hen gemaakte kaarten, ook de kaarten, die hij niet in zijn kaartboek opnam. Deze lijst is een bijzonder waardevolle bron voor de geschiedenis van de kartografie in de zestiende eeuw.[10]

Geheel anders ging Mercator te werk. Hij verwerkte het verzamelde materiaal kritisch en bracht de graden langs de door hem vervaardigde kaarten en op de kaarten zelve aan, zodat alle landen op de juiste plaats van het aardoppervlak en volgens eenzelfde methode werden afgebeeld. Het resultaat was een atlas, die wetenschappelijk op veel hoger peil stond dan Ortelius' kaartboek. Maar het bezwaar van deze werkwijze was, dat Mercator's atlas een arbeid van veel langer adem werd. Wij zagen al, dat, terwijl Ortelius' Theatrum in 1570 gereed was en in 1570 en volgende jaren in een groot aantal uitgaven kon verschijnen, dat het eerste deel van Mercator's atlas in 1584, het tweede deel in 1589 en de gehele atlas pas in 1595 na Mercator's dood het licht zag, terwijl in de volgende jaren één uitgave - in 1602 -, met dezelfde kaarten, maar nu in andere volgorde, hieraan werd toegevoegd.

Toch heeft Mercator's atlas door zijn grotere wetenschappelijke kwaliteiten op den duur Ortelius' Theatrum verdrongen. De koperplaten van Mercator's atlas werden in 1604 door de erfgenamen

(9) Over de atlas van Mercator raadplege men naast de studie van AVERDUNK-MÜLLER-REINHARD: J. KEUNING, *The History of an Atlas. Mercator-Hondius* (Imago Mundi IV, 1947, blz. 36-62). Hier vindt men een volledige opgave van de edities van de atlas Mercator-Hondius met lijsten van de kaarten in deze uitgaven voorkomende.

(10) L. BAGROW, *A. Ortelii Catalogus Cartographorum* (2 delen, Petermanns Mitteilungen, Ergänzungsheft 199 en 210, Gotha 1928, 1930).

verkocht en kwamen in handen van de bekende kartograaf, Jodocus Hondius in Amsterdam. Daar zag in 1606 de eerste uitgave van de atlas Mercator-Hondius het licht, hetgeen er niet weinig toe heeft bijgedragen, dat Amsterdam sindsdien het centrum van de kaartmakerij voor heel de wereld werd. Terwijl de laatste uitgave van Ortelius' Theatrum in 1612 verscheen (Ortelius was in 1598 overleden) werden tussen 1606 en 1637 de atlassen Mercator-Hondius in een groot aantal uitgaven met tekst in het Latijn, Frans, Nederlands en Duits vanuit Amsterdam over de gehele wereld verspreid. En de atlassen van Janssonius, die tussen 1638 en circa 1660 in Amsterdam verschenen en - in concurrentie met de beroemde atlassen van Blaeu - uitdijdden tot een wereldatlas van 11 delen, kunnen nog als voortzetting van de atlassen van Mercator-Hondius worden beschouwd.(11)

Keren wij terug tot het in 1584 verschenen eerste deel van Mercator's atlas en de in 1570 verschenen eerste editie van Ortelius' Theatrum. In beide gevallen was een aantal kaarten van de Nederlanden opgenomen en bestond dus de mogelijkheid om die kaarten samen te vatten tot een nationale atlas van de Nederlanden. Is dit geschied? Zo ja, wanneer? En wie heeft de eerste atlas van de Nederlanden gemaakt, Ortelius of Mercator?

De vraag is reeds ter sprake gebracht door dr. J. Denucé in zijn opstel: *De eerste nationale atlas van onze provinciën (België en Nederland) van 1586*(12). Denucé komt tot de conclusie ‘dat de oudste nationale atlas van onze provinciën het werk is geweest van Abraham Ortelius; hij verscheen in 1586 bij Christoffel Plantijn te Antwerpen.’ Maar iets verder schrijft hij: ‘Het is niet uitgesloten dat Mercator's Zeventien Provinciën verschenen zijn vóór 1592, kort na zijn atlas van 1585; dan zouden we staan tegenover het feit, dat ongeveer in hetzelfde jaar Ortelius en Mercator ieder met hun nationale atlas voor de dag zijn gekomen.’ Het aan het licht komen in het Gemeentearchief van 's Hertogenbosch van een atlas van de

(11) J. KEUNING, *The Novus Atlas of Johannes Janssonius* (Imago Mundi VIII, 1951, blz. 71-98).
(12) Études d'histoire dédiées à la mémoire de Henri Pirenne par ses anciens élèves. Bruxelles, 1937 (verder hier aangehaald als Denucé), blz. 91-103.

Nederlanden van Mercator, die zeker van 1591 of vroeger en zeer waarschijnlijk van vóór 10 oktober 1586 dateert, was voor mij aanleiding de vraag van de prioriteit nog eens nader in het oog te vatten.

Bezien wij eerst Ortelius' atlas van de Nederlanden. Denucé schreef, dat hij vier exemplaren onder ogen kreeg, n.l. één in de Bibliothèque nationale te Parijs, één in eigen bezit, en twee, waarvan hij de verblijfplaats niet noemde[13]. Behalve P., dat ik alleen uit Denucé's beschrijving ken, kwamen mij twee exemplaren onder ogen, n.l. één in het Brits Museum te Londen en één in 1953 aangekocht door de Universiteits-Bibliotheek te Amsterdam. Het is mogelijk, dat een van deze exemplaren, identiek is met een van de door Denucé geziene stukken.

Denucé schreef, dat de vier exemplaren, die hij zag, allen het jaartal 1603 hadden en volgens de opgave op het titelblad 18 kaarten moesten bevatten. De meeste kaarten kwamen voor in Ortelius' Theatrum van 1595. Gewoonlijk waren door latere bezitters een aantal nummers toegevoegd. In P. waren slechts twee nieuwe kaarten toegevoegd. Bij D. waren meer kaarten bijgekomen, n.l. 'Limborch' bij de eigenlijke nederlandse provincies hier gevoegd tussen de kaart van Brabant en die van Luik; tot de 'Frontières' kwamen afbeeldingen van landen, die geen grensstaten zijn, zoals Hungaria, Lotharingia, Burgundia, Hispania, en behalve een kaart van heel Frankrijk en heel Duitsland nog een kaart van de Rijn van Pieter Verbist (van 1672!). Uit de beschrijving van D, die Denucé geeft, blijkt, dat D. bovendien nog een kaart van Utrecht, uitgegeven door Petrus Kaerius in 1616 en een nieuwe kaart van Duitsland van Janssonius, liefst van 1683, bevat, beide natuurlijk bijgevoegd door een latere bezitter. Verder zijn er nog vier kaarten dubbel en nog een in 1683 in Antwerpen uitgegeven kaart van

(13) DENUCÉ II, blz. 23-28 en DENUCÉ, blz. 91-100. Kortheidshalve noemen wij verder het exemplaar te Parijs P, dat van Denucé D, dat in Londen L, dat in Amsterdam A. - P heeft als signatuur Ge DD461; L heeft de signatuur K 118 e 16 en wordt in R.K. DOUGLAS, *Catalogue of the printed maps*, *plans and charts in the British Museum* (London, 1885) op bl. 2920 als volgt beschreven: 'Germania Inferior, vulgo Nederlant, Gallicé Pays-Bas. Apud J.B. Vrintium. 19 tab. 1603 folio.' A. heeft als signatuur 1801 A13 en werd in 1953 voor de Universiteitsbibliotheek aangekocht.

Hongarije[14] ingelast. Totaal waren dus bij de 18 op het titelblad genoemde kaarten nog 12 kaarten toegevoegd, zodat D. dus 30 kaarten bevatte.

Verder schrijft Denucé nog, dat alle vier exemplaren onderlinge verschillen vertoonden. Zo zag hij een exemplaar in oude versierde lederen band met voorin Ortelius' portret door Galle[15]. De kaarten in dat exemplaar waren gekleurd en alle ontleend aan het Theatrum van 1603 met de daartoe behorende tekst, terwijl alle andere exemplaren zonder tekst waren. Op het schutblad tegenover de titel stond: 'Titulus Belgij Orteliani'. Nu duidt Ortelianus steeds de naam aan van Jacob Cool, de neef en erfgenaam van Ortelius. Maar hier wordt de geograaf bedoeld, hetgeen een bewijs te meer is, dat de uitgave wel degelijk het werk was van Ortelius. Op het titelblad waren door dezelfde hand de namen bijgevoegd van zeven kaarten, die de oorspronkelijke uitgave moesten vermeerderen, n.l. 'Limburgum, Antverpiae Marchionatus, Mechlinia, Frislandia, Transisulana, Trajectum, Groninga.'

Tot zover Denucé. Wij laten nu als aanvulling enige gegevens volgen over de exemplaren in het Brits Museum te Londen (L.) en in de Universiteits-Bibliotheek te Amsterdam (A.). Het eerste mocht ik in het vorig jaar in de Map Room van het Brits Museum bestuderen, terwijl de bibliothecaris van de Universiteits-Bibliotheek te Amsterdam, prof. mr. de la Fontaine Verwey zo welwillend was A. voor mij in het Algemeen Rijksarchief te 's Gravenhage te deponeren. Beiden hebben hetzelfde gedrukte titelblad[16], waarop 14 kaarten van de Nederlanden en 4 van de 'Frontières' vermeld

(14) Deze kaart had in 1683, toen Wenen door de Turken belegerd werd, actuele waarde.

(15) Deze kopergravure is afgedrukt in de uitgaven van Ortelius' Theatrum, die in 1595 en later, na de dood van de geograaf, verschenen. Zie Denucé II, blz. 123 en de reproductie aldaar tegenover blz. 68. De gravure was het voorbeeld voor het door P.P. Rubens geschilderde portret, dat men in het Museum Plantin-Moretus kan bewonderen en dat als afb. 1 bij dit artikel is gereproduceerd. Balthasar I Moretus had tussen 1630 en 1636 aan Rubens opdracht gegeven tot het schilderen van een reeks portretten van familieleden en geleerden, waaronder dit portret van Ortelius. Zie H.F. de Bouchery en F. van den Wijngaert, P.P. Rubens en het Plantijnsche huis (Antwerpen 1941), blz. 30 en 32 en afb. 8 tegenover blz. 80 en afb. 13.

(16) Zie afb. 4.

worden, terwijl onderaan Joan Baptist Vrint te Antwerpen als uitgever en 1603 als jaar van uitgave worden genoemd. Op het titelblad van L. is ‘Limborch’ geschreven, nu tussen ‘Namvrcvm’ en ‘Hannonia’. Verder zijn onder het geschreven woord ‘fol(io)’ met inkt de nummers 1-19 vóór de namen van de kaarten geplaatst. De kaarten zelf zijn in de rechterbovenhoek met inkt genummerd volgens de nummers van de inhoudsopgave. Dus luidt de tekst van het titelblad als volgt:

GERMANIA INFERIOR,
VVLGO NEDERLANT
GALLICE PAYS-BAS

fol.		fol.	
1	Belgica	9	Artesia
2	Lvtzenbvrg	10	Flandria
3	Geldria	11	Zelandia
4	Leodivm	12	Hollandia
5	Brabantia	13	Frisia
6	Namvrcvm	14	Frisia Occident.
7	Limborch [geschreven]	15	Frisia Orient.
8	Hannonia		

FRONTIÈRES

fol.		fol.	
16	Bovloignois	18	Lorraine
17	Picardie	19	Westphale.

ANTVERPIAE
APVD IOANNEM BAPT. VRINTIVM
ANNO M.DC.III

Dit zijn dus de kaarten van D. nos. 1-19 zonder de bijvoegingen 20-29. Terwijl D. sub 10 de kaart van Vlaanderen van Mercator in ovaalvorm heeft, die volgens Denucé in het Theatrum van 1570 tot 1590 wordt aangetroffen, heeft L. als kaart 10 de gewijzigde

kaart van Vlaanderen: ‘Flandriae Comitatus Descriptio. Ad autographum Gerardi Mercatoris, in hanc formulam contrahebat, parergaque addebat: Ab. Ortelius 1590’, die vanaf 1590 in het Theatrum werd opgenomen.

L. is gebonden in een fraaie bruin-lederen band met gouden stempel met de naam: EDWARD GWYNN’, blijkbaar de vroegere eigenaar, en het wapen van Engeland in goud. Het kaartboek is, afgezien van het titelblad, geheel zonder tekst, de keerzijde van de kaarten is blank. Het kaartboek bevat de 19 kaarten, in de volgorde zoals op het titelblad is aangegeven.

Bezien wij nu het Amsterdamse exemplaar, dat modern gebonden is. Ook dit exemplaar bevat, afgezien van het titelblad, geen tekst. De fraaigekleurde kaarten zijn aan de keerzijde blank. De gedrukte tekst van het titelblad komt geheel overeen met die van L. en D. Wederom is het woord ‘Limborch’ met inkt bijgeschreven, ditmaal tussen Luik en Brabant. Hier zijn niet, zoals in L, de folia met cijfers aangeduid. Dit laatste zou overigens wel nuttig zijn geweest, want in A. is de volgorde van de kaarten geheel veranderd. Of dit reeds kort na de verkoop, of bij een later herbinden is geschied, is niet na te gaan. Nu vindt men de kaarten als volgt ingebonden: Belgica (= D1), Westphale (= D19), Lorraine (= D18), Picardie (= D17), Boulognois (= D16 en D16*bis*), Frisia Orient. (= D15), Frisia Occident. (= D14), Frisia (= D13), Hollandia (= D12), Zelandia (= D11), Flandria (= D10), Artesia (= D9), Hannonia (= D8), Namurcum (= D7), Brabantia (- D5), Leodium (= D4), Geldria (= D3) en Lutzenburg (= D2). Behalve de eerste kaart van de Nederlanden is dus de volgorde van de kaarten omgekeerd, terwijl de wel op het titelblad vermelde kaart van Limburg aan het recueil ontbreekt. De kaarten komen overigens geheel overeen met de door Denucé gegeven beschrijvingen van D1-19. Ik merkte slechts één verschil op. Onder: ‘Oost ende West Vrieslandts beschryvinghe. Utriusque Frisiarum Regionis Noviss. Descriptio’, staat in D. het jaartal 1568, in A het jaartal 1605. Hieruit blijkt dus, dat het kaartboek A. in 1605 of later is samengesteld, althans dat de kaart van Friesland pas in of na 1605 is bijgevoegd. Verder heeft A. de ovaalvormige

kaart van Mercator van Vlaanderen evenals D, terwijl L. de latere kaart van Mercator van Vlaanderen heeft.

Uit het voorafgaande laat zich het volgende concluderen. De uitgever J.B. Vrints, die na het overlijden van Ortelius' zuster (1600) in het bezit was gekomen van de koperplaten van Ortelius' Theatrum[17], heeft in 1603 een titelblad laten drukken met een lijst van 14 kaarten van de Nederlanden en 4 van enige aangrenzende gewesten. In hetzelfde jaar 1603 kwam de kaart van Limburg als eigen werk van de uitgever Vrints van de pers, die aan de verzameling kaarten werd toegevoegd. Vrints of de koper voegde het woord 'Limborch' - op verschillende plaatsen - op het titelblad bij. Uit het feit, dat kaarten van later datum zijn tussengevoegd blijkt nog duidelijker, dat titelblad en kaarten los verkocht werden en pas later werden ingebonden. Wij stellen ons voor, dat Vrints vanaf 1603 titelblad en kaarten los in voorraad hield en bij aanvraag leverde, waarbij hijzelf en bovendien de koper oude kaarten door nieuwere kon vervangen of nieuwe kaarten kon tussenvoegen.

Als wij alleen moesten afgaan op de exemplaren van deze atlas, die tot op heden te voorschijn zijn gekomen, dan zou men moeten concluderen: in 1603 en volgende jaren heeft J.B. Vrints exemplaren geleverd van een atlas der Nederlanden bestaande uit latere afdrukken van kaarten uit Ortelius' Theatrum, soms nog met andere kaarten aangevuld. Denucé heeft echter in het rijke archief van Plantin aanwijzingen gevonden, dat Ortelius reeds in 1586 een titelblad voor een atlas der Nederlanden bij Plantin liet drukken en dat deze van Ortelius in 1586 en volgende jaren telkens kaarten van de Nederlanden kocht; opvallend is, dat hierbij enige malen stellen van 15 kaarten worden genoemd, terwijl ook op het titelblad van 1603, als wij de toegevoegde kaart van Limburg mede rekenen, 15 kaarten van de Nederlanden worden vermeld. Ook de aanduiding: 'Pais bas avec les frontieres' toont overeenkomst met genoemd titelblad.

Wij laten hier de posten uit Plantin's rekeningen[18] volgen:

'...	Abrahamus Ortelius doibt... 12e Junij 1586... pour impression des titres du Païs-bas pour 1 cent.	18 st.

(17) DENUCÉ II, blz. 87 en 130.
(18) Ontleend aan DENUCÉ II, blz. 202-215.

...	Abrahamus Ortelius... doibt avoir... 20 Julij 1586... 3 Les XV cartes du pais bas 45 st. =	fl. 6. -, 15 st.
	(Dus 3 stellen van 15 kaarten voor 3 stuivers per kaart).	
...	7e Jan. 1587, 60 diverses cartes du païs bas, 2 st. 1/2	fl. 7. -, 10 st.
...	29e Julij (1587). 4 Pais bas avec les frontieres, 38 st.	fl. 7. -, 12 st.
...	10 Decembris (1587). 6 Païs bas f(oli)o, 38 st.	fl. 12.-
...	17e septemb. (1588). 5 Païs bas f(oli)o	fl. 9. -, 18 st.
...	13e Junij (1589). 1 Païs bas f(oli)o	fl. 1. -, 18 st.
...	27e Mars (1590). 1 Païs bas 38 st., 6 cartes diverses 15 st.	fl. 2. -, 13 st.'

Deze rekeningposten maken het waarschijnlijk, dat Ortelius reeds in 1586 en volgende jaren aan Plantin en wellicht ook aan anderen kaartboeken van de Nederlanden verkocht. Of het veel exemplaren geweest zijn? Wij vermoeden van niet. In ieder geval is tot op heden geen exemplaar aan de dag gekomen, zodat de genoemde exemplaren met het jaartal 1603 de oudste kaartboeken van de Nederlanden van Ortelius zijn, die nu bekend zijn.

En nu Mercator's atlas van de Nederlanden.[19] Wij zagen al, dat het eerste deel van zijn wereldatlas in 1585 verscheen in zijn eigen drukkerij in Duisburg en dat dit 51 kaarten bevatte, n.l. 16 van Frankrijk, 9 van de Nederlanden en 26 van Duitsland en dat elk van deze delen een eigen titelblad had[20]. De tekst van het titelblad van de Nederlanden luidt: 'BELGII IN/FERIORIS/ Geographicae/ tabulae./Per Gerardum Mercato/rem Illustriss. Ducis Juliae/Cliviae etc. Cosmographum./Cum Privilegio.'

Dan volgen 4 bladzijden met tekst, bevattende een historischpolitieke schets, geschreven door Dominicus a Burmania, waarin

(19) Zie voor het hier volgende het artikel van J. KEUNING in Imago Mundi, IV, 1947, blz. 36-62, reeds genoemd in noot 9.

(20) De titelbladen van *Galliae* en *Germaniae Geographicae Tabulae* zijn gereproduceerd door AVERDUNK-MÜLLER-REINHARD, Tafel XIII en XIV, tegenover blz. 80 en 82; het titelblad van *Belgii Inferioris Geographicae Tabulae* bij dit artikel, afb. 3.

met geen woord melding wordt gemaakt van de opstand tegen Spanje of de verdeling in Koninklijke en Verenigde Nederlanden, die overigens in het jaar van de val van Antwerpen een feit was geworden. Aan het einde volgt een ‘Index Tabularum Belgii Inferioris,’ waarin de 9 kaarten van de Nederlanden, die reeds vermeld waren in de Index Tabularum Galliae, nog eens worden opgesomd. Aan het slot wordt medegedeeld... ‘Ad regimen Belgij huius pertinet etiam Frisia, quae inter Germaniae tabulas prima est, litera B.’ Terwijl Friesland aldus de eerste speciale kaart van Duitsland is, behoort de kaart van Luxemburg en Trier tot de Nederlandse kaarten. De kaart van Brabant bevat ook Gulik en Kleef. Men ziet, dat de grenzen tussen Germania en Germania Inferior nog niet al te scherp getrokken werden.

Aan de keerzijde van de kaarten is beschrijvende tekst. De kaarten van Frankrijk en Zwitserland hebben de signatuur a-i, k-q, de 9 kaarten van de Nederlanden r, s, t, u, x, y, z, &, ct, en de kaarten van Duitsland A-F, Fij, G, H, I, K-Q, A ij, R, S, T, V, X, Y, Z, AA.

Uit kaarten van dit eerste deel van Mercator's atlas liet zich een atlas van de Nederlanden samenstellen. En dit is geschied. Wij kennen slechts enkele exemplaren. Vooreerst dat uit de Universiteits-bibliotheek te Gent met een Frans titelblad, dat reeds genoemd werd door Van Ortroy en Denucé, en dat wij ter plaatse hebben mogen bestuderen, toen wij het vorig jaar de Arteveldestad bezochten(21). En dan het kaartboek in het stadsarchief van 's Hertogenbosch, waarop een oude inventaris mijn aandacht vestigde(22). Verder noemt V. Hantsch een exemplaar in Dresden als no. 502: ‘Belgii inferioris Geographicae tabulae. Per Ger. Mercatorem, Duysburge editae (1585). 1 Band 2° met 9 kaarten in kopergravure.(23)’

Nemen wij eerst G. ter hand. Het kaartboek is in een oud-

(21) F. VAN ORTROY, *Exposition de la cartographie belge au 16e, 17e et 18e siècles* (Anvers, 1926). Aldaar blz. 11, no. 24; DENUCÉ, blz. 93 en 101. Kortheidshalve noemen wij de exemplaren te Gent en 's Hertogenbosch verder G. en H.

(22) R.A. VAN ZUYLEN jr, *Inventaris van het Groot-Archief der gemeente 's Hertogenbosch* ('s Hertogenbosch, 1860). Aldaar bl. 68: ‘no. 228. Gerardi Mercatoris, Atlas der 17 Ned. provinciën, 1591.’

(23) V. HANTSCH, *Die Landkartenbestände der Königlichen öffentlichen Bibliothek zu Dresden* (Beiheft zum Zentrallblatt für Bibliothekwesen 28, Leipzig, 1904).

perkamenten band gebonden, die 38.5 × 27 cm. meet. Blijkens het stempel was het boek vroeger eigendom van de bekende Gentse bibliofiel P.P.C. Lammers (1762-1836)[24]. Tegenover het schutblad is rechts hetzelfde fraaie Vlaamse cartouche afgedrukt, dat wij op H. en op een afzonderlijk blad in Duisburg zullen ontmoeten. In het cartouche is het volgende inschrift afgedrukt: 'Les XVII/Provinces du Pais Bas,/ comme de Flandres, Brabant,/Holland etc. avec les Frontières/des pais circonvoisins. Diligement/descrittes & mises en lumiere per/Gerardus Mercator Cosmographe/du trenoble Duc de Gulick, Cleue,/ Bergh etc./ Imprimé à Duys/burgh.'

Op het volgende blad rechts is onder de woorden: 'CHARTES CONTE/NVZ EN CESTE OEVVRE' dezelfde tekst afgedrukt als in H. onder de woorden '**Inhalt dieses Buchs**'.

De keerzijde der kaarten is blank, maar op de achterzijde van de linkerhelft is geschreven: 'A. Germania, B. Gallia Gener... V. Westphalia, Coloniae Episc Bergae duc, marc et Waldeck Com.' Verder is in de rechteronderhoek van de keerzijde geschreven: 'A, B, C... V.' en in de rechterbovenhoek: 'G, Gallia, br. et N, bol. guines, Loth, Loth... V. berg ducatus et Colon, diocesis'. De inhoud van het kaartboek komt overeen met de bovengenoemde inhoudsopgave en bevat dus de volgende 20 kaarten:

A.	Germania[25]	= Keuning no. 26
B.	Gallia Gener.	= Keuning no. 1
C.	Brittania et Normandia	= Keuning no. 2
D.	Bolonia et Guines	= Keuning no. 5
E.	Lotharinga	= Keuning no. 9
F.	Etiam Lotharingia	= Keuning no. 10
G.	Belgium Generale XVII provinc.	= Keuning no. 17
H.	Flandria	= Keuning no. 18
I.	Artesia et Cambresia	= Keuning no. 23
K.	Hannonia, Namurcum et Leodiens. Episc. pars	= Keuning no. 24

(24) Zijn levensbeschrijving in Biographie Nationale de Belgique, XI (1890-1891), col. 220-221.
(25) Wij namen hier de geschreven namen op de achterzijde van de kaarten over.

L.	Lutzenburg Trier	= Keuning no. 25
M.	Brabant, Luyck, Limbourg, Gulick, Cleve	= Keuning no. 19
N.	Zeelandt	= Keuning no. 21
O.	Hollandt, Utrecht	= Keuning no. 20
P.	Gelderlandt, Overyssel	= Keuning no. 22
Q.	Frieslandt	= Keuning no. 27
R.	Embden et Oldenburg	= Keuning no. 28
S.	I Westphalia, bremen et hoya com.	= Keuning no. 29
T.	II a Westphalia, Munster, paterborn, Colsch	= Keuning no. 30
V.	III a Westphalia. Coloniae Episc. Bergae duc. Marc et Waldeck com.	= Keuning no. 31

In dit kaartboek zijn dus uit het eerste deel van Mercator's wereldatlas opgenomen de 9 kaarten van de Nederlanden als G-P, van Gallia de kaarten B-F en van Germania de algemene kaart van Duitsland als A, de kaart van Friesland als Q en als R-V de kaarten van duitse gebieden, die de Nederlanden aan de oostzijde begrenzen.

Bezien wij nu het kaartboek van het stadsarchief te 's Hertogenbosch (H.)[26]. Ook deze atlas is in een contemporaine band gebonden, metende 39.5 × 28 cm. Op het voorplat is binnen een smalle rand in de vorm van een staande rechthoek geschreven, boven: ‘PRO SCABINIS HVIVS/CIVITATIS’ en onder: ‘ANNO/1591.’ In het midden is een klein sierlijk vignet in ruitvorm.

De inhoud van het kaartboek begint met twee blanko bladen, waarna men op het titelblad rechts een afdruk van hetzelfde sierlijke vlaamse cartouche aantreft als in het Gentse exemplaar[27]. Maar nu luidt het inschrift in het duits: ‘/Die XVII/Niderlandische Prouinci/en, als Flanderen, Brabandt,/Hollandt, Zeelandt, etc. mitt den/vmbligenden grensen. Gar vlyszich de/scribiert, vnd

(26) Een woord van dank aan de Heer L.P.L. PIRENNE, gemeentearchivaris van 's Hertogenbosch, voor gegeven inlichtingen en de bereidwilligheid H. voor mij in het Algemeen Rijksarchief te deponeren.

(27) Zie afb. 5.

im druck ausz gegeben,/durch Gerardum Mercatorem, des/ Hochgeborenen Fursten undt Hern/Hertzoghen zu Gulich, Cleue,/ vndt Berghe &c. Cosmo-/graphum./Gedruckt zu Duys/burgh.' Boven aan de bladzijde is geschreven: 'Pro dominis scabinis.'

Merkwaardig is, dat hetzelfde cartouche, waarbinnen in Gent de Franse, en in 's Hertogenbosch de Duitse titel van de atlas is afgedrukt, met een Engelse tekst wordt aangetroffen op een los titelblad, dat zich in 1914 in het Mercator-museum in Duisburg bevond. De tekst luidt daar: 'The Seuēteene/Prouinces of the Lowe/countries; as Flandres, Bra-/bant, Holland, Zeeland, &c./ with the borderīg landes round/about; Diligently descriuet/and set forth by Gerardus/Mercator Cosmographer of/the most noble Duke/of Cleue &c.' en onderaan: 'Imprinted at Duysburg.'[28] Houden wij het titelblad van H. tegen het licht dan blijkt, dat de Duitse tekst opgeplakt is, over de Engelse tekst heen, die wij uit het titelblad te Duisburg kennen.

Na het titelblad komt het blad met de gedrukte: '**Inhalt dieses Buchs.**', waaronder in 2 kolommen achter de letters A-V de aanduiding van de 20 kaarten volgt, die wij in G. aantroffen. Men heeft echter in 's Hertogenbosch kaarten bijgevoegd en rechts van de gedrukte inhoudsopgave een geschreven 'Tabula huius libri' bijgeschreven, waaronder de benaming van de 23 toen opgenomen kaarten. Achter de gedrukte '**Inhalt dieses Buchs**' zijn de cijfers van deze nieuwe inhoudsopgave geschreven[29].

Helaas is het kaartboek niet ongeschonden tot ons gekomen. Het zal zeker vaker herbonden zijn, waarbij gelukkig de oude band bewaard is gebleven. Verscheidene kaarten ontbreken echter.

Vragen wij ons eerst af welke kaarten zijn toegevoegd. Het zijn de nummers 1-4 van de geschreven inhoudsopgave, n.l. 'Typus Orbis', 'Hispania', 'Italia' en 'Brittanicae Insulae'. Bij het verder doorbladeren van de atlas blijkt de eerste van deze kaarten te ontbreken, terwijl de kaarten van Spanje, Italië en Engeland... de drie kaarten van deze landen uit Ortelius' Theatrum blijken te

(28) Gereproduceerd door AVERDUNK-MÜLLER-REINHARD, Tafel XII, tegenover bl. 80. De schrijvers meenden ten onrechte, dat het blad behoord had tot een voor Engeland bestemde *kaart* van de Nederlanden.

(29) Zie afb. 6.

zijn. Waarschijnlijk zal dus ook Ortelius' wereldkaart ‘Typus Orbis’ in 's Hertogenbosch zijn toegevoegd en later verloren gegaan. Verder ontbreken de tweede kaart van Lotharingen (Keuning no. 12) en de kaarten van Holland en Zeeland.

De maker van de geschreven inhoudsopgaaf heeft zich enige malen vergist. Als no. 11 noemt hij Zelandia, terwijl men in het kaartboek daar de kaart van de zeventien Nederlanden (‘belgica’) aantreft. De fout is te verklaren, daar men op laatstgenoemde kaart van Mercator een cartouche aantreft, waar onder de woorden... ‘Zeelant insularum loca aliquot numeris signata’ een aantal plaatsen in Zeeland met cijfers aangeduid zijn. De snuggere maker van de geschreven index duidde de kaart van de Nederlanden nu maar als een kaart van Zeeland aan. Blijkbaar ontbrak toen reeds de werkelijke kaart van Zeeland. De na de kaart van Gelderland (19) geplaatste kaart van Friesland, die dus het nummer 20 had moeten krijgen, kreeg het in de lijst ten onrechte vrijgekomen no. 18, terwijl bovendien ‘Frisia occidentalis’ daar als no. 20 vermeld wordt.

Uit dit alles kunnen wij ons een beeld vormen over het ontstaan van dit kaartboek. Nadat in 1585 het eerste deel van Mercator's wereldatlas in zijn eigen drukkerij was gedrukt, heeft hij een aantal kaarten van de Nederlanden en aangrenzende gewesten tot een atlas verenigd. Hij liet een fraai Vlaams cartouche in kopergravure snijden en daarbinnen drukte hij de titel van de atlas af, in het Frans, Duits of Engels volgens de bestemming van het exemplaar. Er volgde een inhoudsopgave, ook met opschrift in verscheidene talen. Deze titelbladen en de kaartbladen zelf werden los geleverd. De koper liet zelf het boek binden, na al of niet kaarten te hebben toegevoegd.[30]

(30) Het bekende stedenboek van Braun en Hogenberg, dat tussen 1572 en 1617 in 6 delen verscheen, werd op dezelfde wijze ‘in albis’ verkocht. De delen werden door de kopers, vaak veel later, op de meest verschillende wijze gebonden, soms in 6, soms in 2 of 3 banden. Vaak werden later verschenen kaarten, vóórdat de boeken gebonden werden, tussengevoegd. Zo komt het voor, dat men in een boek met een titelblad van 1575 een kaart van 1620 aantreft. Zie mijn *Bijdrage tot de dateering van de oudere Nederlandsche stadsplattegronden*, (Nederlandsch Archievenblad, 49, 1941-1943, ook afzonderlijk uitgegeven 's Gravenhage 1942, blz. 37-38) en DENUCÉ I, blz. 271-272.

Afb. 5 - Cartouche met Duitse titel van Mercator's Atlas van de Nederlanden. 's Hertogenbosch, Gemeentearchief
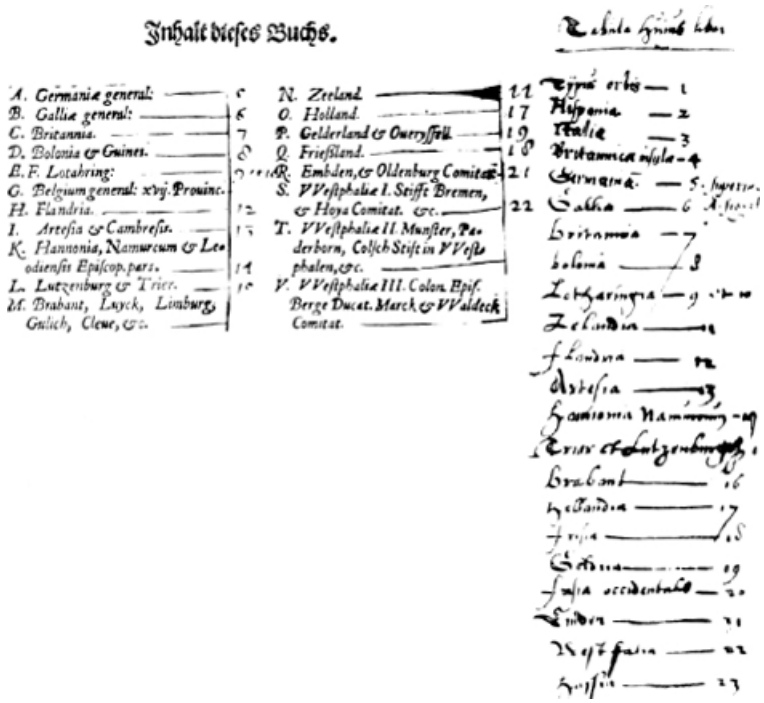
Inhalt dieſes Buchs.

Tabula huius libri

A. Germaniæ generalis: 5
B. Galliæ generalis: 6
C. Britannia. 7
D. Bolonia & Guines. 8
E. F. Lotharing: 9 10
G. Belgium generale: xvij. Prouinc. 11
H. Flandria. 12
I. Artesia & Cambresis. 13
K. Hannonia, Namurcum & Leodiensis Episcop. pars. 14
L. Lutzenburg & Trier. 15
M. Brabant, Luyck, Limburg, Gulich, Cleue, &c. 16
N. Zeeland 17
O. Holland. 18
P. Gelderland & Ouerysſell 19
Q. Frieſsland. 20
R. Embden, & Oldenburg Comitat. 21
S. VVestphaliæ I. Stiffe Bremen, & Hoya Comitat. &c. 22
T. VVestphaliæ II. Munſter, Paderborn, Colſch Stift in VVestphalen, &c.
V. VVestphaliæ III. Colon. Epiſc. Berge Ducat. March & VValdeck Comitat.

Typus orbis — 1
Hiſpania — 2
Italiæ — 3
Britannicæ inſulæ — 4
Germaniæ — 5
Gallia — 6
Bolonia — 8
Zelandia — 17
Frisia — 18
Frisia occidentalis — 20
Groningen — 21
Overyssell — 22
Hollandia — 16
Brabant — 15

Afb. 6 - Inhoudsopgave van Mercator's Atlas van de Nederlanden. 's Hertogenbosch, Gemeentearchief

De minimum-inhoud van de atlas van de Nederlanden waren de 9 kaarten, die in het eerste deel van Mercator's wereldatlas met een afzonderlijk titelblad waren afgedrukt. Zulk een exemplaar bevindt zich wellicht in Dresden, waar een: 'Belgii inferioris Geographicae tabulae. Per Ger. Mercatorem, Dusburgi editae [1585]. 1 Band 2°, met 9 kaarten in kopergravure gesignaleerd zijn(31).

Het Gentse exemplaar is een voorbeeld van een wat meer uitgebreide atlas van de Nederlanden. Men heeft hier, behalve de genoemde 9 kaarten nog opgenomen de overzichtskaarten van Frankrijk en Duitsland met detailkaarten van aan de Nederlanden grenzende gebieden. Wij mogen op grond van de titelbladen van G. en H. aannemen, dat Mercator aldus ook een uitgebreidere atlas van de Nederlanden met 20 kaarten afleverde.

In 's Hertogenbosch heeft men op eigen manier het kaartboek aangevuld. En wel curieus genoeg, niet met kaarten van Mercator, maar uit Ortelius' Theatrum. Het jaartal 1591 op de band maakt reeds zeker, dat dit kaartboek in dat jaar of vroeger voor het stedelijk bestuur van 's Hertogenbosch is aangekocht. Een gelukkige vondst van de Gemeente-archivaris, de Heer L.P.L. Pirenne, die op mijn verzoek een onderzoek in de stadsrekeningen instelde, maakt het zeer waarschijnlijk, dat de aankoop van Mercator's kaarten reeds vóór 1 oktober 1586, dus dadelijk na het verschijnen van het eerste deel van de atlas, plaats vond. Immers in de stadsrekening van Bamis (1 oktober) 1585 to Bamis 1586 komt een post voor 'Item betaelt Jannen Sceffer van tgheen hy de stadt gelevert heeft dit Jaer deser Rekeninge soe aen pappier, placcaten ordinancien te drucken, scryffboeken voor de dieners ende andere verscheyden boeken, *carden* ende conterfeytingen, beloopende volgende syn memorie van stuck te stuck overgegeven... XXV guldens IX 1/2

(31) Zie noot 23. DENUCÉ bl. 93 vermeldt, dat in 1586 de kaarten van Frankrijk, Duitsland en de Nederlanden afzonderlijk in de handel kwamen, geleverd door Rumold Mercator volgens de archieven van het Plantijns Museum. De 9 kaarten van *Belgium* verschenen in het Frans, het Latijn en het Italiaans. DENUCÉ II, bl. 321: '(septembre 1586): De Rumold Mercator... 6 Belgia gallice folio, fl. 18. 2 Eadem latine et italice folio fl. 12.' Een exemplaar met Latijnse tekst is blijkbaar in Dresden.

stuyver.'[32] Wij mogen als vrijwel zeker aannemen, dat deze uitgave voor 'carden' betrekking heeft op de aankoop van de kaarten van Mercator's atlas. Want, terwijl in de rekeningen meermalen melding wordt gemaakt van leveringen aan de stedelijke regering door Jan Scheffer[33] is dit de enige plaats, waar van aankoop van kaarten gewag wordt gemaakt. De atlas moet dus vóór 1 oktober 1586 aan de stad zijn geleverd. Jammer genoeg is de gespecificeerde memorie niet bewaard gebleven. Overigens mogen wij een woord van lof niet onthouden aan de stadsregering van 's Hertogenbosch, die dadelijk na verschijnen de nederlandse kaarten van Mercator aankocht en vóór 1591 reeds aanvulde met kaarten van Ortelius; en evenmin aan de beheerders van het stadsarchief, die zowel de atlas als genoemde rekeningpost voor het nageslacht hebben bewaard. Het exemplaar te 's Hertogenbosch is dus de oudste bewaard gebleven atlas van de Nederlanden.

Samenvattend kunnen wij constateren, dat na het verschijnen van Ortelius' Theatrum in 1570 mogelijk was een atlas van de Nederlanden samen te stellen. De door Denucé uit het archief van Plantin gepubliceerde gegevens maken het waarschijnlijk, dat dit in 1586 en volgende jaren geschied is. De oudste exemplaren, die men heeft teruggevonden, dateren echter alle van 1603 of later.

Na het verschijnen van het eerste deel van Mercator's wereldatlas in 1585 kon een atlas van de Nederlanden uit Mercator's atlas worden samengesteld. Denucé maakte reeds aannemelijk, dat dit al in 1592 geschied was. Immers leverde Rumold Mercator in dat jaar '4 Les 17 Provinces, fl. 2 1/2... fl. 10. -' aan Plantin[34]. Het exemplaar in 's Hertogenbosch is zeer waarschijnlijk reeds vóór

(32) De rekeningpost was reeds, zij het niet geheel juist, afgedrukt in R.A. VAN ZUYLEN, *Inventaris der archieven van 's Hertogenbosch*, *chronologisch opgemaakt en de voornaamste gebeurtenissen bevattende; stadsrekeningen 1399-1800; 2de deel*, *van 1568-1700*, ('s Hertogenbosch 1866), blz. 1060-1061.

(33) Jan Scheffer was eigenaar van de in die tijd meest vooraanstaande drukkerij in 's Hertogenbosch. Hij behoorde tot een geslacht, dat van 1541 to 1796 onafgebroken een drukkerij ter plaatse exploiteerde. Zie CH. C.V. VERREYT, *Het geslacht Schoeffer*, *later Scheffer en Scheffers te 's Hertogenbosch van 1541-1796 in betrekking tot de boekdrukkunst* ('s Gravenhage, 1888).

(34) DENUCÉ II, blz. 322.

1 oktober 1586 en zeker in of vóór 1591 aan het stadsbestuur geleverd.

Zowel het kaartboek van Ortelius als dat van Mercator is echter niet in grote oplage verspreid. Uit hetgeen hierboven is medegedeeld kan integendeel de gevolgtrekking worden gemaakt, dat de kaartboeken per stuk of in kleine aantallen werden geleverd en wel niet-ingebonden. De verkoper of de koper kon aldus kaarten vervangen en toevoegen, vóórdat het boek gebonden werd.

Bij dit alles moeten wij in aanmerking nemen, dat het begrip atlas nog nieuw en weinig ontwikkeld was. Dit geldt in het bijzonder voor nationale atlassen. En nog meer in het bijzonder voor een atlas van de Nederlanden. Denucé merkt terecht op, dat reeds omstreeks 1550 een atlas van de Nederlanden tot de mogelijkheden behoorde. Immers Jacob van Deventer, de ‘vader van de nederlandse kartografen’, had in de jaren 1536-1547 zijn kaarten van Brabant, Holland, Gelderland, Friesland en Zeeland gemaakt(35). Samen met Mercator's kaart van Vlaanderen en de kaarten van de Waalse gewesten van Jean en Jacques Surhon vormden deze kaarten voldoende materiaal voor een atlas der Nederlanden. Echter, al deze in opdracht van de overheid gemaakte kaarten werden geheim gehouden. En bovendien, de nog zwakke eenheid van de zeventien gewesten bestond eerst sinds kort, zodat niemand blijkbaar behoefte had aan een atlas van de Nederlanden.

Wij kunnen de in dit artikel beschreven kaartboeken van Ortelius en Mercator als *proeven* voor een atlas der Nederlanden beschouwen. De eerste atlas van de zeventien gewesten, die in flinke oplage gedrukt en verspreid werd en waarvan de exemplaren een nietwisselende inhoud hadden, was Pieter van der Keere's ‘Germania inferior, id est XVII Provinciarum ejus... Tabulae geographicae, Amstelodami impensis Petri Kaerii 1617’, folio, met 24 kaarten. In 1622 verscheen een tweede Latijnse uitgave en bovendien een Franse uitgave met tekst in het frans. Wel merkwaardig, dat de eenheid van de 17 Nederlanden aldus gedemonstreerd werd, enige jaren nadat het twaalfjarig bestand juist de staatkundige

(35) *De kaarten van de Nederlandsche provinciën in de zestiende eeuw door Jacob van Deventer. Afgebeeld op ware grootte, met een inleiding van* B. VAN 'T HOFF ('s Gravenhage, 1941).

scheiding tussen Noord en Zuid voorlopig bezegeld had. En nog merkwaardiger is, dat men tot diep in de 18de eeuw kaarten van de zeventien gewesten aantreft, waarop de scheiding tussen Noord en Zuid niet of nauwelijks is aangegeven. Een bewijs, dat men ook toen de verbondenheid van alle nederlandse gewesten, die in onze dagen in de Benelux gelukkig herleeft, sterk is blijven voelen.

Tenslotte de reeds door Denucé opgeworpen vraag of de Nederlanden vroeger of later dan andere landen een nationale atlas kregen. Zeker merkwaardig is, dat Zwitserland - naast de Verenigde Nederlanden de enige Republiek in wording, die men kende, - op de oudste nationale atlas kan bogen. In 1552 werden Johann Stumpf's *Landtafeln der Schweiz* als eerste nationale atlas uitgegeven(36).

Dan volgt in tijdsorde de beroemde atlas van Engeland, samengesteld door Christopher Saxton, bestaande uit een overzichtskaart van Engeland en 34 graafschapskaarten, gegraveerd in de jaren 1574-1579.(37) De meeste kaarten waren gegraveerd door... uitgeweken Brabanders en Vlamingen, Remy Hogenberg, Leonard Terwoord en Cornelis de Hooghe. Een duidelijk bewijs voor de grote culturele invloed van de Nederlanden in Engeland.

En dan Bouguereau's atlas van Frankrijk: *Le Theatre François*, in 1594 in Tours uitgegeven. Denucé(38) wijst er reeds op, dat de 15 kaarten van deze atlas gegraveerd werden door den Antwerpenaar Gabriel Tavernier en dat de meeste kaarten ontleend waren aan Ortelius' Theatrum en Mercator's atlas. Ook hier zien wij weer, dat de kartografische bedrijvigheid in de Nederlanden en in het bijzonder in Antwerpen zich tot ver buiten de grenzen deed gevoelen.

Als laatste in de rij van nationale atlassen noemen wij Antonio Magini's atlas van Italië, verschenen in 1620, dus enkele jaren na

(36) Reeds eerder waren 8 door Stumpf getekende kaarten opgenomen in de in 1548 verschenen *Schwyzer Chronik* van Stumpf. De atlas van 1552, met 12 kaarten, is in 1942 in reproductie uitgegeven door L. WEISZ onder de titel: '*Die Landkarten des Johann Stumpf*, 1538-1547.'

(37) Een fraaie reproductie-uitgave verscheen in 1933: *Facsimile Reproductions of the maps in Saxton's Atlas*, *1574-1579*. Zie ook EDW. LYNAM, *Introduction to Saxton's Atlas of England and Wales*, *1574-1579* (1939).

(38) Blz. 102.

Kaerius' atlas van de Nederlanden. Ook in de Italiaanse atlas Nederlandse invloed; immers werd gebruik gemaakt van de diensten van een Nederlandse graveur en van een Engelse graveur, die het vak in Holland geleerd had[39].

Les plus anciens atlas des Pays-Bas

A qui doit-on le premier atlas universel? Quel est l'atlas le plus ancien des Pays-Bas?

Anvers est sans conteste le lieu de naissance du premier atlas moderne, notamment du célèbre 'Theatrum Orbis Terrarum' d'Abraham Ortelius. L'édition princeps de 1570 fut suivie jusqu'en 1612 de toute une série d'éditions avec texte en différentes langues. F.C. Wieder a réfuté la thèse de Porena, selon laquelle le Romain Antonio Lafreri serait l'auteur du premier atlas. Ces recueils de Lafreri et d'autres à Rome avaient toujours un contenu différent et ne présentaient donc pas le caractère essentiel d'un atlas. Ils sont d'ailleurs postérieurs à 1570.

A peu près en même temps qu'Ortelius, l'ami de celui-ci, le célèbre géographe Gérard Mercator, à Duisburg, s'attela à une même tâche. En 1569 parut sa célèbre mappemonde 'ad usum navigantium'. Quelques exemplaires sont seulement connus. Un exemplaire de cette carte en forme d'atlas (composé de trois exemplaires découpés et qui présente plutôt les aspects d'une carte maritime que d'une carte géographique) est notamment conservé au Musée Maritime 'Prins Hendrik' à Rotterdam. Il ne s'agit donc tout au plus que d'un atlas à tirage très limité.

Ortelius, en compilant son 'Theatrum', se servait des meilleures cartes de tous les pays qui lui tombaient entre les mains, mais elles étaient néanmoins de valeur inégale. Il se contentait de citer les noms des auteurs dans un 'Catalogus Cartographorum' et - souvent - de les indiquer sur la carte même. De ce fait son atlas est assez disparate.

Mercator s'y prenait d'une toute autre façon. Il vérifiait les cartes et y apportait des degrés. Ses cartes sont donc bien à lui et présen-

(39) F.C. WIEDER, *Oude kaarten in Italië.* (Tijdschrift Aardrijkskundig Genootschap, 40, 1923, blz. 379-409). Zie aldaar blz. 406-407.

tent en même temps une grande unité. Cette méthode critique de Mercator en était cependant la cause, que son atlas ne fut achevé qu'après sa mort. En 1585 parut la première partie contenant des cartes de la France, des Pays-Bas et de l'Allemagne, suivie en 1589 de la seconde partie avec des cartes de l'Italie et des Balkans. Finalement, en 1595, un an après la mort de Mercator, fut publié la troisième partie. Mais la Péninsule ibérique et plusieurs cartes détaillées des continents hors de l'Europe manquaient toujours.

Judocus Hondius achetait à Amsterdam en 1606 les cuivres de Mercator: de nombreuses éditions (avec textes en langues différentes) de l'atlas Mercator-Hondius parurent à Amsterdam jusqu'en 1637. Les atlas de Janssonius, dont les éditions se suivaient assez régulièrement jusqu'en 1660 et qui rivalisaient avec les célèbres atlas de Blaeu, peuvent être considérés comme les derniers dérivés de l'atlas de Mercator, qui se maintenait plus longtemps que le *Theatrum* d'Ortelius grâce à ses qualités scientifiques plus élevées.

Après la parution de la première édition du Theatrum d'Ortelius en 1570 et, plus tard, en 1585, de la première partie de l'atlas de Mercator, il était possible de réunir les cartes des Pays-Bas en un atlas national. Ce qui a été fait. Denucé connaissait quatre exemplaires d'un tel atlas, composés de cartes du Theatrum d'Ortelius, portant tous la même date de 1603, et ornés du même frontispice de Jean-Baptiste Vrints, qui avait acheté en 1602 les cuivres du Theatrum. Mais le contenu n'était pas le même. Aux 14 cartes des Pays-Bas de même qu'aux 4 cartes des contrées voisines, mentionnées sur la page de titre, avaient très souvent été ajoutées de nouvelles cartes par des possesseurs ultérieurs. Entre autres une carte du Limbourg (mentionnée dans une note manuscrite sur la page de titre) qui fut éditée en 1603 (par Vrints). Ceci est le cas avec l'exemplaire de la Bibliothèque de l'Université d'Amsterdam, décrit dans notre article. Le British Museum à Londres possède un exemplaire qui ne contient que les 19 cartes susdites. On y retrouve, comme dans l'exemplaire d'Amsterdam, le frontispice de Vrints, la date de 1603 et la carte du Limbourg (relevé à la main sur la page de titre).

A en juger d'après les comptes dans les archives plantiniennes publiés par Denucé, il est probable qu'on avait déjà imprimé en

1586 la page de titre d'un atlas des Pays-Bas pour Ortelius et que dans cette même année ainsi que dans les années suivantes, des exemplaires de cet atlas furent vendus. Mais on n'a retrouvé jusqu'à présent aucun exemplaire avec une date antérieure à celle de 1603.

Des exemplaires de l'atlas des Pays-Bas de Mercator se trouvent à la Bibliothèque de l'Université de Gand et aux Archives communales de Bois-le-Duc. L'exemplaire de Gand réunit les 9 cartes des Pays-Bas avec des cartes générales de la France et de l'Allemagne, ainsi qu'avec quelques cartes de contrées voisines. Toutes ces cartes sont citées dans une table des matières imprimée et non datée. Elles ont été empruntées à la première partie de l'atlas de Mercator.

La reliure de l'exemplaire de Bois-le-Duc porte la date de 1591 et la mention, que le livre a été acquis pour l'Autorité municipale. Dans les comptes de la ville on a retrouvé un article, permettant de conclure que l'achat avait déjà eu lieu avant le 1 octobre 1586. L'exemplaire de Bois-le-Duc est donc le plus ancien exemplaire connu d'un atlas national des Pays-Bas. Il est intéressant de noter que l'on a ajouté plus tard plusieurs cartes, parmi lesquelles il y en a qui se retrouvent dans le Theatrum d'Ortelius.

En 1914 se trouvait au Musée Mercator à Duisburg une page de titre avec un texte anglais pour un atlas des Pays-Bas de Mercator. Constatation intéressante: dans l'exemplaire de Bois-le-Duc on a collé un titre allemand sur le texte anglais, tandis que l'exemplaire de Gand porte un texte français du même titre. Il en résulte que les atlas étaient vendus par pièce ou en nombre limité et qu'ils n'étaient pas reliés. Le vendeur ou l'acheteur avaient la possibilité d'y insérer des cartes avant de faire relier le livre.

Le premier atlas des Pays-Bas, qui fut publié en un tirage élevé d'exemplaires identiques, est l'atlas des Dix-sept Provinces de Petrus Kaerius, paru à Amsterdam en 1617 et réimprimé en 1622: à peu près en même temps que l'atlas de l'Italie d'Antonio Magini (1620). Mais les Pays-Bas (et l'Italie) furent devancés par la Suisse (Landtafeln der Schweiz de Johann Stumpf, 1552), l'Angleterre (l'atlas de l'Angleterre et du Pays de Galles de Christopher Saxton, 1574-1579) et la France (le Théatre François de Bouguereau, 1594).

Een onuitgegeven gedicht van Christoffel Plantin in het album amicorum van Abraham Ortelius

door I. Vertessen
(Antwerpen)

Reeds omstreeks 1558 werden betrekkingen tussen Plantin en Ortelius aangeknoopt(1); van 1570 af, datum van de eerste uitgave van het *Theatrum Orbis Terrarum*, bij Gillis Coppens van Diest, schijnt er een hechte vriendschap tussen beiden ontstaan te zijn, die tot de dood van Plantin duurde.

Er waren, in het kleine poëtische oeuvre van Chr. Plantin, reeds twee gedichten bekend, die een zeker verband met Ortelius hebben, nml. deze, die voorkomen in de Franse uitgave van het *Theatrum* van 1581; zij zijn gericht: 'Au prudent Sénat et peuple d'Anvers' en 'Au débonnaire spectateur et lecteur du théâtre d'Abraham Ortel, géographe trèsexpert'(2). De toon van deze gedichten bewijst wel, dat er een hartelijke verstandhouding tussen Plantin en Ortelius heerste.

Het hoeft ons dan ook niet te verwonderen, dat wij in het *Album Amicorum* van Ortelius een opdracht van Plantin vinden, gedateerd 8 september 1574.

Dit *Album Amicorum*, na de dood van Ortelius aan zijn neef J. Cools in Engeland gezonden, berust nu in Pembroke College te Cambridge (Eng.). In 1955 kon het, ter gelegenheid van de tentoonstelling 'Antwerpen's Gouden Eeuw' in onze stad ge-

(1) ROOSES, M., *Ortelius et Plantin*, Antw., 1881.
(2) M. Sabbe neemt ze op in zijn uitgave van: ROOSES, M., *Les rimes de Plantin;* 2e éd. augm. Antw., 1922.

De bien long temps ie me sens oblige
A tes vertus et Graces desirables:
Pource mō cueur cest a toy engagé
Dun gage libre, et liens amiables;
Qui a iamais, en CHRIST. serōt durables
Veu que tu as, mō ABRAHAM ORTEL,
Prins pour ton but ses vertus admirables;
Et que par grace en moy iay desiré tel.
Sus donc, amy, quittōn tout corps mortel.
Pour estre serfs à la diuine grace
De IESVS CHRIST, lequel rend immortel
Quiconque en luy se fie, et suit sa trace.
ABRAHAMO
ORTELIO REGIO
GEOGRAPHO, VIRO ob
candore, prudentia ce
teris q virtutib ornatiss in
vera, ideoque perpetua
AMICITIE SYMBOLVM
CHRISTOPHORVS PLANTI
NVS REGIVS TYPOGRAPHVS
scribebat, ipsa die statua
tuti B. Virginj sacrata
Anno Domini
M.D.LXXIV.
LABORE ET CONSTANTIA
Le saincT LABEVR constant, ouurāt en PACIENCE
D'enuie et d'enuieux surpasse la science.

De bladzijde geschreven door Chr. Plantin in het ‘Album Amicorum’ van Abraham Ortelius

exposeerd worden. Wij hadden toen ook het geluk het handschrift te kunnen zien en bestuderen(3). Jammer genoeg, werd het nog nooit uitgegeven. Wel werd door de heer J. Puraye, uit Luik, een uitgave persklaar gemaakt, waarvan wij hopen, dat zij eerlang het licht zal mogen zien.

Kortelings maakte Dr Vervliet, adjunct-conservator van het Museum Plantin-Moretus, ons opmerkzaam op een uitgave van drie bladzijden uit het *Album Amicorum*(4). M. Rooses geeft de beschrijving van de bladzijden getekend en geschreven door Joris Hoefnagels en Lucas de Heere en deze, die Ortelius-zelf aan Pieter Breughel de Oude wijdde. Rooses had het handschrift zelf niet gezien, doch baseerde zich op afschriften, gemaakt door J.H. Hessels, de uitgever van de correspondentie van Ortelius.

Het blad, door Plantin in het album van zijn vriend getekend en geschreven ziet er als volgt uit: het valt eigenlijk uiteen in drie delen; in het midden een vignet bestaande uit een compositie van boeken, lauwertakken en een grote passer, waaronder op een banderol de zinspreuk: *Labore et Constantia.* Mogelijk is dit vignet door Plantin-zelf getekend, maar dit is natuurlijk niet te achterhalen.

In een uitgespaard medaillon heeft Plantin een opdracht in het Latijn geschreven: Abrahamo Ortelio Regio Geographo, viro animi candore, prudentia ceterisq[ue] virtutib[us] ornatiss[imo] in verae ideoque perpetuae amicitiae symbolum, Christophorus Plantinus Regius Typographus scribebat, ipsa die Nativitati B. Virgini matri dicata, Anno Domini M.D.LXXIV.

Wat wij vrij kunnen vertalen door: Chr. Plantin, Kon. Typograaf, heeft dit geschreven, op de dag opgedragen aan de geboorte van de H. Maagd, in het jaar 1574, voor A. Ortelius, Kon. Geograaf, een man van een grote eenvoud van ziel, wijs en uitgerust met vele deugden, als symbool van een ware en nooit eindigende vriendschap.

(3) Vgl. onze bijdrage *Het Album Amicorum van Abraham Ortelius* in Antwerpen, 3, 1957, blz. 98-101.

(4) ROOSES, M., *Ortelius' Album Amicorum;* in De Vlaamse School, 2 (1889), 21-22.

Onder dit vignet komen twee versregels, paraphrase op de zinspreuk van Plantin:

> Le sainct Labeur constant, ouvra[n]t, en Pacience
> D'envie et d'envieux surpasse la science.

De bovenste helft van het blad is ingenomen door een twaalfregelig gedicht, dat tot hiertoe niet bij de verzen van Plantin opgenomen was.

> De bien long temps je me sens obligé
> A tes vertus et Grâces désirables:
> Pource mo[n] cueur c'est a toy engagé
> D'un gage libre, et liens aimables;
> Qui a jamais, en Christ sero[n]t durables
> - Veu que tu as, mo[n] Abraham Ortel,
> Prins pout ton but ses vertus admirables;
> Et que; par grace, en moy iay désir tel.
> Sus donc; amy, quicton tout corps mortel
> Pour estre serfs à la divine grace
> De Jesus Christ, lequel rend immortel
> Quiconque en luy se fie, et suit sa trace.

Het religieuze, zelfs mystieke element speelt wel een grote rol in dit eenvoudige gedichtje, geschreven voor een albumblad. Zit er een allusie in op beider betrekkingen met het Huis van Liefde? Dit is moeilijk uit te maken.

Résumé français

Pendant de longues années Chr. Plantin fut l'ami d'Abraham Ortelius. Dans l'édition française du Theatrum Orbis Terrarum de 1581 nous trouvons deux poèmes de Plantin sur l'oeuvre du grand géographe. La petite poésie que Plantin fit en 1574 pour l'Album amicorum d'Ortelius ne figure pas dans les éditions de M. Rooses et M. Sabbe de l'oeuvre poétique de Plantin. Nous en donnons ici la transcription et celle de la page que Plantin avait faite pour l'album de son ami.

Gilb. Roy, alias Theophilus, auteur van de anonieme 'Chronic. historie...' of 'histoire des troubles... des Pays-Bas' (1582)

door Dr. B.A. Vermaseren
(Breda)

De Antwerpse meester-graveur Filips Galle liet in 1579 een onbetekenend kroniekje over de opstand verschijnen, dat bedoeld was als toelichting op een kaart, welke het krijgsgebeuren in beeld bracht. Het werkje was, naar de auteur mededeelt in een nawoord tot de lezer, '*meest* ghetrocken wt autentike memorien, ende originale stucken, die Doctor Roy in handen ghegheven zijn om te beschrijven de generale Historie vande Nederlanden'(1).

Nu verscheen in het voorjaar van 1580, doch met het jaar 1579 op het titelblad, een uitgebreider boek over de Tachtigjarige Oorlog, eveneens in het nederlands, onder de naam *Chronyc. Historie der Nederlandtscher Oorlogen/... tot desen Jare 1580*, zonder naam van de auteur en voorzien van een schuiladres voor de drukker(2).

(1) B.A. VERMASEREN, *De Antwerpse graveur Filips Galle en zijn kroniekje over de opstand (1579)* (De Gulden Passer 35, 1957, bl. 139-147).

(2) *Chronyc. Historie der Nederlandtscher Oorlogen / Troublen en□ oproeren oorspronck / anuanck en□ eynde / Item den Standt der Religien / tot desen Jare 1580. Beschreuen durch den hoochgeleerden Heren Adam Henricipetri / Docteur by den Rechten tot Basel / also hy schriftelick van een Raetshere te Bruessel ontfangen heft / allen Liefhebberen der Christelicker Religion seer profijtelick ende ten dienste wtghegeuen. VVt den Hoochduytschen in onse Nederlantsche sprake getrouwelick ouèrgesedt Mitzgaders diuersche Copien vā Sentbrieuen, Placcaten, Accoorden van peysen, Vnien, Articlen en□ Verbontenissen, in Nederlant gepubliceert en□ wtgegaen. Gedruct tot Noortwitz na de Copie van Basel. Anno 1579.* Het boek moet in 1580 uitgegeven zijn, om dat het aan het einde nog een en ander vermeldt over Leeuwarden en Groningen uit dat jaar.

Wie zich de moeite wil geven om beide boeken met elkaar te vergelijken, kan constateren dat er een bijna letterlijke overeenstemming bestaat. Een niet te onderdrukken neiging komt dan ook op om zonder meer te zeggen, dat Gilbert Roy of Regius, van wie eveneens langs andere weg bekend is dat hij zich met werk van historiografische aard bezig hield, de schrijver moet zijn van de anonieme *Chronyc*(3). En toch is aarzeling bij het trekken van deze conclusie geboden! Immers, de *Chronyc* werd pas in 1580 voor het eerst onder het publiek verspreid, althans voor zover wij weten(4). In ieder geval dateert de opdracht van 2 December 1579. Daarom zou het mogelijk kunnen zijn, dat de samensteller het boekje van Galle heeft gebruikt en in dat geval slechts indirect op een - ons niet verder bekend - geschrift van Roy terug gaat. Hoe is dan de juiste verhouding?

De *Chronyc* is ingedeeld in drie boeken. Het eerste en tweede boek lopen tot 1572. Zij vormen de vertaling van de in 1575 te Basel verschenen *Niderlendischer Ersten Kriegen. Empörungen...* van de Baselse jurist Dr Adam Henricpetri. Daar deze niets vertelt over de jaren 1568 tot 1572, maar in plaats daarvan voornamelijk ontstaan en werking der Inquisitie behandelt, heeft de *Chronyc* deze jaren zonder veel omhaal overgeslagen. Galle daarentegen opent zijn verhaal met het Smeekschrift, dat op 5 April 1566 aan Margaretha van Parma werd aangeboden. Hij vervolgt dan door summier enige gebeurtenissen van 1566 en volgende jaren te verhalen in sterk anti-spaanse geest, waarbij hij vooral benadrukt dat de privileges geschonden werden en de vijanden erg wreed waren. Van het jaar 1569 zegt hij dan: ‘t'ghene dat weerdich te schriven is/ wort hier om seker reden wtgelaten ende gheremitteert tot de generale Historie’. Over 1570 heeft hij dan drie kleine feitjes en van 1571 slechts de aanslag van Herman de Ruyter op Loevestein,

(3) Zie over Gilbert Roy: B.A. VERMASEREN, *Dr Gilbert Roy of Regius*, *een gunsteling van Prins Willem van Oranje* (Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden 11, 1956, bl. 40-68).

(4) Het blijft mogetijk, dat er een editie van 1579 heeft bestaan, waaraan later het toevoegsel tot in 1580 is bijgevoegd, terwijl vergeten is het jaar 1579 op het titelblad te veranderen!

want ‘niet anders en is binnen desen iare (mijns wetens) geschiet dat weerdich is te noteren’.

Met het derde boek van de *Chronyc* begint de overeenkomst. Op blz. 104 e.v. beschrijft de anonieme auteur hoe Lodewijk van Nassau Bergen inneemt. Het begin van dit verhaal heeft ook Galle letterlijk (dd. 24 Mei 1572), doch de *Chronyc* is verder uitvoeriger. Vanaf hier is het jaar 1572 compleet en letterlijk overgenomen, zij het dan dat Galle een enkele maal iets korter is. Ook 1573 is in Galle terug te vinden, afgezien van kleine wijzigingen in volgorde of anderszins. De *Chronyc* last bv. het beleg van Haarlem in uit het verhaal van Sterlinck(5), daar zij breder kan zijn dan het *Cort Verhael* van Galle, dat als bijlage bij een kaart een heel ander doel nastreeft. Daarentegen heeft Galle de nederlaag van Alva's vloot en het Haarlemse beleg met eigen woorden weergegeven. Ook 1574 is practisch gelijkluidend, al is de volgorde veranderd; de *Chronyc* heeft meer over het beleg van Leiden, waarvoor het verhaal van Fruytiers wordt afgedrukt(6). De jaren 1575 en 1576 zijn in beide geschriften op volkomen dezelfde wijze en met dezelfde woorden behandeld. De *Chronyc* last in laatstgenoemd jaar evenwel de Pacificatie van Gent in en enige gebeurtenissen te Groningen(7), die bij Galle korter te vinden zijn. Ook 1577 is bij beiden letterlijk hetzelfde, maar de *Chronyc* heeft vrij wat ‘documenten’ ingevoegd (bv. over Leeuwarden), die echter aan de feitelijke overeenkomst geen afbreuk doen. In 1578 is er wederom dezelfde letterlijke overeenkomst, afgezien van het feit, dat de *Chronyc* opnieuw documenten inlast en het een en ander heeft over Leeuwarden, dat Galle stelselmatig weglaat. Daarna gaat de *Chronyc* nog door over de Unie van Utrecht en enige feiten uit 1579. Klaarblijkelijk is de auteur tot op het laatste moment aan het werken geweest, want hij heeft nog het jaar 1580. Dit handelt alleen over Groningen en Leeuwarden; waarschijnlijk is het uit een afzonderlijk boekje

(5) Zie P.J. BLOK, *Theophilus-Henricpetri* (Bijdr. Vaderl. Gesch. en Oudhk. IV, 7, 1908, bl. 202).

(6) *T.a.p.*, bl. 202. Vgl. FRUIN, *Verspr. Geschr.*, VII, bl. 152-162.

(7) Ontleend aan *Een warachtich cort Verhael van die wonderbaerlicke miraculeuse veranderinghe... binnen de stad Groningen...* (z.p.; z.d. W.P.C. KNUTTEL, *Catalogus van de pamflettenverzameling berustende in de Koninklijke Bibliotheek*, I, 's-Gravenhage, 1889, nr. 274).

genomen en later ingevoegd[8]. Bovendien vindt men de tekst van de Unie van Utrecht met de lijst der toetredingen tot maart 1580[9].

Er is dus na 1572 een overeenkomst tussen Galle en de *Chronyc* in deze zin, dat Galle's woordkeuze letterlijk dezelfde is als die van de anonieme auteur, terwijl laatstgenoemde tal van documenten of uitvoerige verhalen heeft over de belegeringen van Haarlem en Leiden en reeds gedrukte documenten, als de Pacificatie van Gent, het Eeuwig Edict e.d. afdrukt.

Deze korte ontleding van de inhoud van de *Chronyc* laat zien, dat de omschrijving er van op de titelpagina niet slechts reclame is, maar waarheid bevat. De inhoud voldoet bovendien vrij nauwkeurig aan de omschrijving, die Galle van het werk van zijn zegsman Roy geeft. Hij spreekt nl. ook nog van ‘de generale Historie vande Nederlanden, dewelcke hy (= Roy) onder handen heeft, waerinne dat d'oorsaken, oorspronghen ende geschiedenisse vande saken, ende openbare acten van een yegelick int lange sullen verhaelt staen’. De *Chronyc* nu is grotendeels een vertaling van het boek van Henricpetri, dat zich o.m. voorstelt de oorsprong van de beroerten in de Nederlanden te beschrijven. Henricpetri doet dit door terug te grijpen op de Inquisitie en op Alva, hetgeen in de *Chronyc* allemaal precies wordt overgenomen. In de langademige duitse titel kan men eveneens lezen, dat het boek over de opstand genomen is uit Henricpetri's eigen *General Historien*, die pas in 1577 zou verschijnen - zonder het reeds gedrukte gedeelte over ons land. De *Chronyc* geeft verder, juist zoals Galle zegt, ‘geschiedenisse... ende openbare acten... int lange’, evenals ‘autentike memorien ende originale stucken’ (die overigens al gedrukt waren!).

Zowel om deze redenen als om de overeenstemming met Galle zou ik het als een vaststaand feit willen aanvaarden, dat Dr Gilbert Roy druk bezig was met de bewerking van de *Chronyc*, toen hij Galle daaruit een uittreksel liet maken.

(8) Zulk een boekje heb ik in de bestaande pamflettencatalogi niet kunnen vinden.

(9) Daarom moet gebruikt zijn de uitgave der Unie van Utrecht, die de toetredingen bevat tot en met 1 Febr. 1580 (KNUTTEL, *t.a.p.*, nr. 409 en 410). Zie ook J.A.G.C. TROSÉE, *De verongelukte en de mislukte oorkonde der Unie van Utrecht* (Bijdr. Vaderl. Gesch. en Oudhk. VI, 5, 1927, bl. 14; 16-17).

Neemt men bovendien een ogenblik aan, dat de anonymus Galle zou hebben benut, dan valt niet goed in te zien, waarom hij, die toch zo op uitbreidingen gesteld was, de gegevens van de graveur betreffende 1566 en volgende jaren, waarover hij beslist niets bezat, zo maar zou hebben weggelaten. Wanneer men echter voor bewezen houdt dat Galle de *Chronyc* heeft benut, dan is dit verschil, evenals de andere kleine afwijkingen, op een eenvoudige manier te verklaren: Galle kon nl. met het stuk tot 1572 niets doen en verving dit door eigen notities. Hij kon dus terecht verklaren, dat zijn aantekeningen ‘meest’ genomen waren uit het boek van Roy.

***

Hiermee is een vraag opgelost, die reeds verschillende schrijvers hebben pogen te beantwoorden. De samensteller heeft nl. zijn *Chronyc* gedediceert aan de Staten en alle gezagsdragers in de Nederlanden: als onderdaan ‘van mijne Heren’ wenst ‘de oversetter Theophilus’ hen ‘genade, vrede en liefde van God onsen hemelschen Vader, duer Christum zijnen lieven Sone onsen Heere’. Hij eindigt zijn toewijding met de woorden: ‘Mijn Heren, neme desen epistel van mij, Theophilo idiota in danc: Gedaen van my ter eeren Gods/ ende ter liefde van mijnen naesten.’ De dedicatie van de *Histoire*(10), de franse versie van de *Chronyc*, eindigt enigszins anders: ‘Or, pour conclusion, Messeigneurs, i'ay voulu dedier à vos Seigneuries ce mien livre contentant *(!)* les guerres civiles du Pays-Bas...’, welke zinsnede gevolgd wordt door de ondertekening ‘Theophile. D.L.’. Men heeft dus met een en dezelfde persoon als schrijver van beide boeken te doen.

Omdat de opdracht onwillekeurig aan een vroom calvinist doet

(10) *Histoire des trovbles et gverres civiles dv Pays-Bas*, *Autrement dict la Flandre. Contenant l'origine & progres d'icelle*, *les stratagemes de guerre*, *oppugnations & expugnations des villes & forteresses*, *aussi la barbare Tyrannie & cruauté de l'Espaignol*, *& des Espaignolisez. Ensemble l'Estat & faict de la Religion*, *especialement depuis l'An 1559. iusques à l'An 1581. Auec ce plusieurs Missiues*, *Placcars*, *Contracts de Paix*, *Unions*, *Articles & Pactions*, *publiez esdites Prouinces. Le tout departy en quattre Liures* (in een vierkant gedrukt de volgende woorden: *Belgivm Libertate Parta*, *Reviviscit.*) *L'an M.D.LXXXII.*

denken, hielden Rahlenbeck en Blok het er voor, dat met Theophilus niemand anders kon bedoeld zijn dan de vlaamse predikant Charles Ryckewaert, die zich in zijn correspondentie 'Theophilus' noemt[11]. Fruin had echter in 1882, toen hij zich een moment met het probleem van de *Histoire* occupeerde, niet durven beslissen of het wel zo was[12]. Anderen schoven op losse gronden het auteurschap toe aan de historicus Jean François le Petit[13], maar de bibliograaf F. van Ortroy was het hiermede niet eens en keerde in 1926 terug naar Ryckewaert, ook al kon men dan de schuilnaam niet naar zijn zin oplossen[14]. Moens daarentegen hield Marnix van St.-Aldegonde voor de schrijver van de *Histoire*, die dan door Rijckewaert zou zijn vertaald in het nederlands[15].

Ook over de letters 'D.L.' heeft men lang zitten denken. Blok geeft de verschillende gissingen, waartoe men kwam.

Roy was evenwel *doctor legum* of *doctor legis*; hier schuilen derhalve geen moeilijkheden meer. En de bijnaam Theophilus, zo geheel in overeenstemming met de inhoud van de opdracht, duidt er slechts op, dat Roy weinig originaliteit bezat - hetgeen reeds aan zijn werk zelf geconstateerd werd; die naam kwam in deze tijd vrij veel voor en heeft daarom m.i. niets bijzonders te betekenen.

Maar waarom dook Roy weg achter een schuilnaam en nog wel met die vreemde toevoeging *idiota*? De politieke situatie van 1580 maakte het voor de volgelingen van de opstandspartij niet direct nodig zich geheim te houden. De Staten-Generaal zetelden nog te Antwerpen, waar de streng-calvinistische kolonellen aan invloed begonnen te winnen. De *Chronyc* beoogde een verdediging van de opstand. Roy was een gunsteling van Oranje, al was het hem dan niet gelukt om officieel historiograaf van de Staten-Generaal te worden!

(11) Ch. Rahlenbeck, *Théophile* (Bulletin du bibliophile belge 18, 1862, bl. 416-420); Blok, *t.p.a.*

(12) R. Fruin in een mededeling, gedaan op 15 juni 1882, welke te lezen is in de Handelingen van de Maatschappij der Nederl. Letterkunde, 15 juni 1882, bl. 61-62.

(13) [F. van der Haeghen:] *Bibliotheca Belgica. Bibliographie générale des Pays-Bas....* Première série (Gand-La Haye 1880-1890), s.v. Le Petit.

(14) F. Van Ortroy, *Contribution à l'histoire des imprimeurs et des libraires belges*, *établis à l'étranger* (Revue des bibliothèques 36, 1926, bl. 295-298).

(15) W.J.C. Moens, *Bibliography of* '*Chronyc. Historie der Nederlandtscher Oorlogen*, *etc.* (Archaeologia. Second Series. I, 1888, bl. 205-212).

Het franse woordje ‘idiot’ wordt door Filips Galle vertaald met ‘ongheleert’[16]. Volgens de betekenis van het middeleeuws latijn wordt met ‘idiota’ bedoeld: ‘niet-deskundige; leek op een bepaald - hier dus: geschiedkundig - terrein’[17]. Ook Theophilus schijnt deze betekenis duidelijk te bedoelen. Aan het einde van het derde boek van de *Chronyc* belooft hij zo nodig een vierde als vervolg en roept hij de clementie van de lezer in: ‘Ic late toe den Zoilis te benijden ende te lasteren - zo gaat hij dan voort - ende andere Geleerden het beter te maken / het sy genoech na mijn cleyne verstant / van mij Theophilo idiota / gedaen ter Eeren Godts / ende liefde van mijnen Naesten’.

De avonturier Roy, die vijanden genoeg had, past deze bescheidenheid best. Een van zijn meest venijnige tegenstanders was Bonaventura Vulcanius, die sinds september 1577 te Antwerpen woonde, eerst bij de drukker Willem Silvius, dan bij Marnix. Als ooit iemand aan Roy het verwijt van incompetentie zou maken, dan zou het zeker deze geleerde zijn, die zelf reeds eerder aan buitenlandse schrijvers gegevens over de opstand verschaft had. En als iemand Regius zou benijden, dat hij een succes op historiografisch gebied oogstte, dan zou het eveneens de latere Leidse professor zijn, omdat deze zijn eigen plannen in dit opzicht zag mislukken[18]. In een zijner brieven kunnen we nog het leedvermaak proeven, dat hij had met Regius' vergeefse pogingen om officieel geschiedschrijver te worden. Zo is het gebruik van het woordje *idiota* door Theophilus wel te verklaren: het was een bespotting van Vulcanius, die hem eens in Keulen een *doctor bullatus* had durven noemen![19]

(16) In zijn *Sommaire annotation* (1579), blz. A_3^v leest men van Juan de Vargas: ‘homme et sanguinaire et idiot’, hetgeen een vertaling is van zijn *Cort Verhael* blz. A_4^v: ‘een ongheleert ende bloetgierich man’.

(17) Zie M. DE GANDILLAC, *OEuvres choisis de Nicolas de Cues* (Aubier [1942]), bl. 214, nt 1. Te Kampen was in deze tijd een school met drie klassen, onderscheiden in maiores, minores en idiotae (P.N.M. BOT, *Humanisme en onderwijs in Nederland.* Utrecht 1955, bl. 134 nt 3).

(18) Oranje zag graag, dat Marnix een geschiedenis van de opstand zou schrijven en beval hem Vulcanius als hulp aan; zie A. ELKAN, *Bonaventura Vulcanius und die ersten Geschichtsbücher über den niederländischen Aufstand* (Oud-Holland, 24, 1906, bl. 73-75) en VERMASEREN, *Roy*, bl. 54-55.

(19) Paus en Keizer hadden, als opperste toezichthouders op de universiteiten van de Christenheid, het recht iemand bij bulle de doctorstitel toe te kennen. Het woord ‘bullatus’ betekent echter eveneens ‘windbuil’ of ‘opgeblazen kerel’!

Ook de andere nijdassen en lasteraars konden nu hun gang gaan: laten zij maar zien, dat zij het beter doen; ik, Roy, heb het mijne klaar! Maar zulk een spotternij was een beetje gewaagd. Want Marnix, wiens secretaris Vulcanius was en wiens zoon Jacques deze opvoedde[20], was juist in deze tijd zeer invloedrijk: door de extreme, heftige calvinisten, die te Antwerpen aan gezag wonnen, werd hij volledig vertrouwd. Daarentegen werd Oranje, Regius' beschermheer, door deze zelfde kringen met de dag meer gewantrouwd en zag de Prins begin 1580 zijn invloed snel tanen.

Niet zonder belangrijke redenen derhalve liet Roy zijn werk verschijnen onder de nietszeggende en dus alleszins veilige schuilnaam *Theophilus idiota.* Verder op, in het jaar 1580 en in 1581, staat hij, die al eens meer van partij was veranderd, aan de zijde der kolonellen, wier rol in Antwerpen dan steeds belangrijker gaat worden!

***

De *Chronyc* is gedrukt *tot Noortwitz.* Dit merkwaardige schuiladres komt in deze tijd bij mijn weten nog eenmaal voor en wel op de uiterst zeldzame eerste complete druk van de zgn. *Sermoenen*, die op naam van de Brugse Minderbroeder Cornelis Adriaensz. van Dordrecht zijn uitgegeven. Deze vervalste predikaties waren ten dele voor het eerst in 1569 in het licht gebracht door Pieter de Clercq te Brugge[21] en moesten nu, in 1578, opnieuw dienst

(20) FRUIN, *V.G.*, VII, bl. 18 nt 3; VIII, bl. 415; F. PRIMS, *Bonaventura Vulcanius.* In zijn: *Beelden uit den Cultuurstrijd der jaren 1577-1585* (Antwerpen, 1942), bl. 144-147.

(21) *Vande sermoenen des wel vermaerden predicants B. Cornelis Adriaenssen van Dordrecht / Minrebroeder tot Brugge. Waer van d'inhouden begrepen staet int navolgēde bladt. Nu eerstmael in Druck vuytgegeuen, buyten Noirdwitz. 1578.* Na de titel volgen bl. 3 tot en met 384. Daarna een nieuwe titel: *Historie van B. Cornelii Adriaenssen van Dordrecht.... Inde welcke waerachtelijc verhaelt werden zeer veel wonderlijcke Sermoonē* /... met aparte paginering 1 tot en met 750. Op de laatste bladzijde: *Voleynt buyten Noirdwitz den 8. Junij / Anno 1578.* Hiervan zijn mij twee exemplaren bekend: een in de Universiteitsbibliotheek te Gent en een, naar het schijnt, te Dublin, Trinity College (aldus MOENS, *t.a.p.*, bl. 211). Uit de overvloedige litteratuur betreffende Broer Cornelis kieze men B. KRUITWAGEN in NNBW., IV, kol. 452-458; A.C. DE SCHREVEL, *Br Cornelis Adriaensz. van Dordrecht, zijn leven, zijn preeken, 1521-1581* (Historisch Tijdschrift, 4, 1925, bl. 217 vlg.).

doen in de strijd tegen het katholicisme, daar ze in hetzelfde jaar werden gedrukt als een aantal falsificaties over de Spaanse Inquisitie(22). Men heeft zonder meer altijd gemeend, dat het *Noortwitz* van onze kroniek te identificeren zou zijn met het engelse Norwich, dat een centrum was van uitgeweken Calvinisten uit de Nederlanden. In het vlak daarbij gelegen kerspel St. Andrews was immers sinds 1567 een Brabantse drukker gevestigd, Anthony de la Solempne of Solemne. Deze gaf inderdaad tussen 1568 en 1570 enige werken uit. Men heeft echter, buiten de *Chronyc* en de *Sermoenen* niets kunnen opsommen tussen 1570 en 1579(23). Het vermoeden is daarom gewettigd, dat Solemne zeker niet de drukker van deze beide boeken is. Trouwens: waarom ook zou men geschriften ten gunste van de opstand in deze tijd in het buitenland gaan drukken? Er was geen enkele reden voor!

Een vergelijking van *Chronyc* en *Sermoenen* leerde met één oogopslag, dat men twee verschillende drukkers voor zich heeft. De beide gedeelten van de *Sermoenen* zijn zelfs onderling totaal verschillend; het geheel maakt een slordige, onverzorgde indruk. De *Chronyc* daarentegen heeft alle kenmerken van keurig vakwerk en moet door een prima kracht behandeld zijn. En deze man moet beslist in de Nederlanden gewoond hebben. Het is Roy zelf, die dit mededeelt! Aan het einde van zijn dedicatie, die gedagtekend is op 2 december 1579, zegt hij: ‘willen mijn Heren eenige benevolentiam toonen ex publico aerario / dat moghen sy den Drucker bewijsen tot oncosten deses lofliken wercx.’ Dit houdt in, dat de ongenoemde voor de Staten-Generaal bereikbaar was en eventueel een beloning in ontvangst kon nemen. Of een of andere kleine drukker daarvoor even uit Engeland zou oversteken? Het lijkt verre van waarschijnlijk. De uitlating van Roy veronderstelt bovendien, dat de drukker bekend is aan wie het aangaat. Hij kan dus onmogelijk ver weg wonen. En daar Roy te Antwerpen

(22) Zie hier beneden, waar deze vervalsingen ter sprake komen bij de Franse vertaling van de *Chronyc*.

(23) Zie de titels in De Navorscher, 10, 1860, bl. 132-133; 365-367; MOENS, *t.a.p.;* V.A. DE LA MONTAGNE, *Nederlandsche boeken in de Waalsche gewesten en in het buitenland gedrukt* (Tijdschr. voor boek- en bibliotheekwezen, 5, 1907, bl. 122). Een plattegrond van deze plaats bij A.A. VAN SCHELVEN, *Uit den strijd der geesten* (Amsterdam, 1944), bl. 96.

verblijf hield, ligt het voor de hand de uitgever van zijn boek ook daar te zoeken.

De enige methode om hem te vinden is een onderzoek van de gebruikte lettertypen. Dit speurwerk heeft het Museum Plantin-Moretus op de meest welwillende wijze willen verrichten. Na grondige studie kwam men tot de conclusie, dat het werk in ieder geval niet door Plantin is gedrukt. Want allereerst is het benutte gothische lettertype van een ander corps, alhoewel het gelijkenis vertoont met door Plantin gebruikte karakters. Vervolgens zijn de houten sierletters van de *Chronyc* zeker niet door de aartsdrukker benut. Ten slotte zijn de 'bloemen' van de titelpagina wel gelijk aan versieringen van Plantin[24], doch dit behoeft niet méér te betekenen dan dat de drukker deze 'bloemen' heeft geleend of ze heeft betrokken van de lettersnijders en -gieters, die Plantin bevoorraadden. Naast Plantin kan echter als een goed-geoutilleerd en vooraanstaand drukker zeker ook gelden Willem Silvius. Legt men diens *Ordonnancien*, *ende Decreten van den heylighen Concilie generael ghehouden tot Trenten* van 1570 naast het boek van Roy, dan blijken de lettertypen naar vorm en corps volledig identiek te zijn![25]

Maar met Silvius is het juist in deze jaren vreemd gesteld[26]. Ten tijde van Alva had hij in 1568 een tijd vastgezeten, niet ten onrechte ernstig verdacht van onrechtzinnigheid in het geloof. Later had de Spaanse Furie hem niet ongemoeid gelaten en waarschijnlijk zulk een slag toegebracht, dat hij er amper boven op kon komen. Daarom ging hij gaarne in op een aanbod uit het Noorden. In Mei 1577 kwamen nl. enige afgevaardigden van de Staten van Holland met hem contact nemen om hem aan te werven

(24) [M. ROOSES], *Index characterum architypographiae Plantinianae.* (Antverpiae, 1896), hfst. Bloemen, r^{o}, 7e lijn.

(25) Dr L. Voet, conservator van het Museum Plantin-Moretus, moge mij wel toestaan hier mijn welgemeende dank uit te spreken voor zijn hulp in deze, voor mij zo netelige materie.

(26) Het nu volgende ontleen ik aan M. SCHNEIDER, *De voorgeschiedenis van de* '*Algemeene Landsdrukkerij*' ('s-Gravenhage, 1939), bl. 1-21, alwaar veel literatuur; H. DE LA FONTAINE VERWEY, *Silvius en Plantijn* (Het Boek, 26, 1940-1942, bl. 111-125); een niet-volledige lijst van zijn drukken geeft [A. DE BACKER] *Quelques notes sur Guillaume Silvius, imprimeur d'Anvers (1560-1579)* (Bulletin du bibliophile belge, 18, 1862, bl. 122-159).

als drukker voor de Leidse universiteit en tevens voor de Staten zelf. Reeds in Juni waren de onderhandelingen geëindigd: Silvius had in principe toegestemd. Sommigen menen, dat Janus Dousa, de alomtegenwoordige en actieve curator van de universiteit, zelf hierin de hand heeft gehad. Men wijst er op, dat Silvius in 1569 diens dichtkunstige eersteling onder de titel *Epigrammatum libri II* in het licht had gegeven, versierd nog wel met een fraaie gravure van de zwierige jonker Van der Does op 23-jarige leeftijd. Daarom zouden beide mannen steeds bevriend zijn gebleven. De la Fontaine Verwey denkt aan mogelijke bemiddeling van de voormalige abt van het Antwerpse St. Bernard-klooster, Thomas van Thielt of Tilius, met wie Silvius zeer intiem bevriend was. Tilius was in 1577 predikant te Delft en hofprediker van Prins Willem van Oranje(27). Voorlopig bleef de zaak van Silvius echter nog te Antwerpen gevestigd. Wij vernemen verder, dat de drukker begin october te Geertruidenberg bij Oranje was, wien hij, door het nabootsen van het schrift en de handtekening van Don Juan, Breda in handen speelde! En bijzonder interessant is voor ons, dat Bonaventura Vulcanius, die in september 1577 van Basel naar Antwerpen gekomen was, bij hem inwoonde als corrector en assistent bij vertaalwerk uit het spaans ten behoeve van de strijd tegen Filips II(28).

In het voorjaar van 1579 pas vertrok Silvius met zijn hele drukkerij op kosten van de Staten van Holland naar Leiden. Roy dateert de dedicatie van zijn *Chronyc* op 2 december 1579 en het boek zelf loopt tot het voorjaar van 1580. Zo moet wel de conclusie worden getrokken, dat het geschrift van Roy te Leiden is gedrukt! Het heeft geen zin er verder over te gaan speculeren, hoe Roy en Silvius elkaar hebben gevonden in die merkwaardige belangengemeenschap welke de twee-eenheid van schrijver en uitgever vormt: er is niets van bekend. Vulcanius, die al sinds 1578 een beroep naar Leiden als graecist had aangenomen, zal wel niet hebben geweten, dat zijn voormalige werkgever een boek van zijn vijand uitgaf. Silvius stierf vrij onverwacht tussen 11 augustus en

(27) Een goed artikel over hem door A.A. VAN SCHELVEN in NNBW., II, kol. 1433-1436.
(28) Vgl. FRUIN, *V.G.*, VIII, bl. 413-415.

13 september 1580. Zijn zoon Karel zette nog twee jaren de onderneming voort en had de eer de *Apologie* van de Prins in 1581 te mogen uitgeven. De verrassende vondst, dat de *Chronyc-Historie* te Leiden is gedrukt, verklaart nu ook, waarom zij niet aanwezig is in de belgische bibliotheken, doch wel in de nederlandse[29].

Bovendien heldert deze vondst het gebruik op van de schuilnaam *Noortwitz* - althans in dit geval, zo wil het mij voorkomen. Silvius heeft m.i. gedacht aan Dousa. Deze was heer van Noordwijk, hetgeen in zijn latijnse naam op verschillende wijzen gespeld wordt. Zo leest men op het titelblad van de reeds vermelde *Epigrammata* zonder meer *Noortwijck*, maar op een gravure door Filips Galle in diens *Virorum doctorum de disciplinis benemerentium effigies* XLIIII van 1572[30], *Northwic*, en gelatiniseerd altijd *Nordovic* of *Nordovix.* Is mijn gissing juist, dan heeft men hier een zeer klaar bewijs van de sterke banden, die Silvius en Dousa bonden.

***

Nu drukker en plaats van uitgave van de *Chronyc* zijn vastgesteld kan de aandacht ten volle gericht worden op de werkwijze van Roy. Enig inzicht in zijn methode is trouwens nodig om zijn werk naar waarde te kunnen schatten.

Reeds werd opgemerkt, dat Regius het boek van de Baselse jurist Adam Henricpetri aan het zijne ten grondslag legde. Deze lutherse geleerde heeft - mede door de keuze van zijn bronnen - een geschrift samengesteld, dat een ware verdediging is geworden van het begin van de opstand en van allen die daaraan deelgenomen hadden. Na een lange inleiding, die erg overdreven de situatie in de Nederlanden schildert, vertelt hij dat men direct gewetensvrijheid verzocht, toen in Frankrijk de koning bij het edict van Orléans deze gunst had toegestaan. En inderdaad: men bereikte dat ‘der Mandaten straff unnd Inquisition auffgehört’ (Biij^{v}). Maar in 1564 beval Filips II, dat de bepalingen van het Concilie van Trente geheel en al zouden moeten worden nageleefd en dat de Inquisitie

(29) Ik vond slechts één exemplaar in de Kon. Bibl. te Brussel (*Bibliotheca Hulthemiana ou Catalogue méthodique...*, 6 dl., Gand 1836-1837, nr. 26331).

(30) Afgedrukt in Bijdragen en Meded. Hist. Genootschap, 69, 1954, bl. 76.

weer aan het werk zou moeten gaan, zoals de brief aantoont, waarvan de copie dan volgt. Na het inlassen van een aantal documenten deelt schrijver mede, dat de landvoogdes de prediking heeft toegestaan en dat de gereformeerden rust en trouw hebben beloofd. Hiermee is het eerste boek voltooid.

Omdat Alva daarna de opstand met leger en inquisitie gedempt heeft - aldus nu het tweede boek - is het nodig eerst uitvoerig te spreken over ontstaan, werkwijze, enz. van de Spaanse Inquisitie. Met een kort woord schetst Henricpetri dan de geschiedenis van Spanje, de strijd tegen Joden en Mohammedanen en hoe die strijd culmineert in de eis om het éne katholieke geloof te belijden. Toen echter de Dominicanen de ongelovigen niet met predikaties konden bekeren, vonden zij de Inquisitie uit, die overigens vroeger veel milder werkte dan tegenwoordig. Hierna volgt een beschrijving van de rechtspraak en werkwijze der Inquisitie, van foltering, straffen en autodafé, alles dus hetgeen men er in die dagen van wist of meende te weten(31).

Nu men hiervan op de hoogte is, aldus gaat schrijver dan verder, kan men begrijpen wat er in de Nederlanden is voorgevallen. Want hiervóór was nog sprake van een landvoogdes, die mild was, wanneer men haar vergelijkt met de gruwzame en onbarmhartige 'Obrister', die daarna kwam (Oij^{r}) en Egmond en Horn op het schavot bracht. Het boek eindigt met bijzonderheden over aanvoerders van Oranje tijdens diens eerste veldtocht, de rechtvaardiging en de mislukking daarvan.

Als voornaamste inhoud van dit tweede boek mag gelden de beschrijving van de Inquisitie, vervolgens een verzameling documenten over de indaging van Oranje met diens uitvoerig antwoord en ten slotte de dood van de beide genoemde graven met de daarbij behorende stukken. Henricpetri geeft onomwonden de regering, inquisitie en Alva de schuld van alles. Daarom was hij dan ook juist een auteur naar de zin van Roy, toen deze op aansporing van Oranje een geschiedenis van de opstand wilde gaan schrijven.

Roy draagt zijn *Chronyc* op aan de Staten en alle grote en kleine gezagsdragers in de Nederlanden. 'Dewijl de Overheydt een Ordi-

(31) Deze verhandeling komt ook voor in de *Generalhistorie* van Henricpetri, A^{o} 1559, bl. 322-332.

nantie Godts is', zijn de Staten der geünieerde landen alle lof waardig, omdat zij zich gehouden hebben aan de Generale Unie en zich niet hebben afgescheiden. Wat is immers beter dan voor het heil van het vaderland tegen de tyrannie te strijden? Ja, slechts één zaak is nog meer waard, nl. de religie, want daardoor komen wij tot de kennis van God en aldus tot het eeuwige leven. Als dit dan zo is, moet de Overheid de onderdanen beschermen en wel door een juist oordeel en door rechtvaardigheid. Ook kan zij dit nog door niet toe te laten, dat er tweedracht rijst in de Christelijke Kerk. Men moet dus de leer zuiver bewaren en niet afwijken van de 'oprechte administratie der Sacramenten'. Bovendien moet men orde en krachtige tucht handhaven in de gezinnen en bij de opvoeding. Wanneer deze drie punten in orde zouden zijn - nl. Staat, Kerk en Gezin - zou het in de wereld zo slecht niet gaan en zou God ons niet straffen. Schrijver, die zich noemt *Theophilus translator*, heeft dit boek aan de regeringsinstanties willen dediceren om de listen der pauselijke en spaanse inquisitie duidelijk te maken, daar deze het immers aanleggen op de ondergang der ware Kerk.

De beide eerste boeken nu van de *Chronyc* zijn inderdaad een letterlijke vertaling van de *Niderlendischer Ersten Kriegen*, *Empörungen...* van Henricpetri. Toch werkte Theophilus ook zelf. Door allerlei kleine, op zich zelf weinig beduidende opmerkingen en aanvullingen weet hij zijn *Chronyc* danig te verscherpen, zodat de toon over het algemeen genomen feller is dan die van Henricpetri(32). Bovendien weet Roy te vertellen, hoe enige Friese edelen, en wie, Aremberg in handen vielen(33) en last hij in, dat Oranje met een groot aantal burgers uit Antwerpen vertrok. Verder vindt men in Henricpetri niet terug, dat de Prins zich voor Maastricht ingraaft, noch 'n kleinigheidje over Alva's standbeeld te Antwerpen(34). Na het eerste boek volgt een 'Appendix annexe, ofte anhanck, sommiger kleyner Chronijcxkens van gedijnckweerdige saken in verscheydene steden en provintien gheschiet',

(32) Vgl. bv. fol. 8^{r} met $Aiiij^{v}$-Bj^{r}.

(33) Fol. 57^{v}. Henricpetri, fol. Mij^{r}, heeft wel het feit, dat Aremberg enige heren gevangen neemt, maar verder niets. Ook over de slag bij Heiligerlee heeft Roy bijzonderheden, die Henricpetri niet heeft (fol. 92^{r-v} en Tj^{r}).

(34) Fol. 72^{r}; 100^{v}-101^{r}.

bestaande uit een elftal berichtjes zonder waarde. Het einde van het tweede boek is wat meer aangepast aan de Nederlanden; men vindt er bv. dat 'wy arme Nederlanders' in 1572 voor het eerst sinds 1568 enige vertroosting kregen. Een straf was de Allerheiligenvloed van 1570, doch de schrijver geeft tot troost de verzekering, dat God liefheeft wie Hij kastijdt. 'Dese straffe is voorbij ghegaen (goetgunstige leser) ende de andere straffe vande tyrannie des Hertogen van Alba is noch voorhanden' (102^{r}).

De vertaling van deze twee gedeelten is zonder enig nadenken gemaakt. Er zijn vreemde dingen blijven staan. Theophilus, die zich in de voorrede zo calvinistisch voordoet, spreekt van 'die predicanten, die men Swingels ende Calvinisch noemt' (46^{v}); hij deelt mee, dat na de slag bij Oosterweel sommigen in de 'vloed Escave' sprongen, hetgeen Henricpetri eveneens zo heeft (54^{v} = Niiij^{r}). Mij dunkt, dat een Antwerpenaar of een ter plaatse enigszins bekende Brabander of Vlaming zo iets niet zou hebben laten staan! De Apologie van Oranje laat Roy kortheidshalve weg, omdat die al zoveel door de druk verspreid is: letterlijk zo had Henricpetri het gezegd (99^{r} = Vij^{r}).

Het derde boek van de *Chronyc* is zelfstandig, omdat Henricpetri zover niet gaat. Schrijver begint nu weer met 1572, want er is rust geweest van 1568 to 1572, ofschoon Alva in die tussentijd veel bloed heeft vergoten van de 'Reformeerden, die men Geusen noemet'. Men heeft boven reeds gezien, dat Roy een kroniekmatig verhaal heeft samengesteld, dat hier en daar werd opgevuld met reeds bestaande verhalen van belegeringen of met reeds uitgegeven documenten. Stelselmatig staat er een en ander in over Leeuwarden en Groningen in 1579 en 1580.

***

In 1582 verscheen de reeds boven genoemde Franse vertaling van de *Chronyc.* Zij bestaat uit vier boeken, waarvan de drie eerste een vrij zorgvuldige bewerking van het voorbeeld vormen. Schrijver heeft er zich ditmaal niet helemaal met de franse slag vanaf willen maken. Na de twintig eerste bladzijden zonder meer vertaald te hebben, last hij op bl. 20-22 in de beruchte twaalf artikelen en

besluiten der Inquisitie, volgens welke de Nederlanden naar een vooropgezet, duivels plan aan de ondergang zouden moeten worden prijsgegeven. Ze zouden zijn gevonden in het huis van J. Hessels, raadsheer van de Raad van Beroerten. Blok heeft uitgemaakt, dat men hier een verdichtsel voor zich heeft, dat overigens door de opstandspartij algemeen als echt aanvaard werd; deze zgn. twaalf artikelen zijn een onderdeel van een reeks van drie zulke vervalsingen betreffende de Inquisitie, die alle afzonderlijk werden verspreid en in 1577-'78 opnieuw hebben dienst gedaan, tegelijk met een andere vervalsing, eveneens op naam van Hessels(35). In het kader van de *Histoire* kwamen deze twaalf artikelen zo bijzonder fraai van pas, dat de auteur ze terecht heeft ingevoegd. Doch ook verder heeft hij aan zijn vertaling geschaafd en verbeterd. Op bl. 22-74 neemt hij de tekst van het *Recueil des choses advenues en Anvers* - een der bronnen van Henricpetri - niet over uit de *Chronyc*, doch uit het oorspronkelijk, met de vrijheid om stukken er uit over te slaan of samen te vatten. Zulks blijkt overduidelijk uit het verhaal van de Antwerpse beeldenstorm, dat geheel afwijkt van dat in de *Chronyc* (waar het uit Henricpetri was genomen) en nu letterlijk uit het *Recueil* is overgeschreven. Ook de benutte documenten komen daar vandaan. Zelfs waagt Roy het om het *Recueil* te verbeteren. Immers, op blz. B6^{v} spreekt dit van burgemeester 'Verhayc' en pensionaris 'Wisembecque', waarvan Roy Verheyen en Wesembeke maakt (47). De dwaasheid van de 'Escave', waarin men na de slag bij Oosterweel sprong, is nu weggelaten. Op 24 mei 1567 overleed in Spanje Bergen 'comme on dit par poison' (102), welke toevoeging niet in de *Chronyc* staat (57^{v}). Ook het 'Appendix' is overgenomen, maar beter geordend. Allerlei fouten worden verbeterd(36), doch ook zijn er plaatsen, die een teruggang t.o.v.

(35) P.J. BLOK, *Het advies der Spaansche Inquisitie* (Bijdr. Vaderl. Gesch. en Oudhk., IV, 6, 1907), bl. 241-257; zie ook bl. 468-470.

(36) Hier één duidelijk voorbeeld. Bij Henricpetri leest men, dat het vonnis over Egmond is ondertekend door Alva, 'verbrieffet, demnach es im Rat verlesen inn seiner (i.c. Alva's) gegenwertigkeit durch den Secretarien Prass' (fol. Tij^{V}). De *Chronyc* maakt er van, dat het vonnis in de Raad werd voorgelezen 'in de presentie des graven van Egmond' (bl. 94^{r}), hetgeen de *Histoire* weer weglaat (bl. 174).

de oorspronkelijke tekst betekenen[37]. Het vonnis over Egmond, zegt de juridisch onderlegde schrijver, heeft vele geleerde mannen verbaasd; het ging niet alleen in tegen de rechten van de Ridders van het Gulden Vlies, maar ook tegen de privilegiën van alle Nederlanden, ja zelfs tegen ieder 'civil et commun droit', daar het proces niet ten einde toe was gevoerd. Het vonnis vond zijn oorsprong in de sententie van de Inquisitie en daarom wordt dit document - het tweede van de door Blok besproken drie - geheel ingevoegd (179-182).

Het derde boek vertoont aan het begin een kleine afwijking van de *Chronyc:* de vrome opmerkingen zijn weggelaten. Maar verder volgt de vertaler, zij het met kleine veranderingen, zijn voorbeeld op de voet. Tal van eigennamen zijn zo precies overgenomen, ook mét hun fouten, dat duidelijk de overeenkomst met de *Chronyc* valt te bespeuren. Heel merkwaardig is de franse weergave van een stukje uit een gedicht van Janus Dousa over het beleg van Leiden[38], dat middels het boek van Fruytiers in de *Chronyc* was afgedrukt (320). Verder zijn stelselmatig alle toespelingen geschrapt op de Romeinse Oudheid, die de *Chronyc* terwille van de geleerdheid zo hier en daar maakte.

Op 4 september 1576, de dag waarop de Raad van State werd gevangen genomen, opent het vierde boek, dat in de *Chronyc* niet als zodanig was aangeduid. Nog steeds kan men constateren, dat schrijver de nederlandse uitgave heeft bijgewerkt. Het verhaal van de Spaanse Furie te Antwerpen geeft hij met typisch Antwerpse bijzonderheden (362-363), welke afwijken van de *Chronyc*, die zich tot een kort berichtje had bepaald (193^{r}). De *Histoire* spreekt van de lafheid der Duitsers en het verraad van hun aanvoerder, Cornelis van Eynde, en over de misschien wel opzettelijke onachtzaamheid van de leiders. De *Chronyc* weet van dit alles nog niets. Sommige documenten, die in de *Chronyc* in het nederlands waren afgedrukt,

(37) Onder de edelen, die door Alva werden terechtgesteld, noemt de *Chronyc*, op bl. 92^{v} Syeurt (Sievert) Beyma, wat de *Histoire*, bl. 171 geeft als 'Sieur Beyma'. De *Chronyc*, bl. 93^{r} noemt een predikant 'met name Cornelius N., een vermaert leeraer', waarvan de *Histoire*, bl. 172 maakt: 'nommé Cornille Nieen'.

(38) De uitgevers van de *Bibliotheca Belgica* (vgl. boven, nt 13) menen voornamelijk op grond hiervan de *Histoire* te kunnen toeschrijven aan J.F. Le Petit, aangezien deze die tekst eveneens heeft!

worden nu volgens hun franse uitgave nagedrukt. Men kan zulks bv. constateren aan de Unie van Brussel. In de *Chronyc* staat als datum 10 dec. 1577, hetgeen juist is en ook in de officiële uitgave voorkomt. De *Histoire* heeft evenwel 9 januari 1577 *(sic)* en volgt daarmee een franse versie van dit stuk(39). Na het einde van het voorbeeld gaat de *Histoire* verder met het beleg van Steenwijk, dat letterlijk vertaald is uit *Die belegeringe*, *besettinge ende ontsettinge der Stadt Steenwijck... door Wilhelmum Lanium...* (z.p.; 1581)(40). De *Histoire* eindigt dan met een nieuw boek te beloven.

De *Histoire* is dus een vertaling van de *Chronyc*, doch schrijver heeft zich moeite gegeven zijn boek bij te houden door nieuwe stukken in te lassen of i.p.v. nederlandse of duitse voorbeelden de franse te nemen, hetgeen hem een nauwkeuriger overeenkomst met zijn originelen leek te waarborgen. Er is een en ander verbeterd, de inhoud is verder voortgezet. Roy heeft echter niet gegrepen naar de *Sommaire annotation* van Galle en aldus de gelegenheid verzuimd om zijn werk ook aan het begin uit te breiden. Door de twee grote invoegingen over de inquisitie is de *Histoire* nog meer dan de *Chronyc* een flink stuk anti-spaans propagandawerk geworden, dat de bedoeling had om alle schuld van de opstandspartij af te wentelen.

Succes is het boek niet ontzegd gebleven! Ten slotte was ieder, die het nederlands niet machtig was, er op aangewezen voor zijn kennis van de opstand(41), totdat eindelijk Le Petit zijn groot werk in het frans liet verschijnen en Van Meteren in het duits vertaald werd.

***

Buiten toedoen van Roy verscheen in 1583 te Londen een engelse vertaling van zijn *Histoire*, onder de titel *A tragical history of the troubles and civile warres of the lowe Countries*(42). De uitgave was

(39) De nederlandse editie, door de *Chronyc* gebruikt, bij KNUTTEL, *t.a.p.*, nr. 324; de franse aldaar, nr. 279.

(40) KNUTTEL, *t.a.p.*, nr. 571.

(41) FRUIN, *V.G.*, VII, bl. 161-162 wijst zelfs op de Spanjaarden!

(42) *A tragical historie of the troubles and ciuile warres of the love Countries*, *otherwise called Flanders. Wherein*, *is sett forthe the originall and full proceedyng of the saied troubles and ciuile warres*, *with all the stratagemes*, *sieges*, *forceble takynges*, *and manlike defenses*, *of diuers and sondrie cities*, *tounes*, *and fortresses of the same*, *together*, *the barbarous crueltie and tyrannie of the Spaniard*, *and trecherous hispaniolized Wallons*, *'t others of the saied lowe Countreis. And there withall*, *the estate and cause of religion*, *especially*, *from the yere 1559. unto the yere 1581. Besides many letters*, *commissions*, *contractes of peace*, *unions*, *articles and agrements*, *published and proclaimed in the saied prouinces. Translated out of French into Englishe*, *by T.S. gēt. Imprinted at London by Jhon Kyngston*, *for Tobie Smith*, *dwelling in Paules Churchyarde*, *at the signe of the Crane* (Exemplaar Kon. Bibl. 's-Gravenhage).

verzorgd door de vrij onbekende Thomas Stocker, die als vertaler minstens negen werken op zijn naam heeft staan, waaronder verschillende tractaten van Calvijn(43). Stocker volgt nauwkeurig, ook in de schrijfwijze der eigennamen, zijn voorbeeld; hij heeft niets aan de tekst gewijzigd of toegevoegd. Hij heeft dit werk willen opdragen aan Leicester, omdat deze een van de voorname raadgevers is van Koningin Elisabeth. Deze geschiedenis van de lage landen is tragisch, zo zegt hij, omdat dit aardse paradijs verkeerd is in ellende; God wil in rechtvaardige toorn die streken tuchtigen, opdat zij zich zullen verbeteren. Welnu, met dit exempel kan Engeland zijn voordeel doen, want het leeft als 'n land van melk en honing en is bezig Gods waardevolle geschenk te verachten. De historie, die volgt, laat zien hoe de troebelen begonnen, omdat men de Spaanse Inquisitie weigerde en de godsdienst verdedigde, dezelfde godsdienst, waarin Engeland zich heden ten dage mag verheugen, mede door de gezegende regering van Hare Majesteit en Leicester's goede raadgevingen en door de hulp van de vrome ministers, die Satan dagelijks poogt te doen wankelen. Uw Lordship gelieve in het oog te houden, tot welke intentie het boek door schrijver werd vertaald. Moge Uw Lordship dus voortgaan het engelse volk te leiden; dan zult U eens gelijken, niet alleen op Moses, doch ook op Josua, die zijn volk ondanks alles voortdurend aanspoorde om de Heer te blijven dienen(44).

(43) Zie *Dictionary of National Biography*, s.v. STOCKER.

(44) De beoefening der geschiedenis, van de verleden zowel als van de eigen tijd, had in Engeland hetzelfde pragmatisch karakter als in andere landen. Leicester heeft een zeer belangrijke rol gespeeld als beschermheer van historici en anderen. Men zie het uitstekende werk van ELEANOR ROSENBERG, *Leicester*, *patron of letters*. New York, 1955, bl. 59-115; over Stocker en zijn opdracht aldaar, bl. 104-107, waar de auteur de vertaling door Stocker van het boek van Roy ziet als een onderdeel van het streven der Puriteinen om in te grijpen in de Nederlanden.

De datering van deze opdracht, die duidelijk de bedoeling van de vertaler uiteenzet, is gesteld op 15 maart 1583, zodat men de verschijning van het werk zelf ook wel op dit jaar mag stellen.

De *Tragical history* is een van de weinige werken, die voor het engelse publiek, in de eigen landstaal, de opstand der Nederlanden heeft behandeld. Heeft Leicester in de periode van zijn nederlandse landvoogdij, toen hij de zijde hield van de strenge Calvinisten, zich er door laten leiden? We weten het niet.

Résumé français

Gilbert Roy, alias Theophilus, auteur de l'anonyme 'Chronic. historie...' ou 'Histoire des troubles... du Pays-Bas' (1582)

Une petite chronique de la main du graveur anversois Philippe Galle nous révèle le nom de l'auteur du livre susdit.

A la fin de son livre Galle dit qu'il en a emprunté en grande partie la matière aux mémoires et aux documents originaux qui avaient été mis à la disposition du docteur Roy afin d'écrire l'histoire générale des Pays-Bas.

Or, la susdite chronique montre à partir de l'année 1572 une concordance frappante avec l'*Histoire des Troubles.* Ce dernier livre doit son caractère détaillé uniquement à l'insertion de nombreux pamphlets et de documents déjà imprimés. Il est également certain que l'auteur anonyme ne s'est pas servi du petit livre de Galle. Il faut donc en conclure que le docteur G. Roy est l'auteur de l'*Histoire des Troubles.*

Ce docteur Roy était un favori du prince Guillaume d'Orange. Il s'était arrogé le pseudonyme, vide de sens d'ailleurs, de 'Theophilus idiota', parce qu'il était brouillé avec le savant Bonaventura Vulcanius, secrétaire de Marnix de St. Aldegonde, à ce moment le plus intime collaborateur d'Orange. Vulcanius comme Roy aspiraient à écrire, à l'usage du parti orangiste, une histoire de la rébellion; cependant Roy avait fini plus tôt, parce qu'il a traduit

l'oeuvre du jurisconsulte de Bâle, le docteur Adam Henricpetri. Mais Roy ne dévoila pas non plus son identité, parce qu'au moment de la parution de la traduction, Orange ne devait plus compter sur la faveur des Calvinistes ardents d'Anvers.

L'imprimeur, qui n'est pas cité non plus, est Guillaume Silvius, qui en 1579-1580 avait quitté Anvers pour aller s'établir à Leyde et qui était devenu l'imprimeur de l'Université et des États de Hollande. C'était son ami Janus Dousa, seigneur de Noordwijk ou ‘Nortwica’, membre du Conseil de l'Université qui l'avait amené à déménager. C'est ce qui explique son pseudonyme.

La version néerlandaise du texte allemand porte des marques d'une assez grande négligence. Roy a mieux adapté aussi à l'usage ce livre de Henricpetri, étant une apologie de la rébellion, en ajoutant des passages d'un ton violent. Sa propre adaptation française du texte néerlandais prit encore un accent plus violent; cette fois-ci il ne manqua pas de consulter les sources originales françaises, les mêmes que Henricpetri avait utilisées.

Le livre de Roy est devenu par son énorme diffusion en Hollande, en France, en Allemagne et en Angleterre - dans ce dernier pays a paru également une traduction - le traité à la portée de tous ceux qui voulaient s'informer de la rébellion. Ce ne sont que les livres de Bor et de Van Meteren qui l'ont détrôné.

Books printed by the Officina Plantiniana in Antwerp and Leyden in the travelling library of sir Julius Caesar

by Sheila Williams
(London)

The life of Sir Julius Caesar, knight, (1557-1636), spanned the reigns of Queen Mary Tudor, Queen Elizabeth, King James I, and King Charles I. Sir Julius was descended from the Italian dukes De' Cesarini, but the family had become thoroughly anglicised by the time of his father, who achieved the remarkable feat of being physician successively to Mary and Elizabeth. Sir Julius was born near Tottenham, an attractive Middlesex village now absorbed into London. He was educated at Magdalen Hall, Oxford, became doctor of civil law at Paris in 1581 and doctor of both civil and canon law at Oxford two years later. These academic successes were the prelude to several high legal offices under Elizabeth and James I, including the judgeship of the admiralty court and the chancellorship of the exchequer - an office, of course, which had attained none of the high political importance of our own day. Among his friends were two of the most famous lawyers of the day, whose influence in science and philosophy and politics spread far beyond their own time. They were Francis Bacon, Lord Verulam, the humanist who took all knowledge to be his province[1]; and Lord Justice Coke, the great common lawyer, whose views so encouraged the belief of dissident elements in their inalienable and ‘historic’ rights.

(1) F. BACON, *Letter to Lord Burleigh*, 1592.

This career, however, is stamped neither with outstanding success not with conspicuous failure. Sir Julius' uniqueness - and for that age the word is no exaggeration - lay in his personality. An account(2) of his saintly generosity was given by a near contemporary. He was

> a Person of prodigious bounty to all of worth or want, so that he might seem to be Almoner general of the Nation. The story is well known, of a Gentleman who once borrowing his Coach (which was as well known to poor people as any Hospital in *England*) was so rendezvouz'd about with Beggars in *London*, that it cost him all the money in his purse to satisfie their importunity, so that he might have hired twenty Coaches on the same terms. Sir *Francis Bacon* Lord *Verulam* was judicious in his Election, when perceiving his Dissolution to approach, he made his last Bed in effect in the house of Sir *Julius.*

Had this generosity been confined to Sir Julius' private life, it would have been most unusual in fact but nevertheless, for an admirable man, conventional in theory. What made it the more remarkable was that Sir Julius extended his conscience to his professional life, refusing to take the bribes and illicit fees by which most lawyers thrived and made themselves common objects of satire. Sir Julius did not feel that he should give all his goods to the poor and have none left for himself; he took rather the modern view that he should devote his intelligence and professional skill to serving the people of England, and that the State should pay him for this. He envisaged a sinecure as the means of its paying, but his petitions for such a post for long failing, he spent his own money. In 1614, however, he was granted the position of Master of the Rolls, which he held till his death.

It is plain that this man possessed a widely ranging, reflective, and original mind; and his possession of a library is entirely in keeping with what we know of him. This particular library, however, was not an ordinary one; it accompanied the lawyer on his travels. It consists of forty-three tiny books (4 ½″ × 2 ½″ × ½″ - 1″) on which vast care has been lavished. The measurements given above are average; as the books came from severa different printers at several different dates they are not quite identical in size, though they come very close because of the trouble

(2) D. LLOYD, *The Statesmen and Favourites of England* (London, 1665), pp. 704-5.

that has been taken over them. They have all been rebound in white vellum tooled with gold and put into a wooden box (16″ × 10 ¾″ × 3 ¼″) apparently made to measure, since the contents exactly fill it. This box is disguised by gold-tooled green morocco, now faded to brown, to look like a huge folio volume. On the inside of the lid is a beautiful illuminated vellum lining on which are inscribed the names of the authors and the brief titles of the tiny volumes. This list corresponds with the contents except that a copy of Augustine's *Meditations* is said to be present. It is not, nor has it been since the British Museum acquired the box in 1842. The present contents of the box entirely fill it. Perhaps Sir Julius Caesar made a slight miscalculation of space, and Augustine was omitted when it was found that one volume had to be sacrificed.

Most of the forty-three books which make up the travelling library are in Latin, though a few are in modern languages. Some of the Latin books are classics, some are medieval, and others are modern. They include theology, philosophy, history, and poetry. No one religious strain is exclusively represented. The printing origin of the books is similarly diverse, though well over half come from Holland and Belgium. Of these three were printed by Gaspar Bellerus in Antwerp. They were: Aquinas, TOTA / THEOLOGIA / SANCTI TH. ABBREVIATA, 1614; St. Bonaventure, EXIMII ECCLESIAE / DOCTORIS / SOLILOQUIUM, 1616; and Justus Lipsius, FLORES, 1616. The others were printed by the Officina Plantiniana[3]. This more limited selection also shows a wide range of interest. Classical history is perhaps particularly well represented with Caesar, Sallust, Justin, Silius Italicus, and Suetonius; and the lighter side of life in various ways by Suetonius, Petronius, Catullus, Martial and others. Lucretius, Epictetus, and Prudentius represent philosophy and meditation. This list is strikingly classical, and indeed Caesar's books from the

(3) The Officina Plantiniana was founded by Christopher Plantin in Antwerp in 1555, with a branch at Leyden (1583). After Plantin's death in 1589, the Officina Plantiniana in Antwerp was continued by his son-in-law, John Moretus, and his descendants (till 1876), the Officina Plantiniana in Leyden by another son-in-law, Franciscus Raphelengius and his descendants (till 1618).

Officina Plantiniana include few modern authors except George Buchanan and Justus Lipsius. These two, for different reasons, are particularly interesting. George Buchanan, Scots university teacher, historian, and poet, was imprisoned by Cardinal Beaton on his conversion to Protestantism. Buchanan escaped, but after the change of religious fortune in Scotland returned to become tutor to Prince James, future First of England and Sixth of Scotland. It was Buchanan's elegant and distinguished Latin version of the psalms which found its way into Sir Julius Caesar's library. Justus Lipsius was a celebrated Belgian savant of the Renaissance. Born in Brabant in 1548, he had a brilliant career, first as a promising secretary to Cardinal Granvella at Rome, then in the Universities of Jena, Leyden, and Louvain. In the course of this career he changed his religion several times, but was equally zealous whether as Calvinist, Lutheran, or Roman Catholic.

This is the total list of books from the Plantin press in the library of Sir Julius Caesar. I quote short titles here; title pages are given in the notes:

1. PROVERBIA / SALOMONIS, / ECCLESIASTES, / ET / CANTICA / CANTICORVM, 1591[4]
2. Epictetus, ENCHIRIDION, ET CEBETIS / TABULA, / graece & latine, 1616[5]
3. Justus Lipsius, DE CONSTANTIA, 1613[6]
4. Julius Caesar, QUAE EXSTANT, 1614[7]

(4) PROVERBIA / SALOMONIS, / ECCLESIASTES, / ET / CANTICA / CANTICORUM. / LIBER SAPIENTIAE / ECCLESIASTICUS. (Mark Van Havre, *Les marques typographiques de l'imprimerie plantinienne*, No 35) / ANTWERPIAE, / EX OFFICINA PLANTINIANA / Apud Viduam, & Ioannem Moretum. / 1591 32mo 4.2″ × 2.4″ (11 × 5 cm), pp. 308). - Cfr. *Bibliotheca Catholica Neerlandica impressa (1) 1500-1227* (Den Haag, M. Nijhoff, 1945), nr. 4123.

(5) EPICTETI / ENCHIRIDION, / ET / CEBETIS / TABULA, / Graecè & Latinè / (ornament) / EX OFFICINA PLANTINIANA / RAPHELENGII / 1616 (32mo?, 2.7″ × 1.9″ (7 × 5 cm), pp. 248).

(6) IVSTI LIPSI / DE / CONSTANTIA / LIBRI DVO. / *Qui alloquium praecipuè continens / in Publicis malis.* / (Ornament) / *EX OFFICINA PLANTINIANA / Raphelengii* / 1613 / (32mo, 2.7″ × 2″ (7 × 5 cm), 30 + pp. 219 + 30). - Cfr. *Bibliotheca Belgica*, 1st ser., XV, L 170.

(7) C. IVLII / CAESARIS / QUAE EXSTANT. / (Beribboned compasses) / EX OFFICINA PLANTINIANA (1) / *RAPHELENGII* / 1614 (16mo?, 4.4″ × 2.3″ (11 × 6 cm), pp. 550 + 26).

5. Sallust, OPERA OMNIA / QUAE EXSTANT, 1613[8]
6. Justin, EPITOMA / HISTORIARVM / PHILIPPICARVM / TROGI POMPEII, 1613[9]
7. Valerius Maximus, EXEMPLORVM / MEMORABILIVM, 1612[10]
8. C. Suetonius, Duodecim Caesares, 1611[11]
9. Curtius Rufus, DE REBVS GESTIS / ALEXANDRI / MAGNI / LIBRI QUI EXSTANT, 1613[12]
10. Petronius, Satyricon, 1614[13]
11. Justus Lipsius, POLITICORVM / SIVE / CIVILIS DOCTRINAE, 1615[14]
12. Anon., HISTORIAE / ROMANAE, 1613[15]
13. Lambert Danaeus, POLITICORVM / APHORISMORVM / SILVA, 1610[16]
14. Lucan, DE BELLO CIVILI, 1612[17]

(8) CAII / SALLVSTII / CRISPI / OPERA OMNIA / QUAE EXSTANT. / (Beribboned compasses) / EX OFFICINA PLANTINIANA / RAPHELENGII / 1613 (32mo, 4.2″ × 2.3″ (10.7 × 5.7 cm.), pp. 205).

(9) IVSTINI / EPITOMA / HISTORIARVM / PHILIPPICARVM / TROGI POMPEII. / (Beribboned compasses) / EX OFFICINA PLANTINIANA / *RAPHELENGII*, / 1613 / (32mo, 4.3″ × 2.2″ (11 × 5,5 cm.), pp. 284).

(10) VALERIUS / MAXIMVS, / Editionis Pighianae / (Beribboned compasses) / EX OFFICINA PLANTINIANA / *RAPHELENGII*, / 1612 (32mo, 4.3″ × 2.2″ (11 × 5.7 cm.), pp. 399 + 4).

(11) C. SVETONII / TRANQUVILLI / Duodecim Cesares: / ET / De illustribus Grammaticis, / & claris RHETORIBVS, / Libelli duo. / (Beribboned compasses) / EX OFFICINA PLANTINIANA / *RAPHELENGII*, / 1611. (16mo, 4.3″ × 2.3″ (10.8 × 6 cm.), pp. 336 + 16). - A copy in the Plantin-Moretus Museum.

(12) QVINTI / CVRTII / RVFI / DE REBVS GESTIS / ALEXANDRI / MAGNI / LIBRI QVI EXSTANT. / (Van Havre, *Marques typ.*, n° 39) EX OFFICINA PLANTINIANA / *RAPHELENGII*, / 1613. (16mo, 4.2″ × 2.3″ (10.7 × 6 cm.), pp. 312).

(13) PETRONII / ARBITRI / Satyricon. / (Beribboned compasses) / EX OFFICINA PLANTINIANA / *RAPHELENGII*, / 1614 (16mo?, 3″ × 2.2″ (10.9 × 5.6 cm.), pp. 135).

(14) IVSTI LIPSI / POLITICORVM / SIVE / CIVILIS DOCTRINAE / LIBRI SEX. / *Qui ad Principatum maximè spectant.* / Additae NOTAE auctores, tum & / DE VNA RELIGIONE liber. / *Omnia postremò Auctor recensuit.* / (Beribboned compasses) / Ex officina / PLANTINIANA, / 1615 (16mo, 4.2″ × 2.2 (10.7 × 5.7 cm.), pp. 605). - Cfr. *Bibliotheca Belgica*, 1st ser., XVII, L 445.

(15) HISTORIAE / ROMANAE / Epitomae / LVCII IVLII FLORI, / C. VEL. PATERCVLI, / SEX. AVR. VICTORIS, / SEXTI RVFI FESTI, / MESSALAE CORVINI, / M. AVR. CASSIODORI, / & EVTROPII. / (Beribboned compasses) / *Ex officina plantiniana* / RAPHELENGII / 1615. (16mo, 4.2″ × 2.2″ (10.7 × 5.7 cm.), pp. 224).

(16) POLITICORVM / APHORISMORVM / SILVA, /... / PER LAMBERTVM DANAEUM /... / (VAN HAVRE, *Marques typ.*, n° 39) / EX OFFICINA PLANTINIANA / *RAPHELENGII*, / 1612. (16mo, 4.3″ × 2.2″ (10.9 × 6 cm.), pp. 402 + 42).

(17) M. ANNAEI / LVCANI, / DE / BELLO CIVILI, / VEL PHARSALAE, / LIBRI X. / *Eiusdem* / Ad Calpurnium Pisonem / Poëmation. / (VAN HAVRE, *Marques typ.*, n° 39) / EX OFFICINA PLANTINIANA / *RAPHELENGII*, / 1612 (16mo, 4.3″ × 2.3″ (11 × 6 cm.), pp. 199). - A copy in the Plantin-Moretus Museum.

15. Catullus, Tibullus, Propertius, /Poems], 1613[18]
16. Juvenal, SATYRARVM; Persius Flaccus, SATYRARVM, 1609[19]
17. Terence, COMOEDIAE, 1613[20]
18. Martial, EPIGRAMMATON, 1612[21].
19. Seneca, TRAGOEDIAE, 1613[22]
20. George Buchanan, PARAPHRASIS / PSALMORVM / DAUIDIS POETICA, 1609[23]
21. Claudius Claudianus, quae exstant, 1607[24]
22. Prudentius, OPERA, 1610[25]
23. Lucretius, DE / RERVM NATVRA, 1611[26]
24. Silius Italicus, DE SECVNDO / Bello Punico[27]

(18) CATVLLYS, / TIBVLLVS, / PROPERTIVS: / Seriò castigati / (Beribboned compasses) / EX OFFICINA PLANTINIANA / *RAPHELENGII*, / 1613. (16mo, 4.4″ × 2.2″ (11 × 5.7), pp. 213).

(19) D. IVNII/IVVENALIS/SATYRARVM/LIBRI V./APERSII FLACCI/ SATYRARUM / LIBER VNVS. / (Beribboned compasses) / EX OFFICINA PLANTINIANA / *RAPHELENGII*, 1609 (16mo, 4.3″ × 2.2″ (10.9 × 5.8 cm.), pp. 111).

(20) PVB. / TERENTII / AFRI / COMOEDIAE / SEX. (Beribboned compasses) / EX OFFICINA PLANTINIANA / *RAPHELENGII*, 1613 (16mo, 4.4″ × 2.3″ (11 × 6 cm.), pp. 214).

(21) M. VAL. / MARTIALIS / EPIGRAMMATON / LIBRI XII. / *Xeniorum Liber I / Apophoretorum liber I* / (Beribboned compasses) / EX OFFICINA PLANTINIANA/ *RAPHELENGII*, 1612. (16mo, 4.1″ × 2.3″ (10.6 × 5.8 cm.), pp. 272).

(22) LUCII / ANNAEI / SENECAE / tragoediae: / *Ad doctorum virorum emendationes recognita.* / (Beribboned compasses) / EX OFFICINA PLANTINIANA / *RAPHELENGII*, 1613. / (16mo, 4.3″ × 2.3″ (11 × 6 cm.), pp. 288).

(23) PARAPHRASIS / PSALMORVM / DAVIDIS / POETICA, / Auctore / GEORGIO BVCHANANO. / *Scoto*, *poëtarum nostri saeculi / facilè* principe. / (Beribboned compasses) / EX OFFICINA PLANTINIANA / *RAPHELENGII*, / 1609. (16mo, 4.3″ × 2.2″ (10.8 × 5.7 cm.), pp, 286). - A copy in the Plantin-Moretus Museum.

(24) CL. / CLAVDIANI / quae exstant: / *Ex emendatione virorum / doctorum.* / (Beribboned compasses) / EX OFFICINA PLANTINIANA / *RAPHELENGII.* / 1607 (16mo, 4.2″ × 2.3″ (10.8 × 5.7 cm.), pp. 263).

(25) AVRELII / PRVDENTII / CLEMENTIS / V. CONS. / OPERA, / *Ex recensione* / VICTORIS GISELINI. / (VAN HAVRE, *Marques typ.*, n° 39) / EX OFFICINA PLANTINIANA / *RAPHELENGII*, / 1610 (16mo, 4.3″ × 2.2″ (10.9 × 5.7 cm.), pp. 281).

(26) T. LVCRETII / CARI / DE RERVM NATVRA / LIBRI SEX. / (Beribboned compasses) / EX OFFICINA PLANTINIANA / *RAPHELENGII*, / 1611 (16mo, 4.3″ × 2.4″ (11 × 6 cm.), pp. 176 + 12.) - A copy in the Plantin-Moretus Museum.

(27) SILIVS / ITALICVS / DE SECVNDO / Bello Punico. / (Beribboned compasses) / EX OFFICINA PLANTINIANA / *RAPHELENGII*, 1611. (16mo, 4.1″ × 2.3″ (10.5 × 5.8 cm.), pp. 286.) - A copy in the Plantin-Moretus Museum.

Of a total of twenty-four books, twenty-three came from the presses of the Raphelengii at Leyden, and only one from the Officina Plantiniana at Antwerp. It was printed by John Moretus who, on Plantin's death in 1589, carried on the business in Antwerp, first in conjunction with Plantin's widow Joanna, and then alone. The Proverbs of Solomon in Sir Julius Caesar's library was printed in 1591 and is marked ‘Ex Officina Plantiniana, apud Viduam, & Joannem Moretum’.

But a great many of these books printed in Leyden and Antwerp after Christopher Plantin's death had been already printed by him in his lifetime: the Enchiridon of Epictetus was printed by Plantin in 1585; Justus Lipsius' treatise *De Constantia* left his presses in 1584 and again in 1585 and 1586; the works of Caesar were published in 1585 and 1586 and those of Sallust in 1579 and 1587; Valerius Maximus appeared in 1567; 1574 and 1585; Suetonius in 1574 and 1578; Petronius in 1565; Danaeus in 1583; Lucanus in 1564, 1576 and 1589; the poems of Catullus, Tibullus, Propertius in 1560, 1569, 1587; Juvenalis and Persius in 1565 and 1566; Terentius in 1560, 1565, 1565, 1576, 1580, 1583, 1588; Martial in 1568, 1579, 1588; Seneca in 1576, 1588, and 1589; Buchanan's Psalms in 1566, 1567, 1571, 1576 and 1588; Claudianus' works in 1571, 1572, and 1585; those of Prudentius in 1564; Lucretius in 1565, 1566, and 1589. Moreover, of many books in the possession of Sir Julius Caesar the Raphelengii at Leyden and John Moretus at Antwerp themselves published different editions: Raphelengius' edition of 1613 of Lipsius' *De Constantia* had been preceded by the editions of 1591, 1602 and 1605, whilst John Moretus and his successors Balthasar I and John Moretus II published the same work in 1599, 1605, 1615 and 1628; the Caesar of 1614 was preceded by Raphelengius' edition of 1593; the Valerius Maximus of 1612 by similar ones in 1594 and 1596; the Suetonius of 1611 by two Raphelengius (1596, 1597) and two Moretus editions (1591, 1592); the Petronius of 1614 by the Raphelengius editions of 1596 and 1604; Lipsius' *Politicorum sive civilis doctrinae libri sex* of 1615 by no less than four Raphelengius

editions (two in 1589, one in 1590 and 1605) whilst the Moretuses published five of them (1596, 1599, 1604, 1610, 1623), not counting the ones in their editions of Lipsius' *Opera Omnia.* The Danaeus of 1610 was followed by another Raphelengius edition in 1612; the Lucanus of 1612 was preceded by the Moretus edition of 1592 and followed by a Raphelengius edition of 1614. The poems Catullus, Tibullus and Propertius had already been published by Raphelengius in 1591 and 1592; Terence's *Comoediae* in 1591 by John Moretus, in 1599 by Raphelengius; Martial's *Epigrammata* in 1595 and Buchanan's Psalms in 1590 by Raphelengius, in 1595 by Moretus. The Raphelengius edition of Claudianus of 1607 was preceded by the Moretus editions of 1596, 1602 and 1607; Prudentius' *Opera* of 1610 by the Raphelengius edition of 1596; the Lucretius of 1611 by the Raphelengius edition of 1595.

The judgement with which Christopher Plantin and his heirs chose their material for printing is evident in the degree to which reprinting was demanded. And the wide circulation of the products of the House of Plantin is plain in their bulking so largely in the collection of an English gentleman.

Plantiniana in the Brotherton library university of Leeds

by Colin Clair
(London)

Edward Allen Brotherton was born on April 1, 1856. He was raised to the peerage as Baron Brotherton of Wakefield in 1929, and died on October 21, 1930. For many years Member of Parliament for Wakefield, Mayor of Wakefield in 1902-3, Lord Mayor of Leeds in 1913-14, and a Freeman of both cities, Lord Brotherton was a munificent donor to many charities and public institutions.

In 1927 he gave £100,000 to provide for the University of Leeds the splendid building which now bears the name of the Brotherton Library, and in his will he bequeathed a further sum of £100,000. His private library, now known as the Brotherton Collection, was presented to the University in 1935, 'in trust for the nation'. It then contained some 35,000 printed books and pamphlets, 400 manuscripts, 4,000 deeds and 30,000 letters, and since then has been considerably augmented by gifts and purchases.

One item in this collection is of special interest to readers of *De Gulden Passer:* a travelling library of the 17th century. This portable library consists of 43 small volumes contained in an oak case made to resemble a folio volume, and the catalogue, written in three columns, in gold on a blue background, appears on the inside of the lid. Of the 43 volumes, no fewer than 27 are from the Leyden press of Raphelengius.

The original owner of this library has not been identified with any certainty, but it bears a remarkable likeness to a similar travelling library in the British Museum, which is known to have been the property of Sir Julius Caesar, Master of the Rolls in the

reign of James I. In the Brotherton Library example the name of the Roman Julius Caesar heads the middle column of the catalogue, and as this is the only name written in capitals, there is reason to assume that this portable library also belonged at one time to Sir Julius Caesar, or was presented by him to a friend. Later in the 17th century it seems to have passed into the hands of John Madden, who had his arms painted on the inside of the lid in place of those of the original owner.

The books from the *Officina Plantiniana* contained in this travelling library are, in respect of 22 of them, duplicates of those contained in the travelling library of Sir Julius Caesar. The other five are:

Seneca.	Libelli quinque... Accesserunt Iambi... ex Catone. Danielis Heynsii.	1601[1]
Cicero.	De officiis... cum eiusdem opusculis addi solitis.	1610[2]
Virgil.	Opera	1612[3]
Ovid.	Metamorphoseon libri XV	1612[4]
Ovid.	Heroidum epistolae...	1612[5]

(1) L. ANNAEI / SENECAE / PHILOSOPHI / DIVINI / Libelli quinque, quinque, quorum seriem / versa pagella indicabit. / *Accesserunt Iambi morales aliquos / ex Catone.* / DANIELIS HEYNSII, / GANDENSIS. / [device] / *Ex Officina Plantiniana*, / APUD CHRISTOPHORUM RAPHELENGIUM / Academiae Lugduno Bat. Typographum, CI□.I□.CI., pp. 109, [6], [1, blank].

(2) [Within an irregular two-line border] M. TVLLII / CICERONIS / DE / OFFICIIS / LIBRI TRES: / *Cum eiusdem opusculis / addi solitis.* / [orn.] / E x [sic] Officina Plantiniana / *RAPHELENGII*, / M.DCX. pp. 461, [19].

(3) PVBLII / VIRGILII / MARONIS / OPERA. / [device] / EX OFFICINA PLANTINIANA *RAPHELENGII*, CI□.I□.CXII., pp. 335, [1, blank].

(4) PVB. / OVIDII / NASONIS / METAMORPHOSEON / LIBRI XV. / [device] / EX OFFICINA PLANTINIANA / *RAPHELENGII*, CI□.I□.CIII., pp. 286, [2, blank, i.e. sig. SS8].

(5) PVB. / OVIDII / NASONIS / HEROIDVM / EPISTOLAE. / *Amorum* LIB. III. / *De arte amandi* LIB. III. / *De remedio amoris* LIB. II. / [device] / EX OFFICINA PLANTINIANA / *RAPHELENGII*, / CI□.I□.CXII., pp. 255, [1, blank].

Nog de vroedvrouwenkatechismus van F.D. Vandaele

door Dr. L. Elaut
(Gent)

Onder verwijzing naar onze bijdrage in DE GULDEN PASSER over de laatste nederlandstalige vroedvrouwenkatechismus[1] werd door Dr Luc Indestege onze aandacht gevestigd op een eksemplaar van *Onderwys voor de Leerlingen* dat afwijkt van de eksemplaren die wij onder onze ogen hadden, en dat hij in zijn bibliotheek bezit.

Dat eksemplaar is een uniek stuk vermits het op een schutblad de eigen handtekening van de auteur zelf draagt *F.D. Vandaele. Med.*

Daarenboven behelst het een opdracht 'Aen Seer Edele, Weirde ende Voorsienige Heeren, Myn Heeren van het Magistraet der Saele en Casselrye van Yper'... volgen de namen van baljuw, schepenen, pensionarissen en griffiers.

Alle eksemplaren die wij zagen en die overigens niet zo zeldzaam zijn in de biblioteken en in het privé bezit, hebben een opdracht aan de heren van het 'Magistraet der Stad Cortryck'. Voorts bevat Indestege's eksemplaar een vijf bladzijden lang woord vooraf van F.D. Vandaele, weerom voor de 'Edele, Weirde ende Voorsienige Heeren' echter zonder vermelding van Ieper of Kortrijk. Het woord vooraf ontbreekt in de kortijkse eksemplaren.

Men zou verwachten dat het voor de magistraat van Ieper bedoeld is; vermits de auteur hun naam vooraan gezet heeft, ligt het voor de hand. Doch bij het doorlezen van dat woord vooraf,

(1) *De Gulden Passer*, XXXIII, 1955, blz. 92.

klopt het helemaal niet meer, daar men tot zijn verbazing verneemt dat het ‘door den wysen ende raed-rypen Keus van de Edele Overheden der Stad Cortryk’ is geweest dat de kursus voor vroedvrouwen werd ingericht en Vandaele zijn katechismus opgesteld heeft.

De aangelegenheid gaat er nog verwarder uitzien wanneer men verder uit dat woord vooraf verneemt dat het dhr De Limon, schepen van de stad Ieper, is die aan de lessencyklus door ‘Syne geduerige Tégenwoordigheyd ende op alles waekende oog’ een volkomen sukses verzekerd heeft. Het blijkt dan ook nog dat het ‘den Ervaeren Heer J. Coutanceau, eersten Konstvertoonder der Vroe-Vrauw Du Coudray’ is geweest die de lessen aan de vlaamse vroedvrouwen heeft gegeven. Vandaele zelf verklaart dat hij ‘verkooren (werd) om hulp te bieden, soo in het mondelings vertaelen der fransche Lessen, als in het opstellen van een Onderwys ten gerieven der Leerlingen.’

Kan een plauzibele verklaring voor de schijnbaar dubbelzinnige situatie met die lessen en de daaruit ontstane vroedvrouwenkatechismus gegeven worden? We vermenen dat de vork zo aan de steel zit.

De eigenlijke vroedkundige tekst en de afbeeldingen van het traktaat *Onderwys voor de Leerlingen*, is dezelfde in alle eksemplaren. Zij kwamen allemaal van ene en dezelfde pers; een nauwgezette kontrole van bladspiegel en druksel laat daaromtrent geen twijfel rijzen. Zoals wij in onze eerste bijdrage schreven, is J.F. Moerman uit Ieper de uitgever en drukker geweest. Voor F. Snellaert's aantekening dat er een uitgave te Kortrijk bij J. De Langhe verscheen, is er geen houvast.

Er werden terwille van lokale en opportunistische overwegingen sommige eksemplaren van een verschillende opdracht en woord vooraf voorzien.

De uitgever J. de Langhe uit Kortrijk zal er een zeker aantal voor zijn rekening genomen en die op zijn naam in de handel gebracht hebben: zo'n eksemplaar heeft F. Snellaert gezien. Voor een zeker aantal eksemplaren werd een opdracht aan de magistraten van Kortrijk bedacht, voor een ander aantal eksemplaren een opdracht aan de magistraten van Ieper.

Het is duidelijk dat de vroedkundige lessen die het aanzien gaven aan de laatste vroedvrouwenkatechismus in onze streken onder het toezicht stonden van de ieperse schepen De Limon en te Ieper plaats hadden. Zoals ook in Oost Vlaanderen geschiedde, sloegen twee kasselrijen de handen in elkaar om een lessencyklus in te richten en de vroedvrouwen er heen te zenden. Het moet dan geen verwondering wekken dat de drukkers-uitgevers de eksemplaren van de katechismus, van een verschillende opdracht voorzien, op de markt brachten; deze opdracht was natuurlijk verschillend voor de heren van Kortrijk en voor die van Ieper. Het volstond enkele bladen minder of meer te laten drukken en met de te koop gestelde eksemplaren in te laten binden om voor elks gading, eigendunkelijkheid en lichtgeraaktheid een bevredigende oplossing te brengen. Daarmede hebben de bibliofielen van thans een kolfje te meer naar hun hand.

We bedanken de heer Luc Indestege dat hij ons zijn zeldzaam ‘iepers’ eksemplaar ter inzage zond.

Résumé français

Le dernier catéchisme pour accoucheuses en langue néerlandaise parut en 1775. Il fut composé par le poète-médecin F.D. Vandaele d'Ypres, lors du cours d'obstétrique professé par Angélique Du Coudray, accoucheuse de la ville de Paris, à la requête des autorités des châtellenies réunies de Courtrai et d'Ypres. Ceci explique l'existence d'exemplaires en apparence différents; mais cette différence n'intéresse en fait que la dédicace aux autorités des deux châtellenies. Le texte et les illustrations sont identiques pour tous les exemplaires; l'imprimeur est J.F. Moerman d'Ypres. Par le truchement de ces dédicaces, les éditeurs ménagèrent les susceptibilités des magistrats, sans nuire à leurs propres intérêts matériels.

Jean et Jacques Taffin, Jean d'Arras et Christophe Plantin

par C. de Clercq
(Anvers)

Maître Denis Taffin, honorable bourgeois de Tournai au milieu du XVIe siècle, eut onze enfants, dont deux interviendront fréquemment dans ce récit: Jean, né en 1529, et Jacques, né probablement en 1530[(1)]. En 1554 Jean devint deuxième bibliothécaire d'Antoine Perrenot de Granvelle, évêque d'Arras et conseiller de Charles Quint. Il avait surtout comme mission d'acheter des livres, Étienne Pighius était secrétaire et bibliothécaire en titre du prélat.

En 1558 Jean résida pendant un certain temps chez Christophe Plantin, imprimeur à Anvers. Nous avons conservé le texte de quatre lettres qu'il adressa à Pighius les 1er et 15 janvier, 13 février et 13 avril[(2)]. Il ne semble plus être à ce moment au service de Granvelle. Le maniement des livres avait mis Jean Taffin en contact avec les publications protestantes et Jean se laissa gagner aux idées nouvelles. En 1555 un certain Evrard avait été envoyé de Genève comme pasteur de l'Église de langue française à Anvers, mais il eut des dissentiments avec cette communauté et il ressort d'une lettre de Calvin du 21 décembre 1556 que cette Église était alors sans ministre. Taffin semble avoir pris la conduite provisoire du troupeau, le séjour chez Plantin lui donnant une sorte d'alibi.

(1) Cfr. C. SEPP, *Drie Evangeliedienaren uit den tijd der Hervorming*, Leyde, 1879; C. RAHLENBECK, *Jean Taffin, un réformateur belge du XVIe siècle* (Extrait du *Bulletin de la Commission pour l'histoire des églises wallonnes*), Leyde, 1886; L. TAFFIN DE VEZON, *Généalogie de la Famille Taffin de 1300 à 1926*, Pau, 1926, p. 46-47, 407.

(2) SEPP, *op. cit.*, p. 7-10.

Néanmoins, vu l'emprisonnement de nombreux protestants, Taffin quitta Anvers avec ses coreligionnaires wallons. Ils cherchèrent en vain un asile d'abord à Aix-la-Chapelle, puis à Worms; ils se fixèrent à Strasbourg où Jean Taffin épousa une demoiselle de la ville. Dès les premiers mois de 1559 il se rendit auprès de Calvin à Genève, fréquenta l'école pour pasteurs qui s'ouvrait et reçut l'imposition des mains. A ce moment, parmi les nombreux Français réfugiés à Genève pour motif de religion, nous trouvons Jean Cabarroche ou Cabaros(3), originaire de Gascogne, et l'imprimeur Odinet Molin, dit Basset, de Lyon(4): ces noms sont à retenir.

Le 25 mai 1561, le culte protestant débute à Metz. Les premiers pasteurs sont Pierre Van Ceulen ou Colonius, natif de Gand(5), et son adjoint Jean Taffin. Dans la partie détruite des *Observations séculaires sur l'histoire de Metz*, travail manuscrit du pasteur Paul Ferry († 1699)(6), on lisait: '1562. Livres de la Religion imprimés à Metz par Jean d'Arras et Odinet Basset: Les Psaumes - Briefve instruction pour les familles de l'église réformée de Metz. J. d'A. et O.B. 1562 (je l'ai)(7)'. Ce Jean d'Arras était natif de Ville-sur-Yron, non loin de Metz(8). Or, tout au plus tard à la

(3) Dans la liste des habitants de Genève de 1549 à 1560, 'registre d'inscription des nouveaux venus dans la ville', on trouve à la date du 11 septembre 1559 un 'Jehan Cabarroche', à celle du 17 décembre 1554 un 'Estienne de Cabaroche, marchant, natif de Montsegur prez Bordeaux', à celle du 31 août 1551 un 'Archambaud de Cabaroche, natifz de Mount Saigueur, diocèse de Basatz': P. GEISENDORF, *Livre des habitants de Genève*, t. I, Genève, 1957, p. 16, 44, 206. Déjà un Pierre de Cabaroche, marchand natif de Montségur près; de Bordeaux, quitta la France parce que adhérant à la Réforme et fut reçu habitant de Genève en décembre 1544.

(4) Dans la liste susdite à la date du 4 septembre 1551 (*op. cit.*, p. 19), signalé ensuite comme imprimeur en 1560 (P. CHAIX, *Recherches sur l'imprimerie à Genève de 1550 à 1564*, Genève, 1954, p. 146).

(5) Il épousa le 8 avril 1562 Sara Ackerman, fille d'un Anversois. Cfr. E. et E. HAAG, *La France protestante*, 2e éd., t. IV, Paris, 1884, col. 529-530.

(6) Les trois premiers volumes étaient conservés à la Bibliothèque municipale de Metz mais furent détruits par les Allemands en 1944; le quatrième volume se trouve toujours à la Bibliothèque du Protestantisme français à Paris.

(7) C'est à dire que Paul Ferry en possédait un exemplaire. - D'après les notes jadis prises et nous aimablement communiquées par Mr Roger Mazauric, ingénieur à Metz, auteur de l'intéressant ouvrage: *Le Protestantisme en pays messin*, Metz, 1950.

(8) Arrondissement actuel de Briey, département de Meurthe-et-Moselle.

fin de 1561, un certain Jean d'Arras travaillait à l'atelier de Christophe Plantin à Anvers; il y imprima clandestinement avec deux autres ouvriers français, le gascon Jean Cabaros, sans doute venu de Genève, et Bartholomé Pointer, de Paris, un livret intitulé *Briefve instruction pour prier* suivant ‘un exemplaire’ envoyé de Metz par son oncle Jean Lalouette[9]: ceci ressort d'une enquête faite en mars 1562 par le margrave d'Anvers, qui put saisir 1000 des 1500 exemplaires imprimés, les autres ayant été expédiés à Metz et à Paris[10]. La famille de Lalouette ou de l'Alouète était connue pour ses attaches protestantes. La *Briefve instruction pour prier* est sans doute la même chose que la Briefve instruction pour les familles réformées de Metz. Par mesure de prudence celles-ci n'étaient probablement pas mentionnées dans le titre. Il n'y avait pas suffisamment d'imprimeurs protestants; c'est peut-être afin d'en faire former que d'Arras et Cabaros furent envoyés chez Christophe Plantin, ami de Jean Taffin. Les trois ouvriers français de Plantin furent emprisonnés, la Gouvernante Marguerite de Parme demanda qu'ils fussent condamnés aux galères et que Plantin - qu'il ait eu part à l'impression du livret ou non - fut également considéré comme responsable. Mais Plantin s'enfuit à Paris, fit saisir ses biens par des amis se disant ses créanciers, notamment par Corneille van Bombergen; les biens de Plantin furent vendus publiquement en avril 1562. D'autres créanciers de Plantin, réels ceux-ci, ne furent pas satisfaits de la saisie pratiquée et firent valoir leurs droits sur les biens de Plantin; parmi eux nous trouvons Jacques Taffin, frère de Jean, depuis 1566 receveur du roi d'Espagne au quartier de Cassel, qui avait été arrêté en décembre 1561 sur accusation de protestantisme mais avait dû être relâché faute de preuves[11].

(9) Il s'agit probablement du Jean Lalouette qui en 1569 donna sa fille Annon en mariage à Collignon Le Coullon, fils du chroniqueur Jean Le Coullon. Cfr. *Journal de Jean Le Coullon (1537-1587)*, publié par E. de Bouteiller, Paris, 1881, p. 38.

(10) Cfr. notre étude *Deux épisodes plantiniens*, dans *Gutenberg Jahrbuch*, *1958*, Mayence, 1958, p. 155; nous y reproduisons un texte administratif dans lequel Plantin reçoit erronément le prénom de Michel.

(11) Bruxelles, Archives générales du royaume, Papiers d'État et de l'Audience, *Correspondance de Flandre*, *Artois*, *Lille et Tournay*, n° 281, fol. 1: copie d'une lettre de Margherite de Parme, datée du 4 janvier 1561 (ancien style), adressée ‘A ceulx du conseil en Flandres’, leur notifiant qu'elle a fait transporter ‘Jehan Taffin’ en la ville de Gand pour qu'ils instruisent son procès. Ici également le prénom est erroné: il s'agit de *Jacques* Taffin.

Jacques Taffin et d'autres créanciers firent exécuter une enquête pour savoir depuis quand Plantin avait été réellement absent d'Anvers, évidemment afin de voir s'il avait pu ou non se cacher quelque temps avant de s'enfuir et se créer des créanciers fictifs. Les ouvriers de Plantin, interrogés le 1er septembre 1562 furent peu clairs dans leur déclaration et Jacques Taffin n'hésita pas dès lors à opposer ses droits sur les biens de Plantin à ceux de Corneille van Bombergen. Il constitua à cet effet pour le représenter son cousin Quintin de Barry: il s'agit manifestement du tournaisien de ce nom, qui embrassa la Réforme et fit plusieurs séjours à Anvers(12).

Nous n'avons trouvé, dans les archives anversoises, aucune trace d'une condamnation de Jean d'Arras et de ses deux compagnons, mais nous savons que le margrave se plaignit à Marguerite de Parme que tant qu'il n'y avait pas de départ de galères la ville d'Anvers avait la charge financière des prisonniers. D'autre part la surveillance n'était pas très stricte dans la prison d'Anvers; d'Arras en tout cas put s'échapper. Sans doute conseillé par Jean Taffin, d'Arras prit contact avec Odinet Basset de Genève, ils achetèrent à compte commun le 13 mai 1563 un fonds de librairie et du matériel d'imprimerie ayant appartenu à un nommé Duchesne de Genève(13); d'Arras reçut le 9 juillet d'Antoine Vincent, imprimeur lyonnais établi depuis peu à Genève, la permission de rééditer une traduction française des Psaumes, pour laquelle Vincent avait obtenu un privilège du roi de France(14). Il s'agit de la traduction en rimes françaises par Jean Marot et Théodore de Bèze, il en

(12) Cfr. C. DE BARY, *Étude sur l'histoire des Bary-Barry*, Vieux-Dieu-lez-Anvers, 1927, p. 155-157. Dans les Archives du Musée Plantin à Anvers, no 37, fol. 42, nous trouvons parmi les débiteurs de Plantin en 1565: 'M. Jacques Taffin receveur à Cassel doibt... pour livres... pour son cousin demourant au papegay à la Bourse vieille...'.

(13) Peut-être rachetèrent-ils les biens confisqués de Nycod Duchesne, qui n'avait pas accepté la Réforme et fut décapité le 15 août 1557. Cfr. CHAIX, *op. cit.*, p. 177.

(14) HAAG, *op. cit.*, 2e éd., t. V, Paris, 1886, col. 111-112; cfr. ég. t. I, Paris, 1877, col. 946-947. CHAIX, *op. cit.*, p. 228-229. R. KINGDOM, *Geneva and the coming of the wars of religion in France*, Genève, 1956, p. 102.

existe de nombreuses éditions pour les années 1563-1564, nous n'avons pas trouvé celles de d'Arras et Basset. A Anvers Plantin en imprima une; les noms de Marot et de de Bèze en ayant été omis, il obtint un privilège d'imprimer du roi d'Espagne Philippe II le 16 juin 1564(15).

Basset et d'Arras devinrent bourgeois de Metz le 13 août 1563(16). En novembre ils s'associèrent avec Jacques Busselot, ancien avocat au baillage de Saint-Mihiel, qui avait quitté cette ville le 30 mai 1562 pour raison de protestantisme. Busselot s'occupa du côté financier de l'association. En effet c'est à lui que la ville de Metz avança le 8 janvier 1564 (1563, ancien style) de l'argent pour l'impression d'ordonnances municipales(17). L'année même d'Arras et Basset imprimèrent des *Ordonnances contenans le reiglement de la poursuite des censes*, *Layes à censes*, *Rentes foncières*, *droitures & debtes*, *en la ville de Metz*, *& pays messin;* elles contiennent 59 articles. L'ouvrage comporte 44 pages de petit format(18), à la dernière on lit que les ordonnances ont été publiée le 20 mai 1564(19). Il existe également une édition d'*Ordonnances de la ville et cite de Metz & païs Messin*, en plus grands caractère et format, imprimées à Metz en 1565 mais ne portant pas de nom d'imprimeur(20). L'édition a comme sous-titre: *1 Pour la Iustice et police*

(15) Cfr. F. BOVET, *Histoire du psautier des Églises réformées*, Paris, 1872, p. 203, n. 63; O. DOUEN, *Clement Marot et le psautier huguenot*, t. I, Paris, 1878, p. 565-567.

(16) Archives de la ville de Metz, BB 128: registre de bourgeoisie.

(17) O. CUVIER, de Metz, écrit dans le *Bulletin de la Société de l'histoire du Protestantisme français*, t. XI, 1862, p. 425, n. 4: 'On lit dans les comptes du receveur de la ville, à la date de janvier 1563: 'Payé à Me Jaicques Busselot, en vertus et suyvant une ordonnance des sieurs commis, en date du 8e jour dudit mois, la somme de 60 livres, ordonnées audit Me Jaicques, pour un prest que la ville luy ait faict pour subvenir à la despense qu'il luy convient faire pour faire imprimer les nouvelles ordonnances dernièrement faictes'.

(18) Il est mentionné dans le *Catalogue des livres rares et précieux et des estampes composant la bibliothèque de feu M. Gustave Chartener*, 1re partie, Paris, 1885, p. 141, n° 571. Un exemplaire se trouve à la Bibliothèque nationale de Paris.

(19) 'Le Sabmedi vingtième jour du mois de May, mil cinq cents soixante quatre, ont esté leües & publiees les dites presentes ordonnances, en la Chambre des Treizes au palais, à huis ouvert: & ordonné quelles seront enregistrees au greffe de la Iustice de ceste dite Cité. Ainsi signé: le Goullon'.

(20) Exemplaires à la Bibliothèque municipale de Metz.

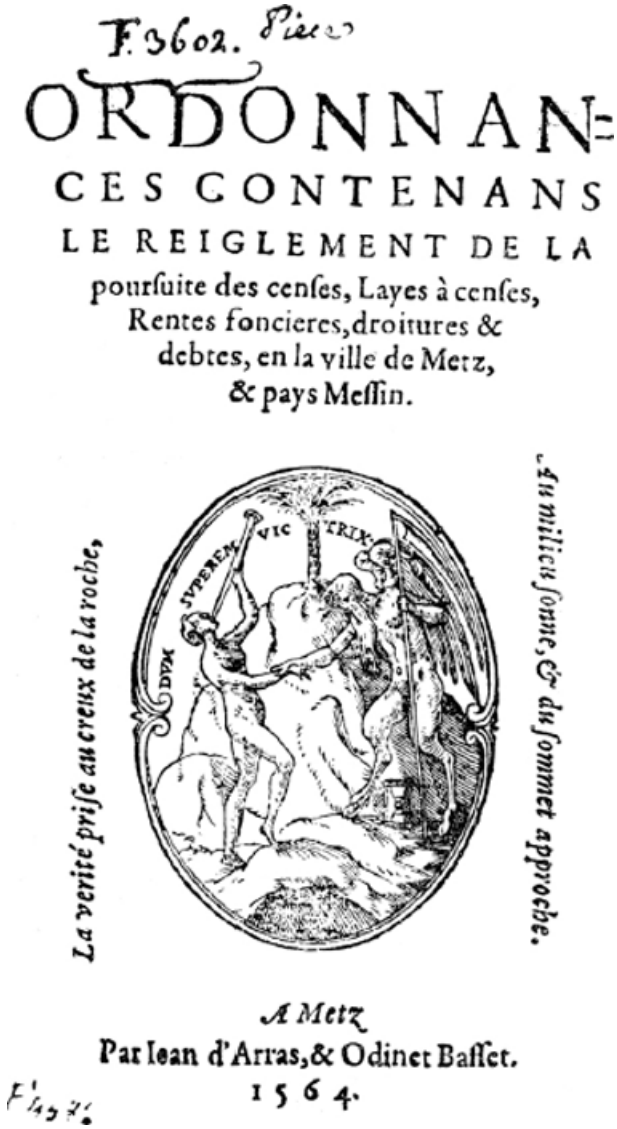
F. 3602. Pièce
ORDONNAN-
CES CONTENANS
LE REIGLEMENT DE LA
poursuite des censes, Layes à censes,
Rentes foncieres, droitures &
debtes, en la ville de Metz,
& pays Messin.
La verité prise au creux de la roche,
Au milieu sorme, & du sommet approche.
A Metz
Par Iean d'Arras, & Odinet Basset.
1564.

FIG. 1. - Page de titre des Ordonnances de la ville de Metz, y imprimées par Jean d'Arras et Odinet Basset en 1564 (Exemplaire de la Bibliothèque nationale à Paris).

2 Pour les Rentes et Layées à cense 3 Pour les pauuvres. Elle débute par des préfaces et des tables non paginées, puis on trouve en effet de la p. 1 à 80 les ordonnances pour la justice et police publiées le 2 décembre 1564, de la p. 81 à 124 les 59 articles publiés le 20 mai 1564 et imprimés déjà séparément par d'Arras et Basset, de la p. 125 à 141 les ordonnances sur la police des pauvres publiées le 18 janvier 1562, revues et augmentées le 23 août 1563. Les quelques petits caractères employés dans cet ouvrage ressemblent à ceux de l'édition de petit format portant les noms de d'Arras et de Basset.

Le protestantisme se développa rapidement à Metz. A Pierre de Cologne et à Jean Taffin furent adjoints deux autres ministres: Jean Garnier(21), qui arriva à Metz le 23 mai 1562 et fit deux sermons célèbres sur la Cène les 5 et 6 septembre suivants, et Louis Des Mazures, natif de Tournai, qui était déjà à Metz au moins vers la fin de 1563(22).

Voici deux passages du livre du R.P. Martin Meurisse, *Histoire de la naissance, du progrès et de la décadence de l'hérésie dans la ville de Metz et dans le pays messin*, dont la première édition parut à Metz en 1562(23). P. 232: '... Ils (les Réformés) arrivèrent mesme jusques à un tel point d'impudence, qu'en l'oraison qu'ils font encore tous les Mercredis, imprimés à Metz l'an 1564, chez Jean d'Arras et Odinet Basset Imprimeurs de la Religion prétenduë, ils insererent cette clausse: Ne permets que les Turcs, Payens, Papistes & autres infidelles se glorifient en te blasphémant'(24). S'agit-il ici de la *Briefve instruction pour prier*, qui peut-être ne

(21) HAAG, *op. cit.*, 2me éd., t. VI, Paris, 1888, col. 847-850.

(22) *Ibid.*, t. V, col. 336.

(23) Les notes sont ajoutées par nous.

(24) Ferry mentionne dans la partie perdue des *Observations séculaires:* L'A.B.C. en Français. A Metz. 1561' (d'après les notes de Mr Mazauric). Plantin imprima à Anvers en 1558 *L'A.B.C. ou instruction chrestienne pour les petits enfans. Reueuë par venerables docteurs en Theologie. Avec l'Instruction Chrestienne de F.I. Pierre de Ravillan.* Dans une des Oraisons reproduite dans cet ouvrage, on lit notamment: 'ne permetz... que les Turcz & payens se glorifient en te blasphemant'. Plantin imprima également en 1562 l'*Instruction chrestiene* de Pierre de Ravillan, ouvrage différent du précédent, sur l'exemplaire du Musée Plantin à Anvers figure une note manuscrite de Plantin désavouant cet ouvrage. En ce musée, on trouva dans un même rouleau un exemplaire du premier ouvrage et le manuscrit du second, et une lettre de Marguerite de Parme du 26 juin 1563 invitant Plantin à venir s'expliquer.

portait aucune date, ou d'une réédition de celle-ci? Et p. 272-273: ‘La même année 1564 les deux Ministres Pierre de Cologne & Louis Des-masures, pource peut-estre qu'ils n'estoint point capables de produire quelques originaux deux mesmes, s'amuserent, pour occuper leurs Imprimeurs, à mettre au jour, deux meschantes traductions; la première d'un traicté de la Coene composé en Allemand par un nommé Thomas Erastus(25), & l'autre d'un traicté des Sacrements compose en Latin par Theodore de Beze(26): & le premier dedia ceste importante version au Sieur de Clervaut(27), comme à un des principaux piliers de la reforme: & tout cela imprimé à Metz par Jean d'Arras, & Odinet Basset Imprimeurs de la Religion pretenduë 1564.’ Nous n'avons pas retrouvé les éditions messines de ces traductions mais bien l'édition conjointe qu'en a fait à Lyon Jean d'Ogerolles, également en 1564(28); sans doute s'agit-il des mêmes impressions avec pages de titre différentes, Basset étant resté en relation avec ses anciens concitoyens.

Paul Ferry signale également: ‘Abrégé de la doctrine évangélique et papistique fait par articles opposés l'un à l'autre fait par Henry Bullinger(29). A Metz chez Jean d'Arras et Odinet Basset. 1564 (je l'ai)’. Plus tard É. Bégin écrit dans son *Histoire des sciences*, *des lettres*, *des arts et de la civilisation dans le pays messin*, parue à Metz en 1829, p. 412-413: ‘... Les plus connus de ces typographes

(25) Adaptation grecque du nom de Lieber. Né à Baden en Aargau en 1524, décédé à Bâle en 1583.

(26) Nous ne voyons pas exactement quel ouvrage a traduit Louis Des Mazures. Plusieurs éditions des Psaumes par Marot et de Bèze contiennent également des dissertations ou questions de catéchisme concernant le baptême, la cène et le mariage.

(27) Claude Antoine de Vienne, baron de Clervent, dont Pierre de Cologne était le chapelain particulier.

(28) *Vraye et droite intelligence de ces paroles de la saincte Cene de Iesus Christ*, *Cecy est mon Corps*, *&c. Traitté clair & utile composé premierement en Allemand par M. Thomas Erastus Docteur: Et nouvellement traduit en François par M. Pierre de Cologne Ministre de l'Eglise reformee à Metz. Autre bref Traitté des Sacremens en general*, *fait en Latin par M. Theodore de Beze*, *& nouvellement traduit en François par M. Louis des Masures.* - La dédicace par Pierre de Cologne datée ‘De Metz ce 24 de décembre 1563’ occupe les pages 3 à 6, le traité sur la Cène les pages 7 à 89, le traité sur les sacrements les pages 90 à 112.

(29) Né à Bremgarten en 1504, mort à Zurich en 1575. La première édition française de cet ouvrage parut à Genève, chez Jean Crespin, en 1558.

sont Jean d'Arras et Odinet Basset, que nous avons déjà nommés. Leurs éditions sont correctes et généralement estimées. Un des ouvrages qui leur a fait le plus d'honneur est intitulé: les Proverbes de Salomon, ensemble l'Ecclesiaste, mis en rimes françoises selon la vérité hébraïque; par un nommé A.D. Duplessis[30], Metz, in-4°, 1564'[31]. Enfin, d'Arras et Basset auraient également publié un ouvrage de Jean Garnier, issu de ses deux célèbres sermons et intitulé *Goliath. Conférence de la Messe et de la Cène*, dont l'épître dédicatoire serait du 3 mars 1565, la première édition de la même année, la seconde de 1566. Selon O. Cuvier[32], Jean d'Arras serait mort en juin 1564, Busselot en 1567. Il est possible que Basset ait mis le nom de d'Arras sur les livres de Garnier, dont l'impression avait sans doute été projetée du vivant de d'Arras. Nous ne connaissons plus d'édition portant les noms conjoints de d'Arras et de Basset à partir de 1567. Basset retourna d'ailleurs à Genève, où il décéda en 1569[33].

Gui de Bray ou de Brès[34], né à Mons en 1523, après avoir porté la Réforme en plusieurs villes de Belgique et de France, vit en 1561 sa tête mise à prix et trouva un asile à Sedan auprès du duc de Bourbon-Montpensier, seigneur de Bouillon. En 1565 il vint rendre visite aux ministres protestants de Metz pour tâcher d'arriver à une entente avec les Luthériens des Pays-Bas sur la question de la Cène. Jean Taffin consulta Théodore de Bèze à ce sujet[35] et se montra disposé à revenir aux Pays-Bas. Il quitta Metz en avril 1566, dès le 28 il est déjà signalé par Marguerite de Parme

(30) Note ajoutée par nous: A. Duplessis, était un étudiant parisien protestant, cfr. HAAG, *op. cit.*, 2me éd., t. V, col. 876-878, qui signale une édition de l'ouvrage, parue à Lausanne, chez Jean Rivery, en 1556. En 1559 Rivery s'établit à Genève.

(31) BÉGIN écrit encore avec quelque exagération, p. 417: 'Pour rapporter le titre de tous les ouvrages sortis à différentes époques des presses actives d'Odinet Basset et de Jean d'Arras, il faudrait citer la plupart de ceux qu'enfanta la réforme, soit dans le Pays Messin, soit dans les villes où les nouveaux religionnaires n'avaient encore ni la puissance, ni la liberté dont ils jouissaient à Metz'.

(32) *Loc. cit.*

(33) CHAIX, *op. cit.*, p. 146.

(34) Cfr. E. BRAEKMAN, *Connaissance de Guy de Brès*, Bruxelles, 1957.

(35) Théodore de Bèze répondit le 24 août 1565. Sa lettre a été publié par TAFFIN DE VEZON, *op. cit.*, p. 417-419.

au margrave d'Anvers comme se trouvant en cette ville. Il n'est cependant pas inquiété mais changea souvent de demeure. Il fit construire le temple rond de l'Église wallonne et y exerça les fonctions de ministre[36]. Le 10 avril 1567 Marguerite de Parme exigea que tous les ministres protestants quittassent Anvers. Jean Taffin retourna avec les siens et des amis à Metz, il y reprit ses fonctions de pasteur jusqu'au moment où en février 1569 le roi Charles IX à son tour y interdit le culte protestant[37]. Il partit alors avec Pierre de Cologne pour Heidelberg. Jacques Taffin avait vendu sa charge de receveur en décembre 1566 et quitté les Pays-Bas; il fut d'ailleurs condamné au bannissement et à la confiscation de ses biens le 12 octobre 1568. Jean et Jacques devinrent de plus en plus les hommes de confiance du prince d'Orange; ils signent à sa suite la *provisioneele religionsvrede* à Anvers le 29 août 1578, l'un comme ministre, l'autre comme ancien de l'Église wallonne d'Anvers[38]. Cette paix de religion valait également pour l'Église allemande de la ville, elle fut étendue le 6 septembre en faveur des Protestants de la confession d'Augsbourg[39]. Jacques Taffin devient en 1580 président de la Chambre des Comptes à Gand, il est de nouveau en contact avec Plantin qui lui fournit des livres[40], il

(36) Un volume de brochures provenant de l'abbaye d'Affligem (actuellement à Bruxelles, Bibliothèque royale, V.B. 10204, t. II) contient entre autres: *Sommaire de la confession de foy*, *que doivent faire ceux qui desirent estre tenus pour membres de l'Eglise de Iesus Christ. Leu apres la predication publique*, *faite près d'Anvers*, *le XXVIII de julet 1566*, ainsi que *Epistre et amiable remonstransce D'un Ministre de l'Evangile de nostre Redempteur Iesus Christ envoyée aux Pasteurs de l'Eglise Flamengue d'Anvers*, *lesquelz se nomment de la Confession d'Augsbourg, les exhortant à concorde & amitié avec les autres Ministres de l'Evangile. M.D.LXVII.*

(37) Cfr. *Journal inédit d'un fidèle de l'ancienne Eglise réformée de Metz*, dans *Bulletin de la Société de l'histoire du Protestantisme français*, t. XI, 1862, p. 167.

(38) F. PRIMS, *Antwerpiensia 1941*, Anvers, 1942, p. 236, 239, et *De Religionsvrede 1578-1581*, Anvers, 1942, p. 78-79.

(39) Le volume provenant d'Affligem, indiqué plus haut, contient une brochure trilingue, dont voici le titre latin: *Confessio in articulo de Coena Cassaodori Reinii Hispani*, *Ministri in ea Ecclesia quae Antverpiae se Augustanam Confessionem profiteri dicit*, *quam si eius Symmistae sincere profitentur*, *sublata erit inter eos & Ecclesiarum reformatarum Ministros controversia.* Anvers, Gilles vanden Rade. Cette confession est celle des Églises de Suisse et est signée par Reinius à Londres le 19 mars 1579.

(40) Archives du Musée Plantin à Anvers, n° 18, fol. 419.

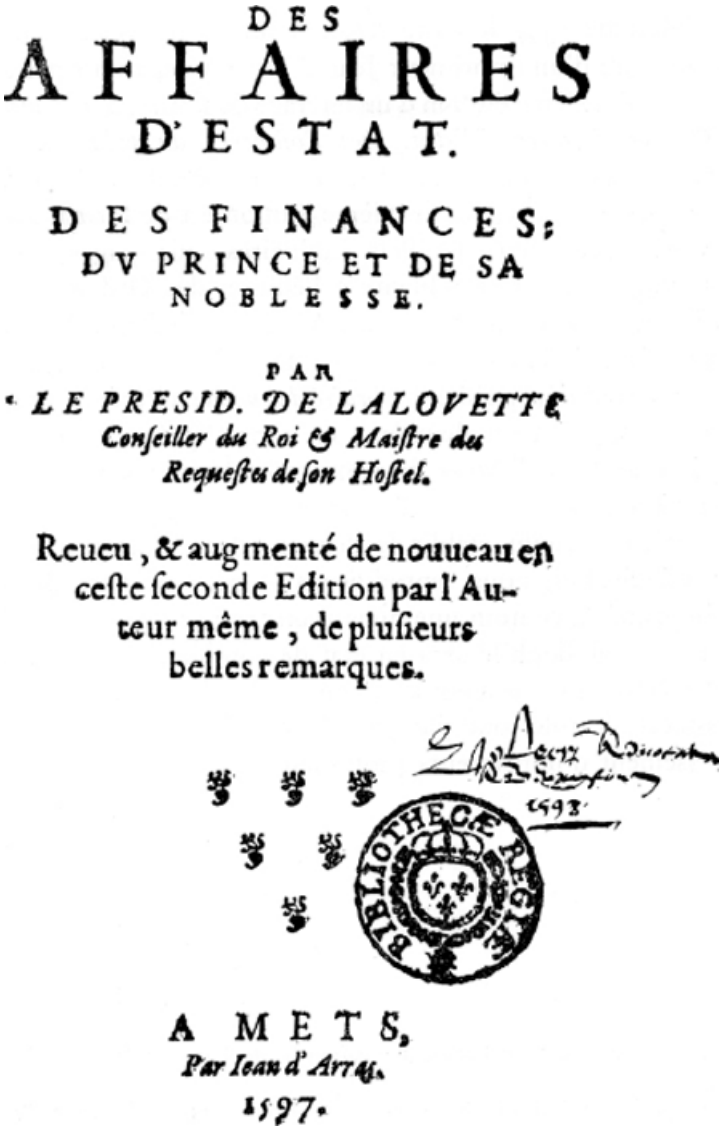

DES
AFFAIRES
D'ESTAT.

DES FINANCES;
DV PRINCE ET DE SA
NOBLESSE.

PAR
LE PRESID. DE LALOVETTE
Conſeiller du Roi & Maiſtre des
Requeſtes de ſon Hoſtel.

Reueu, & augmenté de nouueau en
ceſte ſeconde Edition par l'Au-
teur même, de pluſieurs
belles remarques.

1593.

BIBLIOTHECÆ REGIÆ

A METS,
Par Iean d'Arras.
1597.

Fig. 2. - Page de titre de la deuxième édition de l'ouvrage: *Des affaires d'Estat* etc., par F. de Lalouette, imprimé à Metz par Jean d'Arras en 1597 (Exemplaire de la Bibliothèque nationale à Paris).

meurt vers 1582. Son frère Jean demeure à Anvers jusqu'à la prise de la ville par Farnèse et s'éteint à Emden en 1587.

Au début de 1597 le culte réformé fut de nouveau autorisé à Metz. Le nom d'un imprimeur Jean d'Arras y reparaît cette année au bas de la deuxième édition d'un ouvrage de François de Lalouette intitulé *Des Affaires d'Estat. Des Finances: du prince et de sa noblesse*(41), nous n'avons pu retrouver la première édition qui parut à Paris en 1595. La deuxième édition est de format in-8° et comprend, après deux feuillets liminaires, 264 pages; elle est typographiquement ressemblante à l'édition des Ordonnances de 1564. François de Lalouette appartenait à la religion protestante et était président de la Cour souveraine de Sedan, ville où il mourut en 1602; il avait déjà publié un *Traité des nobles* à Paris en première édition en 1576, et en deuxième en 1577(42). O. Cuvier s'est-il trompé et le Jean d'Arras de 1597 est-il le même que celui de 1562-1564, ou bien est-il un fils ou parent?

Cet article a voulu établir le dossier ‘Jean d'Arras’ tel qu'il existe aujourd'hui, nous reproduisons la page de titre des deux seuls imprimés à ce nom que nous avons retrouvés, nous espérons que quelque bibliophile sera en état de compléter notre information(43). Nous croyons aussi avoir mis en lumière, au moins à titre d'hypothèse, le rôle joué par Jean Taffin dans le recrutement et l'établissement d'imprimeurs protestants.

(41) Exemplaires à la Bibliothèque nationale de Paris et à la Bibliothèque municipale de Metz.

(42) Exemplaire à la Bibliothèque royale de Bruxelles: *Traité des nobles et des vertus dont-ils sont formés: leur charge, vocation, rang et degré: des Marques*, *généalogies & diverses especes d'iceus. De l'origine des Fiefs & des Armoiries*, *par François de l'Alouëte*, *Bailli de la Comté de Vertu.* A Paris, chez Robert le Manier MDLXXVII. - Vertus, actuellement chef-lieu de canton du département de la Marne, était un comté puissant.

(43) Notre adresse est: Tolstraat 54, Anvers.

Varia

Een nootkreet

De Redacteur en Conservator biedt mij spontaan gelegenheid en de wenselijkst denkbare plaatsruimte voor een woord dat mij al lang op 's harten grond leit. Uit zijn recensies[1] weten de lezers dat in de laatste vijf jaar een aantal werken van de roemruchte Antwerpse schepen Jonker Jan van der Noot opnieuw zijn uitgegeven:

in 1953	*Het Bosken* en *Het Theatre* (voor de Stichting 'Onze Oude Letteren'); *Epitalameon oft Houwelycx Sanck* (in de reeks 'Zwolse Drukken en Herdrukken', facsimile-uitgave);
in 1956	*Das Buch Extasis*, *Abregé des XII Livres Olympiades*, *Cort Begryp der XII Boecken Olympiados* (in de reeks 'Neerlandica Trajectina', facsimile-uitgave);
in 1958	*Lofsang van Braband*, *Hymne de Braband* ('Zwolse Drukken en Herdrukken', facsimile-uitgave).

Dat lijkt heel wat, vooral als men er in gedachten de Engelse bewerking van het *Theatre* bijvoegt, die in 1937 en 1939 in New York in facsimileeditie is verschenen. Of het Franse en het Duitse *Theatre* de moeite en de kosten van een nieuwe uitgave waard zijn, zal moeten worden uitgemaakt door iemand die daar eens een speciale studie aan wijdt.

Een groot deel van wat de merkwaardige renaissancedichter gepubliceerd heeft, blijft echter onvoldoende bereikbaar zolang aan de opgesomde reeks niet zijn *Poeticsche Werken* worden toegevoegd. Dat betekent dat het werk en de figuur van Van der Noot, - een verschijn*sel*, maar toch ook wel een verschijn*ing* in de Westeuropese cultuur van de tweede helft der zestiende eeuw, - in de studie van onze litteratuurgeschiedenis nog niet tot hun recht kunnen komen. Zeer zeker zijn er vrij veel exemplaren van de *Poeticsche Werken* over de openbare boekerijen verspreid: Vermeylen noemt in zijn proefschrift van 1899 twaalf bibliotheken die op een of meer daarvan kunnen bogen. Maar... dit zijn geen exemplaren van eenzelfde boek, het zijn (zonder of vrijwel zonder uitzondering) verschillend samengestelde bundels bevattende een groter of kleiner keus uit de bedrukte folia die de dichter in voorraad had. Natuurlijk geen collectie van louter meesterwerken. Merendeels gelegenheids- en lofdichten, zoals ook Ronsard en vele andere zestiende-eeuwse auteurs er bij menigte hebben geschreven om op achtbare wijze in hun levensonderhoud te

(1) *De Gulden Passer*, 35, 1957, blz. 226-228.

voorzien. Voorts toelichtingen daarbij, in verscheiden talen, en soms houtsneden. Maar er zitten heel belangwekkende verzen tassen, en indrukwekkend mooie. Zowel Stallaert in 1857 als Verwey in 1895 hebben er met ruime hand bloemen uit gelezen. Behalve evenwel dat hun boekjes niet verkrijgbaar zijn, - van Stallaerts *Keurdichten* heb ik indertijd uit geen bibliotheek in Nederland een exemplaar kunnen lenen, - stelt het wetenschappelijke onderzoek andere eisen.

Het zou pijnlijk zijn als er geen gezamenlijke editie van de *Poeticsche Werken* van Van der Noot kwam. Waarschijnlijk zou men het best alle verschillende folia kunnen herdrukken of wel in lijncliché reproduceren, - op de koop toe nemende dat sommige poëmen dubbel voorkwamen, - en een lijst toevoegen van de wijze waarop de bekende exemplaren uit deze folia zijn samengesteld. Maar laat ik geen commando's uitdelen, ik kom juist met een nederig verzoek.

Het zou schijnbaar voor de hand liggen dat Professor W.A.P. Smit en ik een dergelijke uitgave ondernamen, omdat wij ons beiden jarenlang met Van der Noot hebben beziggehouden. Om op zijn minst twee redenen echter is dit onmogelijk. Ten eerste moeten wij ons voortaan, - men vergeve de woordspeling, - zozeer aan Hooftzaken wijden, dat er voor Nootzaken geen plaats is. Ten tweede zal wegens het personele karakter van talloze gedichten en toespelingen in de *Poeticsche Werken* een even uitgebreid als grondig archiefonderzoek in België nodig zijn en een innige vertrouwdheid met het verleden van Antwerpen en van heel Brabant.

Vandaar deze kreet. Mocht hij enkele Vlaamse geleerden uitlokken om een werk te ondernemen, waarvoor poëzieliefhebbers in Noord en Zuid hun tot in lengte van jaren dank zullen weten.

Hilversum.
C.A. ZAALBERG.

Boekbespreking

A.J.J. Delen, *De grafische kunsten door de eeuwen heen* (Antwerpen-Amsterdam, N.V. Standaard-Boekhandel, 1956; 279 blz., 187 afbeeldingen. Prijs: 350 F.).

De heer A.J.J. Delen, gewezen adjunct-conservator van het Museum Plantin-Moretus, ere-conservator van het Stedelijk Prentenkabinet en ere-hoofdconservator van het Koninklijk Museum voor Schone Kunsten te Antwerpen, heeft nog niets van zijn werkkracht verloren. Thans schenkt hij ons een voortreffelijke en overvloedig geïllustreerde overzichtsstudie van zijn grote specialiteit: de grafische kunsten.

Het werk opent met een hoofdstuk welks lezing we aanraden aan de vele liefhebbers en verzamelaars van grafisch schoon: een uitgediept en toch bevattelijk voorgedragen overzicht van: 'De grafische technieken' (blz. 7-19). Vervolgens krijgen we, na een korte verhandeling over 'De sociale en esthetische betekenis der grafiek' (blz. 19-24), en een studie van de ingewikkelde problemen verbonden aan het vraagstuk van 'De oorsprong' (blz. 25-29), een reeks hoofdstukken gewijd aan de 15e eeuw (blz. 31-75), de 16e eeuw (blz. 76-132), de 17e eeuw (blz. 132-165), de 18e eeuw (blz. 166-180), de 19e eeuw (blz. 181-214), de 20e eeuw (blz. 215-243).

Ieder hoofdstuk is zelf ingedeeld in paragrafen die het onderwerp land per land bestrijken. En in iedere paragraaf worden de voorname kunstenaars, met hun producten, gewikt en gewogen en in hun historisch kader geplaatst.

Wat betreft het aandeel ingeruimd aan de grafische kunst in onze gewesten kunnen we nog het best de woorden zelf van de auteur aanhalen (blz. 5): 'Wij moeten ook te onzer verantwoording aanvoeren, dat we aan onze eigen Vlaamse en Belgische grafiek een bijzondere aandacht hebben geschonken en ze wellicht wat uitvoeriger hebben behandeld dan de anderen. Men schuive ons evenwel geen chauvinistische bedoelingen in de schoenen. Daar waar we herhaaldelijk moesten vaststellen, dat buitenlandse historici - Duitse, Engelse, Franse - het bestaan van onze Vlaamse grafici, en vooral van de moderne, niet schenen te vermoeden, en hun werk niet schenen te kennen, hebben wij naast de overigens zeer waardevolle werken van een Kristeller, een Hind, een Bersier, er een willen plaatsen waarin aan Cesar werd gegeven wat Cesar toekwam.'

Een uitvoerige bibliografie en een index der graveursnamen besluiten het werk. *De grafische kunsten door de eeuwen heen* is een handboek, dat, zowel voor de tekst als voor de overvloedige en goed gekozen illustratie, verdient te prijken in de bibliotheek van ieder kenner en liefhebber der grafische kunsten!

L. VOET.

Dr L. Brummel, *Miscellanea Libraria. Opstellen over boek- en bibliotheekwezen ter gelegenheid van zijn 60e verjaardag aan de schrijver aangeboden door vakgenoten en vrienden* ('s-Gravenhage, Martinus Nijhoff, 1957; X-233 blz., ill. Prijs: fl. 16).

Op 10 augustus 1957 is de zo actieve hoofdbibliothecaris van de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage en voorzitter van de (Nederlandse) Rijkscommissie voor advies inzake het bibliotheekwezen, Dr Leendert Brummel, zestig jaar geworden.

Ter dier gelegenheid hebben zijn vakgenoten en vrienden in binnen- en buitenland, verenigd in een 'algemeen comité' onder voorzitterschap van Dr H. de Buck (die als zodanig het 'Ten geleide' schreef), de jubilaris - en daarmede tevens de ganse wetenschappelijke wereld, een interessant geschenk aangeboden: een keurig verzorgde bundel van een aantal bijdragen door Dr L. Brummel zelf geschreven.

Ziehier de inhoudsopgave: 1. *The Netherlands and the international exchange of publications* (blz. 1-47; vertaling van de bijgewerkte tekst van *Nederland en de internationale uitwisseling van geschriften*, 's Gravenhage, 1930); 2. *Bibliotheekproblemen in Amerika* (blz. 48-63; uit Bibliotheekleven, 40, 1955); 3. *Een stiefkind der geschiedenis: bibliotheekgeschiedenis* (blz. 64-80); 4. *Literatuur als museumobject* (blz. 81-99; uit Maatstaf, 4, 1956); 5. *The librarian as a scholar* (blz. 100-122); 6. *De Koninklijke Bibliotheek 1948-1957* (blz. 123-150); 7. *De boeken van Tongerloo in de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage* (blz. 151-168; uit Het Boek, 24, 1936-37); 8. *Dr Ludwig Tross en de Koninklijke Bibliotheek* (blz. 169-177; uit Huldeboek Pater Dr Bonaventura Kruitwagen, 1949); 9. *Jacob Boehme en het 17e-eeuwsche Amsterdam* (blz. 178-203; Uit Historische Opstellen aangeboden aan J. Huizinga, 1948); 10. *The Fagel Library in Trinity College*, Dublin (blz. 204-233).

L. VOET.

***Opstellen door vrienden en collega's aangeboden aan Dr. F.K.H. Kossmann ter gelegenheid van zijn vijf en zestigste verjaardag en van zijn afscheid als Bibliothecaris der Gemeente Rotterdam* ('s-Gravenhage, Martinus Nijhoff, 1958; VIII-264 blz., portr., ill. Prijs: fl. 12,50).**

Na Dr. L. Brummel is het thans de beurt van Dr. F.K.H. Kossmann om in de bloemetjes gezet te worden....

Laat ons onmiddellijk zeggen dat die bloemetjes er mogen zijn: de opstellen aangeboden aan Dr. Kossmann vormen een uiterst mooie en belangwekkende ruiker, in een typografisch zeer verzorgde 'verpakking'. Wat geen verwondering kan wekken wanneer men weet dat Mej. Dr. M.E. Kronenberg, Dr. L. Brummel, Prof. Mr. H. de la Fontaine Verwey en Dr. C. Reedijk de redactie van het werk op zich hebben genomen.

Na een woord van hulde aan de jubilaris, opent de reeks opstellen met een mooi stemmingsbeeld van de heer L. BAEKELMANS: *Antwerpen vóór 1914* (blz. 1-6).

De bijdragen werden gerangschikt in de alfabetische volgorde der auteurs. Zodoende volgt op de bijdrage van de heer L. Baekelmans: L. BRUMMEL, *Rondom Joachim Oudaan's* '*Haagsche Broedermoord*' (blz. 7-19) (betreffende de moord op

de gebroeders De Wit, 1672); H. DE LA FONTAINE VERWEY, *Over enige boeken te Vianen gedrukt tijdens het* '*voorspel*' (blz. 20-34) (nl. in de jaren 1563-1567)[(1)]; H.C. HAZEWINKEL, *Rotterdamse boekverkopers uit de patriottentijd* (blz. 35-58) (algemeen overzicht van de ideeën-[-en pamfletten] strijd, gevolgd door zeer belangwekkende biografische nota's betreffende onderscheidelijk de oranjegezinde en de patriottische boekhandelaren en -verkopers te Rotterdam); R. JACOBSEN, *La cité des livres* (blz. 59-68) (betreffende Anatole France en de bibliotheekfantasieën in zijn verhalen); G. KLOEKE, *A(lgemeen) B(eschaafd) N(ederlands)* (blz. 69-78); E. KOSSMANN, *Bodin*, *Althusius en Parker*, *of: over de moderniteit van de Nederlandse opstand* (blz. 79-98); M.E. KRONENBERG, *Erasmusuitgaven A*^{o} *1531 in het bezit van de kanunnik Mr Jan Dircsz. Van der Haer te Gorkum* (blz. 99-117) (en door Van der Haer anno 1531, met zijn overige bibliotheek, aan de 'Librye van het Hof van Holland' geschonken; schrijfster geeft de indrukwekkende lijst van de 136 nummers 'werken van Erasmus', de 36 nummers van 'werken vertaald, uitgegeven of geannoteerd door Erasmus' en de 28 nummers van 'werken die in enig verband tot Erasmus staan' bijeengebracht door kanunnik Van der Haer in zijn bibliotheek, die ook globaal, met haar ca. 3849 boeken, een der indrukwekkendste privé-collecties uit de Nederlanden van die tijd moet zijn geweest); C. KRUYSKAMP, *Venusjankers* (blz. 118-125) (in verband met een druk van Jan van Doesborch, Antwerpen, 1508: Nijhoff-Kronenberg nr 2115); W.F. LICHTENAUER, *Een zedenbeeld uit het Rotterdam vóór de opkomst van de wereldhaven* (blz. 126-138) (gedicht uit de roman van 'Benjamin', *Rotterdam bij dag en bij nacht*, verschenen in 1877-78); G.I. LIEFTINCK, *Enige problemen met betrekking tot gedateerde Goudse handschriften* (blz. 139-154) (15e eeuw, afbeeldingen); P. MINDERAA, *De compositie van Walewein* (blz. 155-166); O. NOORDENBOS, *De* '*Verlichting*' *te Rotterdam* (blz. 167-173) (in de 18e en 19e eeuw); W. VAN RAVESTEYN, '*De paradox*'*: een curiosum* (blz. 174-185) (over het anarchistisch maandblaadje van Alexander Cohen 'Een paradox is het tegenovergestelde van een vooroordeel', verschenen tussen 6 november 1897-19 november 1898); C. REEDIJK, *Een schimpdicht van Erasmus op Julius II* (blz. 186-207) (over 'une précieuse pièce de vers latine autographe d'Erasme adressée à Jules II, 25 lignes sur 1 f. in-fol.', geveild te Parijs in de Galerie Charpentier, januari 1957, verworven door de heer F. Lugt en gedeponeerd in het 'Institut Néerlandais' te Parijs; met afbeelding); G. SCHMOOK, *Het boek en* '*Jezus onder de schriftgeleerden*' (blz. 208-225) (over het boek en de wijze waarop het wordt afgebeeld in een reeks voorstellingen van 'Jezus onder de schriftgeleerden'); P.J. VAN SWIGCHEM, *Boekselectieproblemen in de Amerikaanse Public Library* (blz. 226-236); W.H. THYSSE, *Willem Pijper en Beethoven* (blz. 237-245); F. DE TOLLENAERE, *Op het spoor van een onbekende postincunabel?* (blz. 246-249) (een variant van *Dat Boexken vander missen*, Antwerpen, Adriaan van Berghen, 1507: Nijhoff-Kronenberg, nr 983?); L.J. VAN DER WOLK, *De reprografie en het vermenigvuldigen van een geschreven tekst* (blz. 250-258).

Een zeer belangwekkend overzicht van de geschrilten van Dr. F.K.H. KOSSMANN besluit deze bundel opstellen.

L. VOET.

(1) Zie eveneens hoger, bl. 24.

Sean Jennett, *The Making of Books* (London, Pantheon/Faber and Faber, een van 1956 gedateerde maar in 1957 gepubliceerde heruitgave van deze studie die voor het eerst in 1951 verscheen; 474 blz, 199 ill. in en buiten de tekst. Prijs: 52s. 6d.).

Dit boek bestaat uit twee delen. In de elf hoofdstukken van het eerste worden de *printing and binding* behandeld, in de twaalf van het tweede, *the design of books*. Dit betekent dus dat er praktisch geen enkel aspekt van de boekproduktie onbesproken blijft.

Van de eerste uitgave heeft iemand getuigd: 'Andere schrijvers hebben weliswaar bepaalde bestanddelen van het boek of bepaalde aspekten van de boekproduktie toegelicht, maar nooit is het problema van boek en boekproduktie in één enkele studie behandeld. En overtreft dhr. Jennett in zijn behandeling der diverse bestanddelen zijn voorgangers, als ensemble overtreft zijn studie alle andere'.

Het boek is in een eenvoudige, kristalheldere taal gesteld. Een uitmuntende index van tien bladzijden maakt het bovendien tot een handig en typografisch flink verzorgd referentiewerk.

HUGO VAN DE PERRE.

***The Penrose Annual 1956. A Review of the Graphic Arts*, onder leiding van R.B. Fishenden, vol. 50 (London, Lund Humphries, 1956, 35 sh.).**
***The Penrose Annual 1957. A Review of the Graphic Arts*, onder leiding van R.P. Fishenden, vol. 51 (Londen, Lund Humphries, 1957, 35 sh.).**

The Penrose Annual kan het, meen ik, zonder wierook stellen. Zijn lof moet niet meer worden gezongen. Niemand doet het beter, diskreter en op meer gepaste wijze dan hijzelf. Toch zij dit beklemtoond: de twee onderhavige delen zijn van meer dan gewone betekenis. Het eerste omdat het de jubileumuitgave van een jaarboek is dat in 1895 werd gesticht door William Gamble, van de firma A.W. Penrose & Co, Ltd., een in de drukkerswereld welbekend huis, met het doel 'de belangstelling in de gravuretechniek op te wekken en aan te wakkeren'. Uitgezonderd het eerste deel, zijn alle overige gedrukt door de drukker-uitgever Lund Humphries die sindsdien de financiële en technische verantwoordelijkheid voor de uitgave voor eigen rekening heeft genomen. Slechts de twee wereldoorlogen hebben de publicatie kunnen stopzetten. En, laat me er onmiddellijk aan toevoegen, verschijnt *The Penrose Annual* doorgaans in de lente, in 1957 is hij pas in de herfst klaargekomen. De reden van de vertraging is niet ver te zoeken: na de jubileumuitgave te hebben verzorgd en alle gewenste voorzorgen te hebben getroffen voor de publicatie der 1957-uitgave, is R.B. Fishenden plotseling overleden. Korts voordien had hij zijn 76e verjaardag gevierd. Sinds 1935 berustte de leiding over *The Penrose Annual* in zijn handen.

Dit betekent dus dat in 1956 twee vernieuwers en grootmeesters van de hedendaagse Britse typografie zijn overleden: eerst Oliver Simon en vervolgens, zes maanden nadien, R.B. Fishenden. De nagedachtenis van beiden wordt dan ook in de uitgave van 1957 op passende wijze gehuldigd.

Voor de rest zijn beide delen, wat indeling betreft, de gevestigde traditie trouw

gebleven. In de redactionele kommentaar (in de 1956 uitgave, verzorgd door R.B. Fishenden, in die van 1957, door R.S. Hutchings, hoofdredacteur van het tijdschrift *The British Printer*), krijgen wij een panoramisch overzicht van de jongste verwezenlijkingen op het gebied der grafische kunsten. Daarop volgen telkens een twaalftal bijdragen van eerder algemene aard en nadien een twintigtal technische studies. Ik bespaar de lezer een opsomming der titels van de artikels van deze en van gene aard. Dit wil ik beklemtonen: neemt U één na één de inhoudstafel van beide delen door dan treft U, of U het wenst of niet, wat ik met gerust geweten durf noemen de revolutie veroorzaakt door de fotografie in de grafische kunsten en drukkunst. En in dat licht gezien wordt het U dan meteen duidelijk waarom in de Britse drukkersscholen en elders de theoretische en praktische studie van de fotografie tijdens de jongste jaren zulke vaart heeft genomen.

Een laatste bemerking: in de 1957 uitgave wijdt Charles C. Ammonds een uiterst gewetensvolle en lovende bijdrage aan Gevaerts *Correctone* film.

HUGO VAN DE PERRE.